

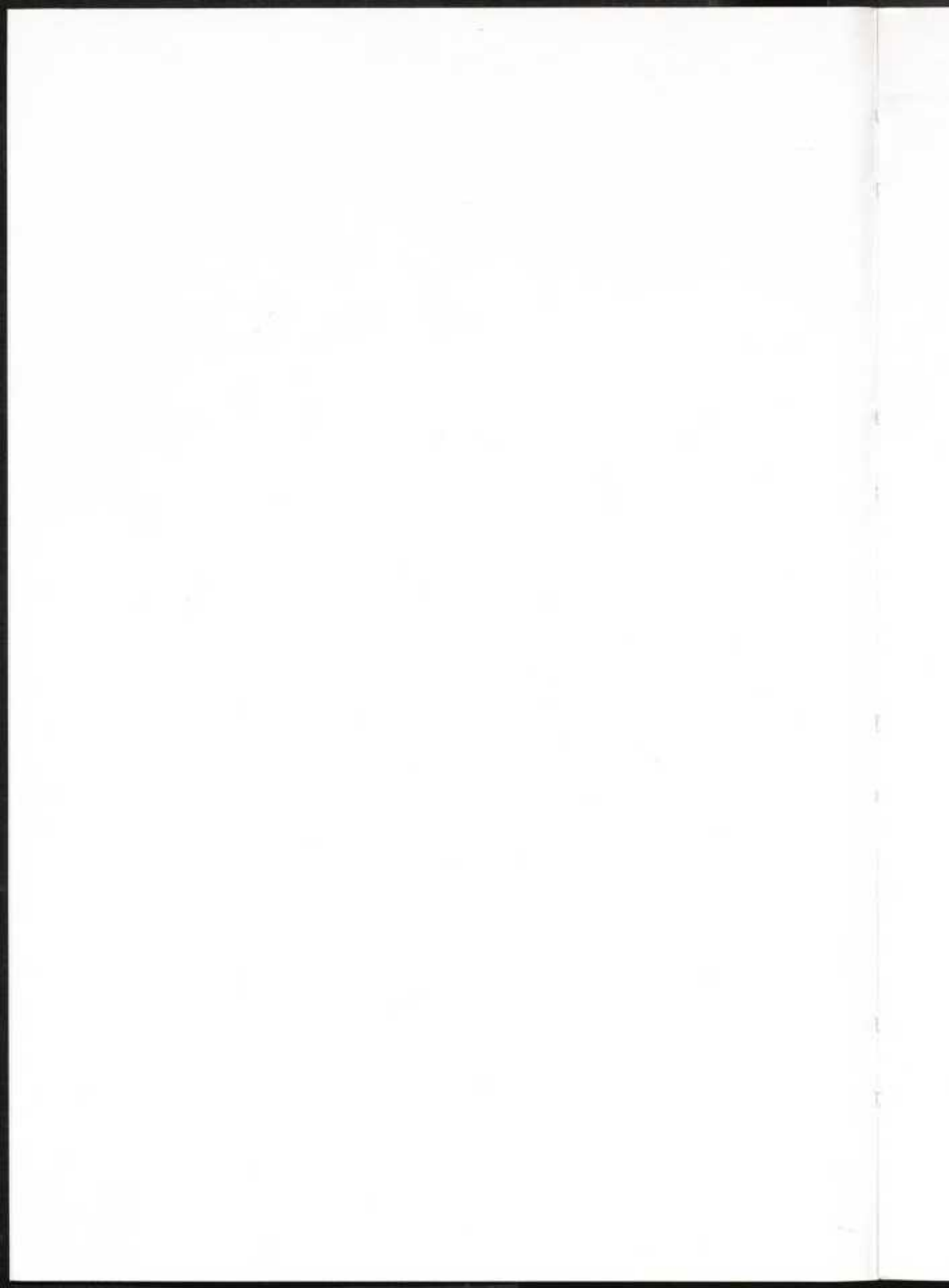
JOAN JOSEP MENCHON I BES

ARQUEOLOGIA FUNERÀRIA MEDIEVAL A LA CONCA DE BARBERÀ Estat actual

III PREMI AIRES DE LA CONCA

CONSELL COMARCAL
DE LA CONCA DE BARBERÀ
1996

**ARQUEOLOGIA FUNERÀRIA MEDIEVAL
A LA CONCA DE BARBERÀ
Estat actual**

3r. PREMI "AIRES DE LA CONCA"

per
JOAN JOSEP MENCHON I BES

Sèrie: Monografies 3

CONSELL COMARCAL
DE LA CONCA DE BARBERÀ
1996

© Consell Comarcal de la Conca de Barberà
C. Casal, 1 i 3, Montblanc

Dipòsit Legal: T-1.273-96

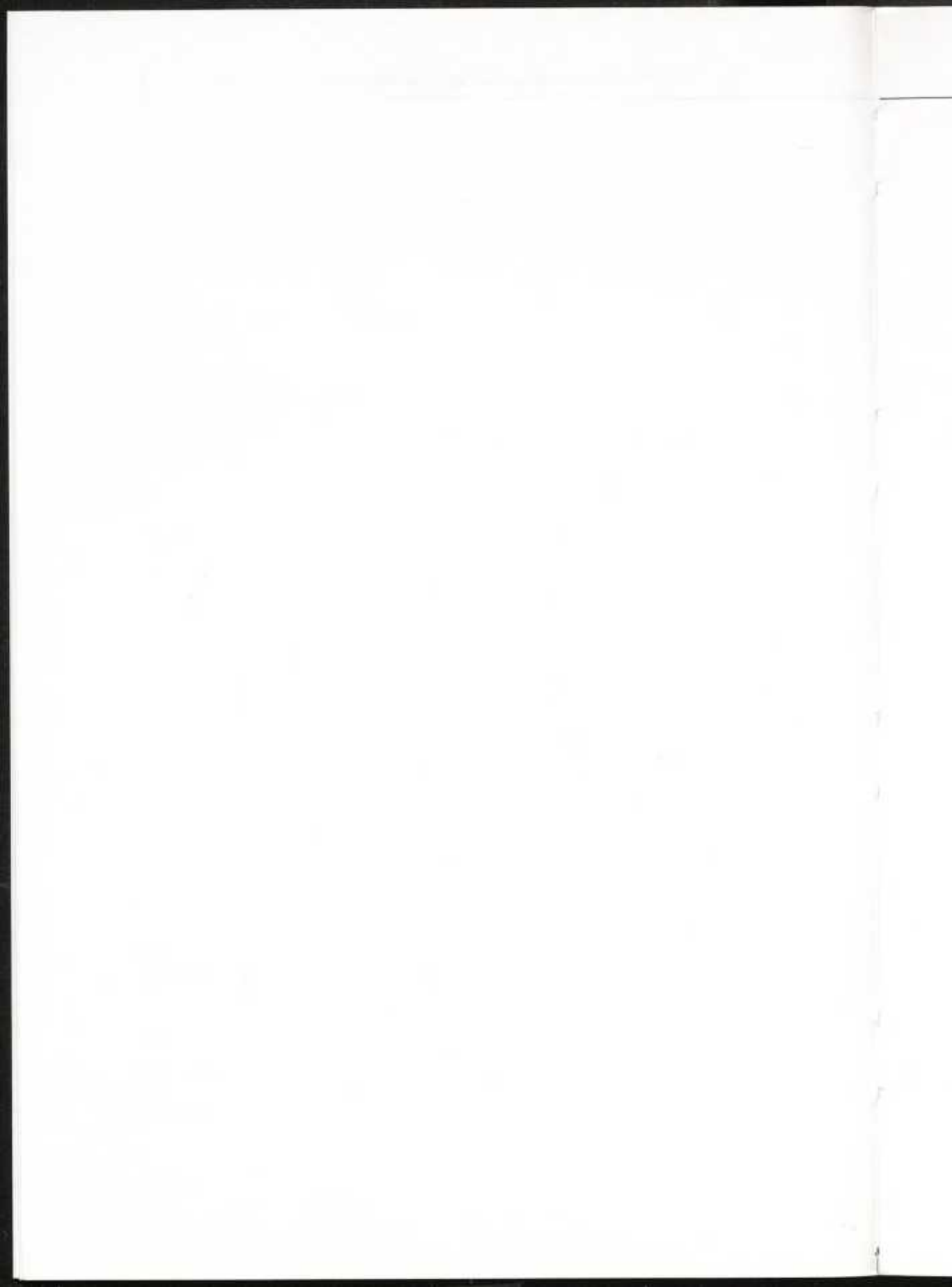
Compaginació i impressió: Impremta Requesens, s.c.p.
C. Mare Vedruna, 12-14, Montblanc

Relligat a Enquadernacions Fontanet, Lleida

Correcció de textos: Arantxa Tévar Beunza

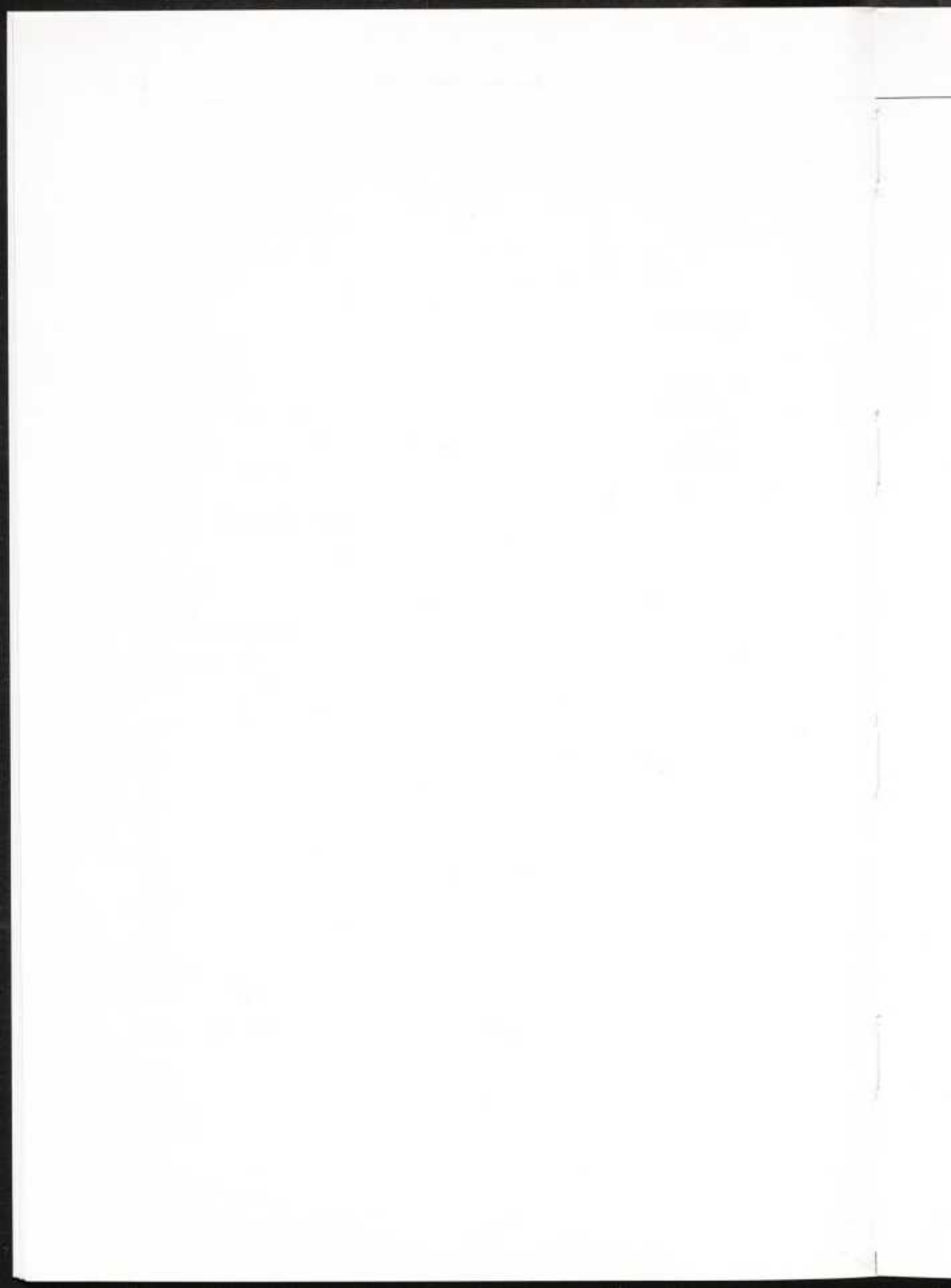
Imprès a Catalunya

*Als meus pares
Als meus avis, Joan i Anna,
i Federico i Rosa.
A l'Arantxa*

ÍNDIX

Dedicatòria	5
Presentació	9
Pròleg	11
Introducció	13
1. MARC TEÒRIC	15
1.1. L'arqueologia de la mort a l'edat mitjana a Catalunya	21
2. L'ARQUEOLOGIA FUNERÀRIA MEDIEVAL	
A LA CONCA DE BARBERÀ	23
2.1. Del món romà a la conquesta feudal	23
2.2. La Conca entre època romana i la invasió arabomusulmana	26
2.3. Al-Andalus	30
2.4. La conquesta feudal	31
2.5. Les necròpolis, evidències arqueològiques tardoromanes i altmedievals?	35
2.6. Enterraments en cista de lloses	36
2.7. Discussió	51
2.8. Consideracions finals	63
3. EL MÓN FUNERARI DESPRÉS	
DE LA CONQUESTA FEUDAL	65
3.1. Vestigis arqueològics	66
3.1.1. Les esteles	66
3.1.2. Sarcòfags	130
3.1.3. Làpides, laudes, osseres	146
3.1.4. Altres dades	150
4. LA NECRÒPOLIS DE SANT FRANCESC DE MONTBLANC	151
5. CONSIDERACIONS FINALS	173
6. BIBLIOGRAFIA	181

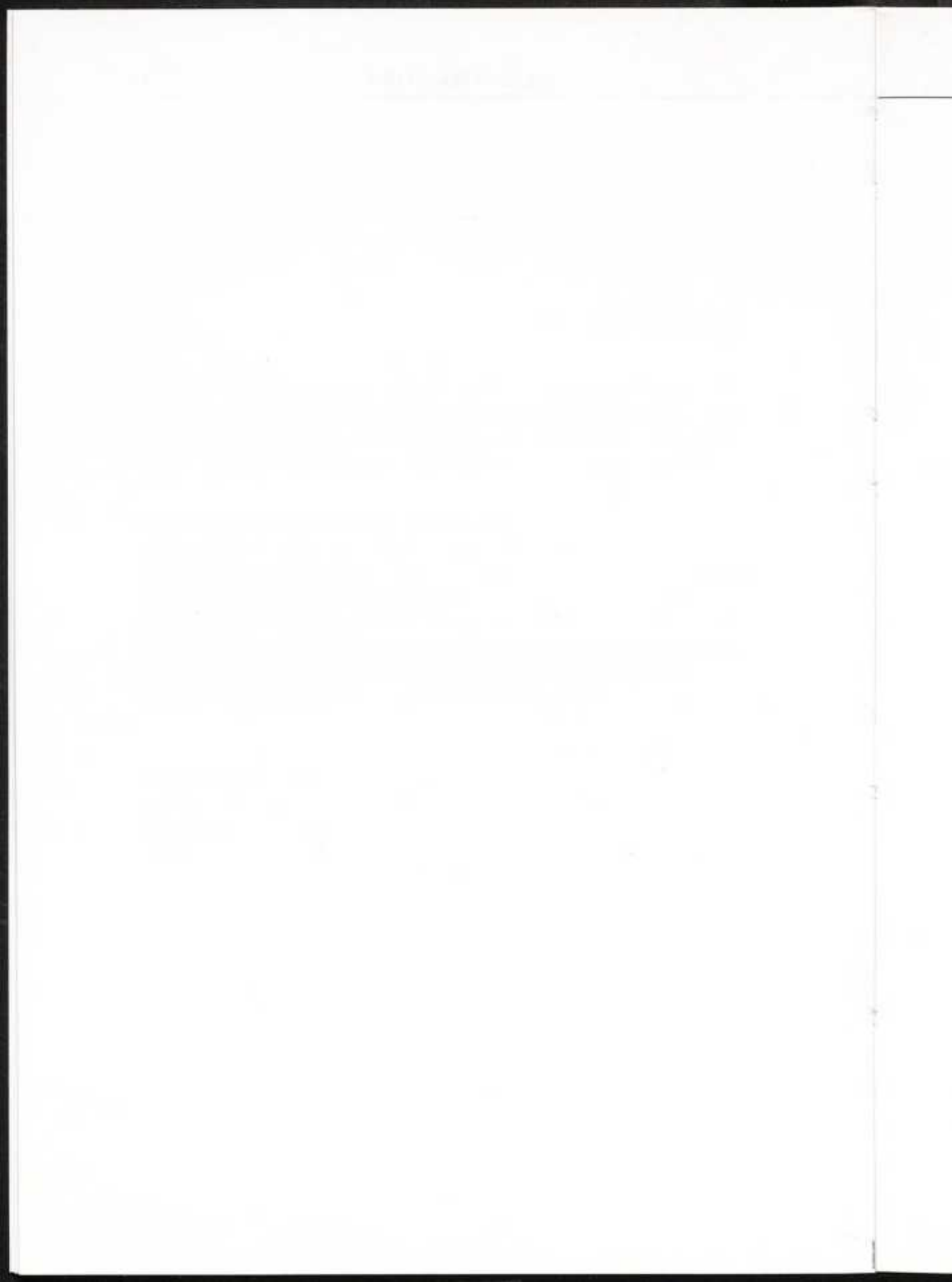
PRESENTACIÓ

Els premis Aires de la Conca són, per a una comarca com la nostra que vol i necessita refermar-se tant en el camp econòmic com en el social i cultural, una alenada d'aire fresc, al mateix temps que inspiren confiança en la nostra societat per fer front a les necessitats que ens envaeixen.

Per a tota aquella gent que treballa en el camp de la investigació i de la recerca els ha de servir d'estímul saber que cada dos anys el premi surt a la palestra i que, amb la primera edició de Joan Cartanyà sobre els fòssils de la Conca de Barberà, la segona de Francesca Español sobre la biografia i les obres de l'artista medieval Guillem Seguer de Montblanc i aquest treball de l'arqueòleg Joan Menchon sobre els enterraments medievals a la comarca, s'ha arribat a un bon nivell qualitatiu. I així ho demostra, entre d'altres, el fet que la primera obra editada està pràcticament exhaurida i que la segona segueix el mateix camí.

El Consell Comarcal de la Conca de Barberà espera que aquesta obra gaudeixi, com a mínim, de la mateixa acollida que les seves predecessores. La qual cosa no faria més que confirmar l'encert d'aquesta actuació cultural del Consell Comarcal. També volem agrair a Joan Menchon, un bon coneixedor de la nostra comarca, l'esforç realitzat que ha fet possible posar a l'abast no ja dels estudiosos sinó del públic en general una part dels seus extensos coneixements sobre la realitat de la Conca de Barberà a l'edat mitjana.

Josep M. Riba i Satorras
President del Consell Comarcal de la Conca de Barberà

PRÒLEG

El treball que presentem, obra del jove Joan Josep Menchon i Bes, té com a objectiu donar a conèixer, degudament, el món funerari de la Conca de Barberà.

La cultura de la mort ha estat, i per què no dir-ho, continua sent-ho, una de les manifestacions més singulars i riques del llegat dels nostres avantpassats.

L'estudi que ara tenim a nostres mans és, com l'autor reconeix, un breu assaig, una primera aproximació a la mort en una part de la Catalunya Nova a través de la documentació arqueològica.

Fruit de l'esforç investigador, aquest treball que prologo, sens dubte, permetrà incloure la comarca de la Conca de Barberà entre les més avançades, pel que fa al coneixement de la cultura medieval.

Estem davant del que podríem denominar l'antesala de la tesi doctoral que actualment prepara aquest estudiós de l'antiguitat i l'edat mitjana catalanes.

L'estructura del llibre que ara posem a les vostres mans, en les seves línies bàsiques, es correspon amb la dels estudis arqueològics. S'inicia amb un marc teòric en què fa referència a algun dels temes essencials d'aquest camp científic, com son la qüestió de la incineració davant la inhumació, la tipologia i també es tracten temes de gran interès com l'antropologia o l'arqueologia espacial.

Segueix l'arqueologia de la mort a l'edat mitjana a Catalunya, on no podria mancar la referència al magnífic treball del Dr. Riu i Riu sobre aquest tema, el qual va servir com a discurs d'entrada a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona. A continuació se centra en la Conca de Barberà: la transició de l'antiguitat clàssica al moment feudal, el món andalusí o la conquesta feudal són tractats en aquesta obra. De la mateixa manera, l'anàlisi acurada de les evidències arqueològiques baiximperials i altimperials es presenten en aquestes planes.

No podia mancar, i no manca, un complet estudi funerari després de la conquesta feudal: esteles -tema en què el jove Menchon s'ha convertit en

un autèntic especialista-, on destaca especialment el punt dedicat a Poblet; epigrafia, sarcòfags, làpides, etc. completen el capítol.

Una breu memòria de la necròpolis de Sant Francesc de Montblanc completa aquest treball.

I per acabar, unes consideracions finals i un complet repertori bibliogràfic tanquen el volum.

Aquest treball, que permetrà incloure la Conca de Barberà com la més avançada de Catalunya pel que fa al món funerari, és fruit del treball investigador de l'autor.

En definitiva, som davant un esglaó més del procés de conèixer-nos millor a través de la història i de la ploma de Joan Menchon.

*Dr. Carlos de la Casa
Director General de Patrimonio
y Promoción Cultural
de la Junta de Castilla y León*

INTRODUCCIÓ

Amb aquest breu assaig he intentat de fer una primera aproximació al món funerari medieval de la Conca de Barberà. Com a primera aproximació és, òbviament, incompleta i en alguns punts les conclusions poden ser discutibles i qüestionades.

És, doncs, un tast, un esbós del que tal vegada pugui ser el món funerari medieval a les nostres contrades. Ara per ara és el que penso sobre el tema, tot i que hi ha força temes que he de replantejar, aclarir, qüestionar, fins i tot canviar de parer.

Preneu aquest treball com el que és, un assaig, el temps potser donarà la síntesi.

La Conca com a marc d'estudi no és tan sols un espai, és un espai amb vida que sovint s'escapa de les nostres ninetes. Els que no són fills de la comarca sovint coneixen la Conca de passada. Però conèixer-la és estimar-la.

No puc oblidar les persones que de manera directa o indirecta m'han ajudat en els meus treballs d'arqueologia a la Conca de Barberà. En primer lloc, els meus pares, germans, avis i parents; en segon lloc, l'Arantxa, que amb paciència cistercenca ha corregit full per full, errada per errada de les pàgines del llibre. I finalment, la gent que han suportat la dèria per l'arqueologia medieval i per la Conca, molts col·legues, vells i nous amics:

Maria Adserias, Pau Arroyo, Joan Carles Alai, P. Agustí Altisent, Cristina Benet, Xavier Bes i família, Dr. Joan F. Cabestany, Carrutxa, Codex-Arqueologia i Patrimoni, Jesús Coll, Celestí Cornadó, P. Benet Farré i Lloreta, Jaume Felip i Sánchez, Javier Gil, Dr. Ezequiel Gort, Josep Lluís Gras, José Ramón López de los Mozos, Josep M. Macias, Jaume Massó i Esther Ramon, Dolors Mestres, Josep Maria Miró i Miró, Joan Molina, Monestir de Poblet, Andreu Muñoz, Museu de l'Espluga de Francolí, Fra. Jesús Maria Olivé, Salvador Palau Rafecas *Galo*, Dr. José Sánchez Real, Salvador Palomar, Joan Pallarès, Josep Maria Porta, Peter Rius, Mn. Joan Roig, Mn. Joan Serra (†), Xavier Solé, Maties Solé, Josep Roca, Trini Teixidó, Xaro Torres, Annick Tovar, Ramon Vall i els alcaldes, secretaris, funcionaris, mossens, sagristans etc. de la Conca de Barberà

Vull fer un agraïment especial al jurat que em va concedir el III Premi Aires de la Conca, al Gabriel Serra que tant ha lluitat per l'edició del llibre i al seu prologuista, director de tesi, mestre i amic, Dr. Carlos de la Casa Martínez. I no vull oblidar la confiança dipositada en mi pel Consell Comarcal de la Conca de Barberà.

1. MARC TEÒRIC

Hom diu que la mort és llei de vida. Però, en l'ésser humà aquesta tautologia, aquesta obvietat biològica no resta en el simple fet de la degeneració d'un organisme i la seva extinció. Al llarg de la història la mort ha tingut un important pes, fins i tot ha condicionat la vida. L'acabament i la gènesi de l'existència, el pas a una dimensió desconeguda han suscitat i susciten els grans interrogants: qui som, d'on venim i on anem.

La religió, la màgia, la ideologia, les mentalitats al llarg de l'espai i del temps han intentat explicar el perquè de la vida i de la mort des d'una òptica creient en una transcendència, o defensora de la seva inexistència. Les religions, creences i filosofies serien el màxim exponent d'aquestes preocupacions.

L'arqueologia, com a disciplina per atansar-se a les cultures d'altres temps i llocs, ens ha mostrat la importància que des de la prehistòria assoleix la mort. Les necròpolis, els enterraments, els ritus, la parafernàlia, litúrgia o màgia que envolten el simple fet del decés han deixat importants vestigis que palesen la importància del tema: el neguit i la preocupació pel més enllà.

L'estudi dels diversos tipus d'enterrament és una de les grans qüestions de l'arqueologia. La incineració enfront de la inhumació, la deposició del finat amb dipòsit funerari o sense, els monuments, les inscripcions, els ritus han fet córrer rius de tinta. Les explicacions de tipus simbòlic, ritual, antropològic, social pesen en determinats estudis. Darrerament, l'aplicació de nous sistemes analítics, com l'antropologia física, l'arqueologia espacial i altres han permès plantejar una nova tendència, el que el món anglosaxó ha definit com arqueologia de la mort.

Lull i Picazo¹ defineixen l'arqueologia de la mort com "*una propuesta*

1 LULL/PICAZO 1989.

teórico metodológica para el estudio de las prácticas funerarias que se enmarca dentro de la llamada New Archeology, precursora del debate epistemológico que afectó la arqueología en la década de los sesenta".

L'interès pel món funerari, des d'una perspectiva arqueològica, en el context de la New Archeology ve donat per una sèrie d'elements. En primer lloc, la concepció de l'enterrament, la tomba, com un conjunt tancat que proporciona una munió de dades interessant. Aquestes característiques permeten simbolitzar l'organització i les estructures socials, és a dir, l'arqueologia de la mort permet d'atansar-se, mitjançant l'estudi del món funerari, a la realitat social o als seus principis simbòlics.

La "nova tendència" tingué un fort ressò en el món anglosaxó, amb una sèrie d'estudis als anys setanta. Saxe² i Binford³ van ser els primers teòrics del tema, en bona part fonamentats en l'antropologia. Brown va aplicar aquestes teories en un context arqueològic, el cementiri de Spiro, a Oklahoma⁴. Anteriorment havia editat el volum *Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices*⁵. Tainter va desenvolupar la teoria de la despesa d'energia invertida en el ritual d'enterrament com a determinant de l'establiment de rang⁶.

És l'any 1981 quan es va publicar una obra cabdal, *The Archaeology of Death*, editada per Chapman, Kynnes i Randsborg, en què es van exposar investigacions des de l'etnologia, l'arqueologia i l'antropologia física⁷. Posteriorment, tal com recullen Lull i Picazo, comptem amb les obres d'O'Shea⁸, Humphreys⁹ o Bloch¹⁰.

També la resposta crítica a aquestes teories troba el seu espai, com el cas d'Ian Hodder, sense oblidar el que s'ha anomenat "arqueologia escèptica", que veu el món de la mort com quelcom intangible en la dimensió les creences, o just el contrari.

Com bé indica Ollich¹¹, el terme de l'arqueologia de la mort enfoca el tema d'una forma més lògica, científica i apropiada a la mateixa realitat,

2 SAXE 1970.

3 BINFORD 1972.

4 BROWN 1987.

5 BROWN 1971.

6 TAINTER 1975.

7 CHAPMAN/KINNES/RANDBORG 1981.

8 O'SHEA 1984.

9 HUMPHREYS 1981.

10 BLOCH, 1981, 137-147.

11 OLLICH 1993-94.

lluny de la història de les mentalitats, tot utilitzant enfocaments de tipus simbolista o metafísic, o els enfocaments estructuralistes i basats en el paral·lel de tipus etnogràfic.

Excavar un enterrament o un conjunt d'enterraments, en aquest cas medievals, pot ser vist tan sols com això, l'exhumació més o menys tediosa d'una sèrie d'estructures òssies, qualche resta com una sivella, una gerra, potser alguna moneda, però amb uns resultats aparentment "pobres", o si més no poc espectaculars a simple vista.

Pèro si ens acostem al simple, o complicat, fet d'excavar o estudiar una sèrie de tombes medievals des d'una perspectiva més seriosa, els resultats són força diferents.

Cerrillo comenta com la mort, en el fons la finalització d'una activitat biològica o antropològica, no tindria per què deixar cap mena de vestigi en el registre arqueològic¹². Però té un contingut social que porta en primer lloc a esmerçar una important quantitat d'energia, diners, espècies, treball. En totes les cultures l'individu que morirà o acaba de fer-ho pateix de forma voluntària o per desig dels seus pròxims una sèrie d'actuacions de la societat que l'envolta. Pensem-ho des d'una visió etnogràfica, la societat tradicional¹³.

L'anunci de la propera mort a la família, veïns, camps i conreus, l'administració del viàtic, les darreres voluntats, són alguns elements previs al decés. La preparació i vestit del mort, la vetlla, les misses en memòria del difunt, el pas del fèretre en processó vers el cementiri, l'enterrament en el panteó familiar, nínxol o la fossa comuna, les ofrenes, Tots Sants, els panells... són elements que mostren la dimensió social d'aquest fet biològic.

Un enterrament celebrat per un o diversos preveres, les misses pagades en memòria del difunt, la vetlla concorreguda, una caixa de simple fusta o caoba, una fossa amb una pedra a la capçalera, un mausoleu o una cripta al peu de l'altar de l'església, mostren una diferenciació de tipus social. En la mort veiem també l'organització dels vius. "Si així és el món dels vius, així seria també el dels morts, ja que no es pot oblidar que aquest darrer no és més que una construcció dels vius, caracteritzada per una oposició bàsica entre la presència/absència de funcions biològiques dels individus"¹⁴.

12 CERRILLO 1989.

13 Veg.: BARANDIARÁN 1981; VIOLANT 1990; ALLUÉ 1983.

14 CERRILLO 1989 (traduït del castellà per l'autor).

Les diverses cultures tendeixen a crear uns ritus davant la mort, ritus i costums que són propensos a ser immòbils i que també són diferents segons la classe social. Entre aquests ritus, fins i tot macabres per la fossilització, hi ha el fet d'apartar el mort dels vius i confinar-lo amb els altres individus traspassats a les necròpolis.

El coneixement de la diferenciació i estructuració del món funerari al llarg de l'edat mitjana pot vindre'ns donat per la correlació i per la relació de diversos factors: la tipologia dels enterraments, la posició de l'individu o individus en el seu interior, l'orientació, l'absència o presència de dipòsit funerari¹⁵, les ofrenes, els elements rituals, la vestimenta... A un nivell més ampli, l'organització dels cementiris, la situació de la tomba respecte a les altres, l'agrupament d'aquestes per causes socials o familiars, i finalment la relació d'aquestes àrees funeràries amb els llocs d'hàbitat i els centres religiosos: necròpolis aïllades, enterraments dins les cases, cementiris al redós de temples cristians, etc.

Aquestes dades darrerament comencen a ser processades amb l'aplicació dels estudis espacials. Així podem diferenciar, prenent com a base l'arqueologia espacial, tres nivells:

a. Nivel macro: hi observarem la relació de les necròpolis amb el seu entorn espacial, tindrem en compte les característiques del lloc, al costat d'un camí, en un lloc alt, prop d'una font, d'un temple o d'un lloc d'hàbitat concentrat o dispers.

b. Nivell semimicro: la distribució interior de la necròpolis, amb agrupaments de tombes segons les relacions familiars o socials, o al voltant d'un edifici, d'una tomba preminent, etc., l'orientació, la distribució, etc.

c. Nivell micro: estudiarem l'orientació de la tomba, la seva tipologia i les característiques, la posició de l'esquelet, les reutilitzacions, l'existència o no de fèretre, la vestimenta i l'abillament personal del mort, ofrenes o altres elements.

Basant-se en Colin Renfrew, Ollich¹⁶ estudia les relacions macroespacials entre les necròpolis i els llocs d'hàbitat -espais de vida i espais de mort- en època medieval. Es diferencien els models següents:

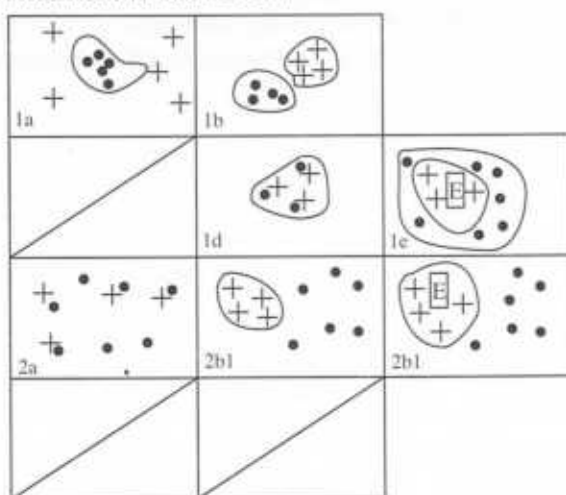
1a: hàbitat concentrat i enterraments dispersos fora de la zona d'hàbitat

1b: hàbitat concentrat i prop enterraments concentrats

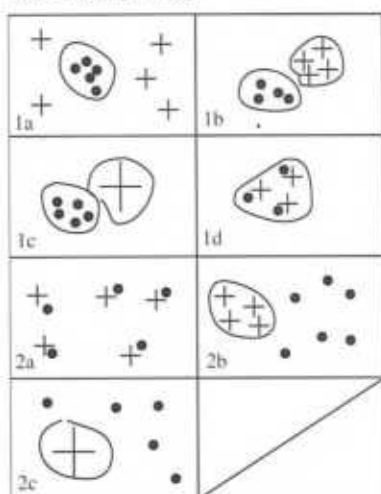
15 D'acord amb Cerrillo, establim la diferència entre dipòsit funerari i aixovar. El primer és el conjunt d'objectes amb què s'enterra el mort, des del taüt, la mortalla a les ofrenes; el segon és més aviat l'abillament personal del finat (CERRILLO 1989).

16 OLLICH 1993-94.

Model medieval, Ollich 1993-94

Model Renfrew 1983

- casa
- + enterrament individual
- + enterrament col·lectiu
- E església
- 1 hàbitat concentrat
- 2 hàbitat dispers

Figura 1. Diversos models de relacions macroespacials entre necròpolis i llocs d'hàbitat segons Ollich, que es basa en Colin Renfrew, (OLLICH 1993-94).

1d: hàbitat concentrat i enterraments concentrats dins l'hàbitat

1e: hàbitat concentrat i dins seu, temple i enterraments concentrats

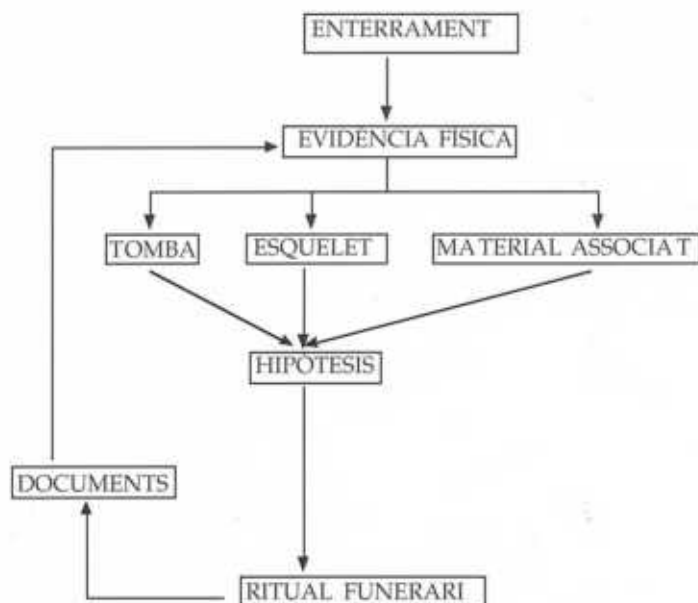
2a: hàbitat i enterraments dispersos

2b1: hàbitat dispers i enterraments concentrats

2b2: hàbitat dispers, enterraments i temple concentrats

A la Conca de Barberà, podem observar l'existència d'alguns d'aquests models, tot i que el tema s'haurà d'estudiar amb més profunditat.

L'estudi de les tombes, el material funerari associat i el material antropològic pot fer-nos arribar a assolir la interpretació del ritus funerari, que caldrà contrastar, evidentment, amb la documentació escrita. Per Ollich¹⁷, el procés d'anàlisi és:

En aquest estudi s'ha de tenir en compte la possible reminiscència de cultes antics: orientació de les tombes i esquelets, que pot indicar un antic culte solar; existència de canals d'entrada o comunicació entre les tombes que evoquen el *convivium* i la *mensa* dels àpats funeraris, i existència de dipòsit funerari.

Els susdits elements indiquen que, malgrat la progressiva implantació del cristianisme, subsistien encara rituals i costums anteriors, com la moneda a la tomba per pagar el barquer Caront, o la presència de recipients de terrissa per contenir els aliments del difunt.

Veiem, doncs, com l'arqueologia de la mort ens apropa al món dels vius i ens permet "d'entendre les seves relacions culturals davant del fenomen més generalitzat de la història humana"¹⁸. Entre els aspectes que finalment esmenta i proposa Ollich per al seu estudi, tenim:

17 OLLICH 1993-94.

18 OLLICH 1993-94.

- Distribució espacial, on es relacionen necròpolis i terreny, focus d'hàbitat i espais sagrats.

- Concepte d'espai sagrat, on estudiarem la distribució entre necròpolis i polis.

- Reutilitzacions i continuïtat d'un espai, on veurem la perduració d'espais sagrats de temps ençà, que en un moment es converteixen en zones funeràries i sobre seu, a la llarga, es basteix una església.

- Necròpolis com a origen de nuclis d'hàbitat, en relació amb la continuïtat d'hàbitat i l'edificació de cases dins les sagres.

- Necròpolis com a reflex del món dels vius, on veurem la reproducció dels esquemes de vida, la diferència del tractament del mort segons la classe social i cultural, etc.

En la primera part d'aquest assaig estudiarem una sèrie d'enterraments datables entre l'antiguitat tardana i la conquesta feudal. Corresponen probablement a un hàbitat més o menys dispers, tal vegada concentrat en petits grups, que s'enterra en necròpolis sense relació amb els llocs d'hàbitat ni temples, tot corresponent als models 1a, 2a, 2b1 d'Ollich.

A partir de la conquesta feudal podem encara trobar la perduració d'algun d'aquests models, encara que el predomini serà l'hàbitat concentrat i l'enterrament en agrupacions -fossars- al redós d'un temple, és a dir, el model 1e, o els hàbitats dispersos i la concentració d'enterraments al voltant de l'església, com seria el cas dels masos o els sebolliments de persones en determinats cementiris, especialment els monàstics i els conventuals.

Aquests tres nivells els podrem observar en el decurs d'aquest assaig. No entrarem, però, en l'estudi de sepultures, laudes o inscripcions icòniques, que han estat estudiats per altres autors des de la història de l'art.

1.1. L'ARQUEOLOGIA DE LA MORT A L'EDAT MITJANA A CATALUNYA

A Catalunya l'estudi del món funerari medieval ha estat abordat sovint, encara que el coneixement és encara fragmentari, tot i els avenços assolits en els darrers temps¹⁹.

En primer lloc, hem de fer especial menció dels treballs desenvolupats pel Departament d'Història Medieval de la Universitat de Barcelona, en bona part exposats en el ja clàssic annex II de la revista *Acta Mediaevalia*,

19 CLARAMUNT 1986-87; DDAA 1988; DDAA 1992; TO 1983-85; VIVES 1990.

"Necròpolis i sepultures medievals a Catalunya", que recull una sèrie d'articles sobre metodologia, enterraments antropomorfs, sepultures, etc. Són molt interessants les aportacions derivades de les intervencions del Servei de Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona, i menció a banda es mereix la publicació de la col·lecció *Catalunya Romànica*, que en volums comarcals ha exposat una munió de dades relatives al període altmedieval. Altres investigacions de gran interès han estat les realitzades pel Patrimoni Artístic Nacional d'Andorra, que en les seves actuacions en edificis i estacions arqueològiques medievals ha recollit una important quantitat de dades sobre el tema.

Malgrat tot, no comptem ara per ara, amb treballs profunds sobre altres temes, bé que han estat abordats des de la història de l'art, com és el cas del llibre de Xavier Sitjes centrat a la zona del Llobregat²⁰. Quant a l'antropologia física, hem de destacar la investigació duta a terme per la Dra. Elisenda Vives²¹, els estudis de Jordi Juan²² o Lalueza²³.

Malgrat la important quantitat de treballs, cal reconèixer que la majoria de dades procedeix del període altmedieval i de la Catalunya Vella, especialment d'establiments rurals. Ara per ara manca força informació del món urbà i en especial del període baixmedieval, malgrat que tenim estudis interessants des de la perspectiva de la història de l'art. Ens referim, com a cas paradigmàtic, als sarcòfags icònics entre altres. Pel que fa al coneixement del món funerari del període visigot, de les comunitats jueves²⁴ o de les zones d'influència andalusí,²⁵ les dades que tenim actualment són ben poques i cal esperar que en un futur podrem aprofundir en el coneixement d'aquests temes.

20 SITJES 1994.

21 VIVES 1990.

22 JUAN 1995.

23 JUAN/LALUEZA 1994.

24 ROMANO 1970; ROMANO 1993-94.

25 CURTO *et alii* 1984.

2. L'ARQUEOLOGIA FUNERÀRIA MEDIEVAL A LA CONCA DE BARBERÀ

2.1. DEL MÓN ROMÀ A LA CONQUESTA FEUDAL

L'any 1962 el professor Riu lamentava el poc coneixement arqueològic que es tenia del període de transició entre el món antic i medieval²⁶. L'interès dels arqueòlegs pel món antic i la prehistòria, i dels medievalistes per la informació documental, deixaven aquest període pobre en documentació i en restes espectaculars en una situació de semiabandonament intel·lectual.

Afortunadament les coses han anat canviant, però no del tot. Problemes com la continuïtat o el trencament de formes de vida, hàbitat o creences no estan encara resolts del tot. A la Catalunya Nova, en concret al Camp de Tarragona i a la Conca de Barberà, un d'aquests problemes a aclarir és què va passar entre la invasió arabomusulmana i la conquesta feudal o "reconquesta", com s'ha dit tradicionalment.

El trencament que suposà la invasió musulmana és un tema que cal estudiar a les comarques tarragonines²⁷. La historiografia clàssica ha volgut veure una despoblació sistemàtica des del 713-14 fins a la conquesta feudal. S'ha suposat que els habitants del país, els anomenats hispanoromans i els hispanovisigots, van fugir cap al Pirineu, de manera que aquest devia estar densament poblat, mentre que l'interior restava buit i la costa tenia una densitat baixa de població, però estable. A partir del segle IX s'iniciaria una ocupació del pla per part de pagesos artigadors, iniciativa després absorbida pel poder eclesiàstic i comtal, que comportaria el que s'ha denominat

26 RIU 1963.

27 Un comentari més general al tema es va publicar a: MENCHON 1994b, i anteriorment MENCHON 1992a. Vegeu també *Catalunya Romànica*, vol XXI.

"repoblació"²⁸.

Darrerament, però, aquesta visió ha estat en certa manera posada en dubte. Es comença a revisar la imatge catastrofista de la conquesta islàmica, que no va comportar, tal com s'ha dit i escrit, la desbandada de la població, sinó que va desballestar el ja dèbil aparell de poder visigot amb la fugida de l'aristocràcia laica i eclesiàstica. Realment l'absència de documentació escrita sobre l'existència de població, així com d'una investigació arqueològica sòlida, han dut a pensar en despoblació, quan potser caldria pensar en una absència de poder organitzat que no genera l'obsessió i únic instrument de treball de certs medievalistes: la documentació d'arxiu²⁹.

Tal vegada cal pensar en una ruralització més forta de la població, amb la marxa al camp i la muntanya, on "adoptà unes formes d'organització de tipus pre-romà, comunitàries o tribals"³⁰.

Realment, la fugida dels capitosts hispanoromans, o almenys una part, està demostrada històricament. És el cas del bisbe de Tarragona Pròsper i els seus diaques. Al respecte, Gort³¹ és ben explícit. Tot seguint la línia de Virgili³² i Recasens³³, en referir-se a Tarragona i al Camp, no accepta la idea d'un despoblament després de l'arribada de les hosts islàmiques, ni tan sols la suposada destrucció de Tarraco: "Certament, sembla que hi hagué èpoques d'abandonament, així com també sembla un fet demostrat -o si més no, acceptat- l'anorreament progressiu de la ciutat des de l'època visigòtica i la seva pràctica desaparició com a ciutat -com a centre de poder, o administratiu, no pas com a nucli de població- en temps dels sarraïns. Però ni l'abandonament possiblement no va ser complet -tret d'alguns períodes concrets- ni va durar un espai tan dilatat de temps com sempre ens havien dit".

A Tarragona, Virgili defensa la hipòtesi, i fins i tot la possibilitat, d'una certa colonització sarraïna³⁴, trencada a partir del segle IX per les expedicions franques³⁵. La narració de l'expedició de Lluís el Piadós (804-806) fa pensar que a Tarragona hi havia població i al Camp fins i tot hi tenim nuclis rurals i castells. Al segle IX ja no sembla possible una colonització andalusina

28 SALRACH 1982.

29 Com a aproximació a la "pre-Catalunya islàmica", vegeu BALANÇÀ 1992 i 1993a.

30 RIU i BARRERA 1991.

31 GORT 1989, 34-62.

32 VIRGILI 1984.

33 RECASENS 1975, 30-46.

34 VIRGILI 1984. Cal dir, però, que posteriorment sembla que en aquest aspecte sigui més escèptic. Cfr. VIRGILI 1995, 28.

35 Un dels elements que es prenen com a irrefutables per parlar de la presència andalusí

per les circumstàncies històriques, força turbulentes, bé que la violència seria vigent en uns períodes curts de temps que duria a parèntesis de poblament en una zona on grups humans podrien fer la seva en temps de "pau".

Ramon Martí, en el cas del Penedès, és del mateix parer: matisar i fins i tot negar el buit de població entre la invasió arabomusulmana i la conquesta feudal³⁶.

En els darrers anys alguns investigadors han proporcionat dades que apunten en contra de la idea d'un despoblament. L'equip de Miquel Barceló defensa una colonització àrab i berber al límit sud de la Catalunya Vella, al Penedès³⁷; també se suposa un poblament prefeudal al Vallès i al bisbat de Girona. Martí aposta per la idea de continuïtat de les *uillae* com a element bàsic de la propietat senyorial anterior al segle XI³⁸.

Per donar suport a aquesta idea cal, atesa la manca de documentació escrita, cercar la de tipus arqueològic, gairebé no tocada, i atansar-se a la toponímia, que mostra dades d'un cert poblament que permetria la continuïtat o la perduració en el temps de topònims romans, preromans, andalusins i mossàrabs³⁹. De tota manera, tot i que en principi sembla que la documentació escrita d'aquest període és paupèrrima, la relectura de certs documents, palesa l'existència d'aquest poblament prefeudal, com és el cas que apunta Virgili al baix Gaià⁴⁰. Hem d'advertir, però, dos aspectes. En primer lloc, no és el mateix la vella Tarragona que el Camp, és a dir, la ciutat, *urbs o madina* despoblada no implica que el Camp també ho estigui. En segon lloc, es cau també en el perill de pensar que el Camp durant aquest impàs era una bullícia humana, cal demostrar-ho...

a Tarragona és l'anomenat *mirhab* conservat a la catedral de la ciutat. Datat en època del califa Abd Al-Rahman III, els historiadors no es posaven d'acord si és una peça trobada a Tarragona o si procedeix de fora. Els darrers estudis demostren, a desgrat dels defensors de la seva procedència local, que ve del bany de Ga'far de Còrdova (ACENA 1995).

36 MARTÍ 1993.

37 BARCELÓ 1988.

38 MARTÍ 1988.

39 AMIGÓ 1989.

40 VIRGILI 1991.

2.2. LA CONCA ENTRE ÈPOCA ROMANA I LA INVASIÓ ARABOMUSULMANA

La Conca de Barberà es podria definir en certa manera com una zona "de pas" entre el Camp de Tarragona i les planes de Lleida. En efecte, la Via Aurelia que unia les ciutats de *Tarraco* i *Ilerda* era l'eix vertebrador de les comunicacions entre la capital i el rerepaís.

Si bé coneixem una important quantitat d'assentaments d'època romana, no hi ha, malgrat alguns intents, cap estudi exhaustiu. Amb tot, ens trobem amb elements que criden força l'atenció, com l'assentament d'estacions medievals sobre jaciments de vil·les romanes, cosa que podria fer aventurar la qüestió -per manca de més dades- del dilema entre reocupació de l'espai o continuïtat de població.

Generalment són vil·les, situades a les valls dels rius Francolí, Anguera i Corb, tot i que arqueològicament no se n'ha excavat gairebé cap⁴¹. Amb tot, cal destacar les àmplies possibilitats que poden oferir algunes⁴² com Pedrinyà, els Borrells o Riudabella, on fins i tot hi ha una inscripció del segle II°, la Granja Mitjana, o l'estudi dels materials ibèrics i romans de la cova de la Font Major⁴³.

Quant al règim jurídic de la Conca de Barberà en època romana, Benet⁴⁵ defensa la possibilitat que es tracti d'un *municipium* rural dispers, en certa manera a l'estil del *Municipium Sigarrens*⁴⁶. Aquesta suggerent hipòtesi necessita, però, un element arqueològic o epigràfic que la ratifiqui. Hom ha intentat també reconstruir el cadastre romà de la comarca, encara que ara

41 La Carta Arqueològica de la Conca fa el recull fins llavors conegut de les estacions d'època romana: Barberà de la Conca: barranc dels Botets, partida dels Borrells, Sant Pere d'Embigats, l'Espluga de Francolí: barranc del Regué o Bugué, Hostal del Senglar, la Serreta II; Montblanc: Molí de Vent, molins de la vila, el Perdidu II; Passanant: Font del Mas; les Piles: Roques Blanques; Santa Coloma: escoles municipals; Sarral: Comarrossa, Pedrinyà; Solivella: Clots Martells, la Fatiga, Cal Celdoni; Valfogona: la Cadena II, molí de la Cadena, els Palaus (molí de la Cadena), pla del Solà de la Torre; Vilaverd: cova de Mata, vil·la; Vimodí: camí de la font de Nerola, el Codós, Granja Mitjana, Mas de l'Hugué, Milmanda, pla de les Carretes, Riudabella. Veg. ADSERIAS/MUÑOZ/SARDÀ 1989a i ADSERIAS/MUÑOZ/SARDÀ 1984.

Quant a la famosa presa del barranc de la Salada, a Sarral, dubtem de la seva romanitat. Cfr. SARDÀ/BELTRÁN 1993.

42 ARBÓS 1983.

43 MAYER/POBLET 1992.

44 Veg. MARCET 1983; RAURET 1962.

45 BENET 1984.

46 PERA 1994.

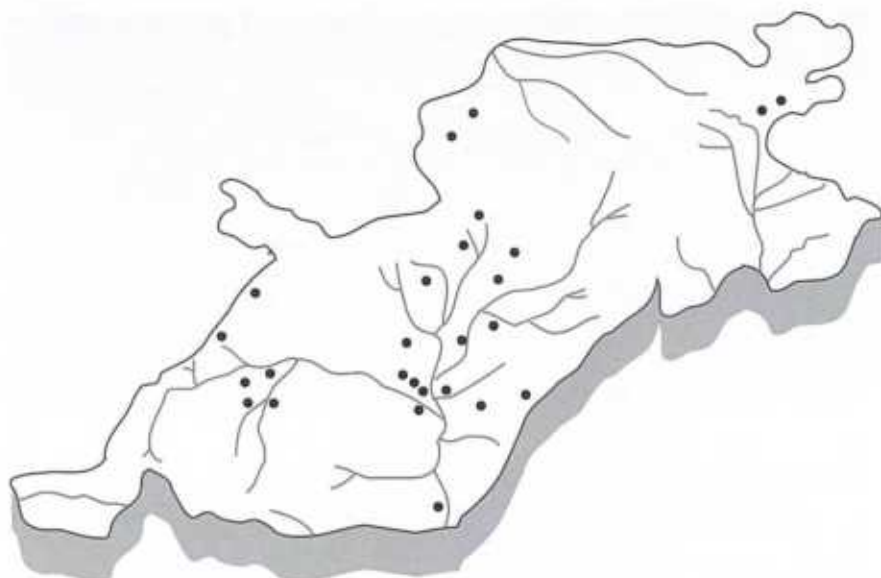

Figura 2. Mapa de la Conca de Barberà amb localització de les vil·les romanes actualment conegudes (Font: Museu-Arxiu de Montblanc i Comarca). S'hi pot observar com les vil·les es troben al pla, prop de cursos fluvials, en zones fèrtils i no s'en localitza cap en zona de muntanya. Es pot comparar amb la figura 8.

per ara els resultats són infructuosos⁴⁷.

Si ara ens referim al món funerari d'aquest període, les dades encara són més minses. Sabem d'enterraments de *tegulae* a la Granja Mitjana, Riudabella, amb un sarcòfag excavat recentment⁴⁸, o un altre de possible als Palaus, prop del molí de la Cadena, al terme de Vallfogona⁴⁹.

Si encara poc sabem de la Conca romana, menys podem dir del període visigot. Comptem tan sols amb poques evidències arqueològiques, algunes sivelles i fibules, la més coneguda és la procedent del Tossal de les Venes, prop de Rojalons⁵⁰. La peça va aparèixer a la balma del Duc, "gairebé a flor de terra" i es tracta d'una sivella del tipus liriforme datada pels autors al segle VII. Peces similars s'han localitzat a la necròpolis paleocristiana de Tabacalera, a Tarragona, i a la vil·la romana dels Munts, a Altafulla⁵¹.

47 PERIS/POBLET/QUEROL 1989.

48 "Noticiari" 1994.

49 DUCH 1979.

50 ESPELT/POBLET 1978.

51 AMO 1994; BERGES 1969-70.

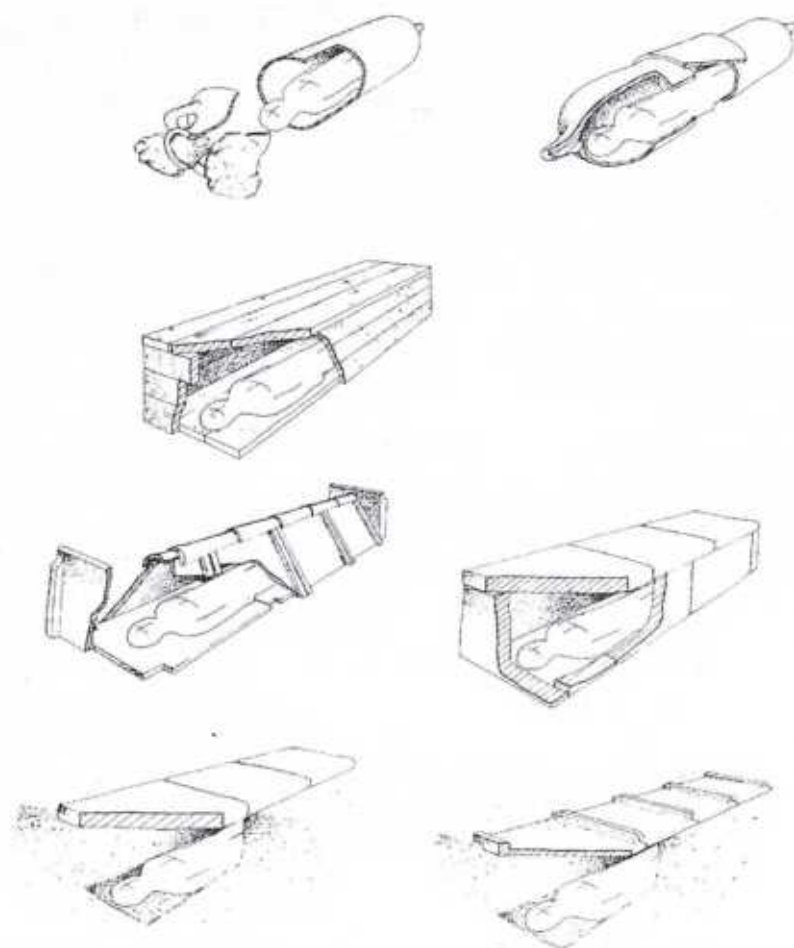

Figura 3. Tipologia d'enterraments tardoromans localitzats al Parc de la Quinta de Sant Rafael de Tarragona (segons TED'A 1987). Aquests tipus de tombes són tal vegada els més coneguts de l'antiguitat tardana.

L'aparició de la peça en una balma, seguint la versió publicada, obre les portes a un tema que ara comença a plantejar-se, l'ocupació troglodítica en època visigoda. Darrerament es documenten casos d'ús de coves en aquell temps, la qual cosa fa plantejar temes com el seu ús per part d'ermitans o la perduració de certs espais sagrats, o simplement la freqüentació o l'hàbitat⁵².

52 Cfr. PADRÓ/VEGA 1989; REYES 1993; COLL/MOLINA/ROIG 1995.

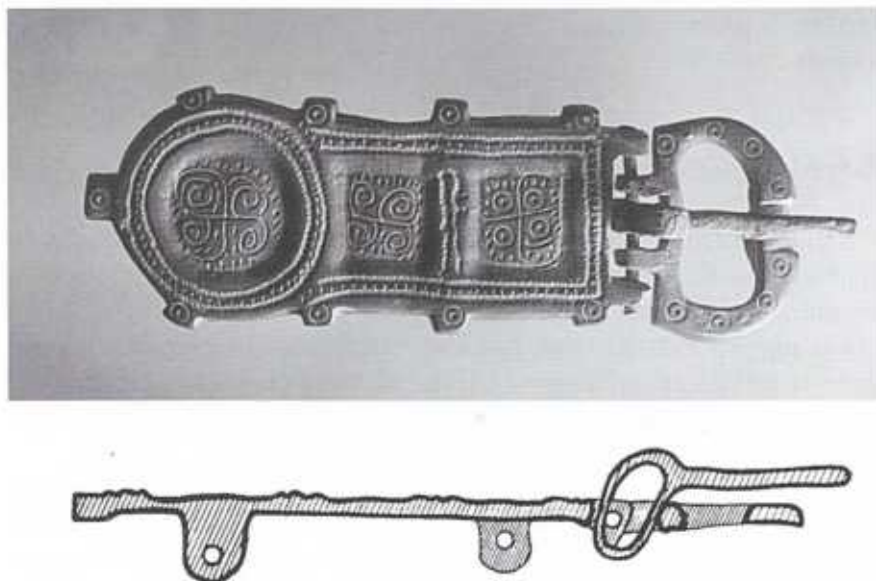

Figura 4. Sivella visigoda procedent del Tossal de les Venes, prop de Rojalons (segons ESPELT/POBLET 1978); Fotografia Museu-Arxiu de Montblanc i Conca de Barberà.

Per altra banda, sobta l'aparició d'una peça d'aquest tipus sense cap objecte de l'època, més quan es tracta d'un element típic de l'abillament funerari visigot. Potser caldria plantejar-se aquesta possibilitat...

Al monestir de Poblet es localitzen algunes peces escultòriques d'època visigoda⁵³ que han dut a pensar l'existència d'un precedent a la fundació del cenobi cistercenc. Malgrat això, no en resta clara la procedència, i les darreres excavacions realitzades en el monestir no han permès palesar una ocupació prèvia a l'establiment medieval, tot i que aquest tema és força suggerent⁵⁴.

Com bé indica Sans Travé⁵⁵, hi ha dos elements que fan pensar en la continuïtat de població. A la vil·la dels Borrells (Barberà de la Conca) s'han localitzat materials ceràmics romans, islàmics i medievals, i podria ser la residència d'un tal *Barberanus*, que donaria nom a la vil·la i a la comarca, el *Campus Barberanus* dels primers documents medievals i que podríem prendre com un *territorium* visigot. Quant a Pedrinyà, els primers documents

53 VIVES/GIBERT 1964.

54 Veg. la darrera revisió sobre el tema a: MUÑOZ/MACIAS/ MENCHON 1995a i MACIAS/MENCHON/MUÑOZ 1995.

55 SANS TRAVÉ 1995.

medievals parlen clarament de la *villa de Pedrignano*, d'un personatge tal vegada cristià, Pere.

2.3. AL-ANDALUS

Les comarques tarragonines, dins les quals encabim la Conca de Barberà, restarien en part en una franja que podríem prendre-la, potser, com les darreres estibacions o els límits més llunyans de l'*Al-Tagr al Aqsa* o marca superior d'Al-Andalus. La zona estaria dividida, molt probablement, entre la influència de Tortosa i Lleida, alhora depenents de Saragossa, i amb uns límits difícils de precisar però que caldria relacionar amb els accidents geogràfics⁵⁶.

Tenim molt poques dades que ens atansin al coneixement del món musulmà a la Conca. Amb tot, darrerament s'ha estudiat la toponímia andalusina a diversos punts de la comarca. Balaña defensa l'etimologia àrab d'una sèrie de topònims majors, com seria, entre d'altres, el cas de Llorac⁵⁷, Albió, la Cirera, Montargull⁵⁸. D'aquests temps comptem amb la notícia d'una probable necròpolis prop del riu Viern, a Vilanova de Prades, de la qual parlarem més endavant, i les interessants restes d'una torre altmedieval i hàbitat associat a Castellfolit⁵⁹, tot i que cal plantejar-se si és musulmana, cristiana o pertany als temps de la colonització de Ramon Berenguer I.

L'arribada de les hosts de Tariq des de Saragossa sembla que devia afectar fortament les terres de la Conca, si seguim la idea de Benet⁶⁰, encara que a la següent onada, la comarca va restar en una zona força marginal de les grans vies d'entrada, tot i que entraria dins l'òrbita musulmana.

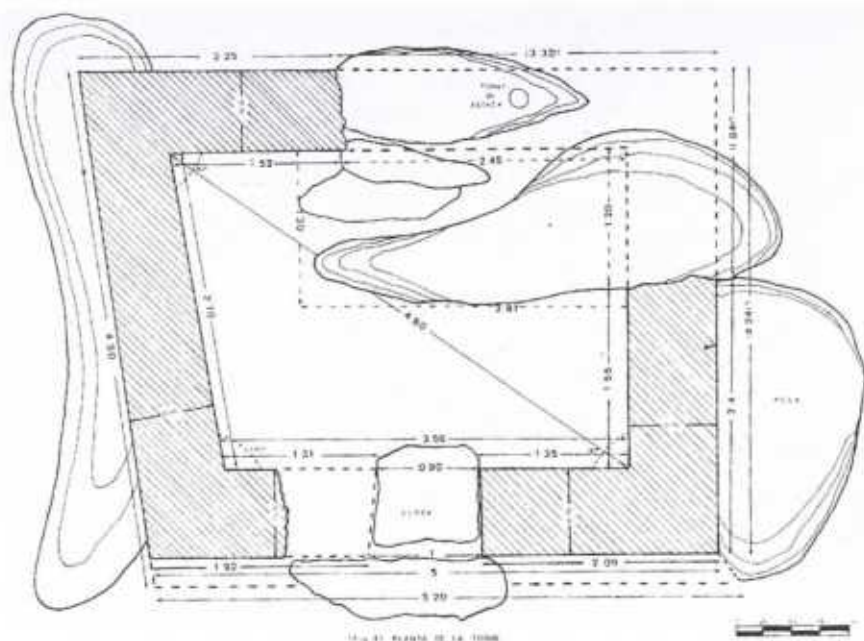
56 BALAÑA 1992.

57 BALAÑA 1984; 1988.

58 BALAÑA 1993b.

59 CARRERAS 1981.

60 BENET 1995

2.4. LA CONQUISTA FEUDAL

Els límits septentrionals de la Conca de Barberà i de la Segarra tarragonina limitaven al segle X la marca comtal catalana davant els dominis andalusís centralitzats a Tortosa i Lleida, amb un límit al nord que podríem fitar a la serra de Prades i la serra del Montsant amb el castell de Siurana.

Des del segle X a la línia fronterera del Gaià, a ambdues bandes del riu, es documenta l'existència de fortificacions i població, anterior fins i tot a les primeres referències escrites⁶¹.

La conquesta feudal de la Conca va ser una tasca feixuga sotragada per les falconades i per les incursions islàmiques, en la qual van participar aristocràcia, església i poble⁶². La rompuda de terres, l'inici de l'explotació agrícola sistemàtica serien les tasques bàsiques per donar productivitat al país i fer menys difícil poder-hi viure. Així, el naixement de petits pobles, d'un urbanisme senzill, al redós d'una fortificació, sovint una simple torre

61 VIRGILI 1991.

62 ESPAÑOL 1991, 17 i seg.

Figura 6. Vista del castell d'Aguiló, un dels més antics de la Conca (foto autor).

com el cas de Sant Pere de Sabella o Turlanda⁶³.

En temps de Guifré el Pelós es conquesta el castell de Queralt. El 941-942 el comte Sunyer conquesta Tarragona i els castells del voltant, i la Conca passa directament al domini comtal. Però els califes van aconseguir, sense l'ús de la força, que els comtes desocupessin bona part del Camp de Tarragona, encara que van romandre a la Conca.

El 978 es documenta la famosa incursió d'Al-Mansur, que va afectar la Conca amb la destrucció de castells com Al-Daliya (Alilla, Lilla), Cabra, Selmella, encara que la comarca no es despobla, com ho demostra la documentació del segle XI. El 980 Borrell II dona el castell de Cabra a Ervigi⁶⁴, a les portes de la Conca, cosa que marca una fita de l'expansió vers la Catalunya Nova. Anys després, el 1054, se cedeix el puig de Barberà a Arnau Pere, ja al mig de la comarca.

63 A Sant Pere de Sabella i a Turanda es conserven encara sengles restes de torres circulars al punt més alt dels llocs. Caldria posar-los en relació amb els encastellaments com el cas de la Cogullada, a Juncosa de Montmell, objecte d'estudi arqueològic fet per Marina Miquel i Josep Maria Vila. Veg. MIQUEL/VILA 1990.

64 Basem aquesta introducció històrica en ESPAÑOL 1991, 27-51

Figura 7. Torre medieval del castell de Turlanda. Durant l'alta edat mitjana es van crear nuclis d'hàbitat com Turlanda o Sant Pere de Sabella, amb un urbanisme senzill, encimbellats dalt d'un promontori i amb una torre circular com a element defensiu bàsic (foto autor).

Però la incursió del 1033 va afectar fortament la colonització feudal, de manera que es va veure documentalment interrompuda durant uns vint anys, i a partir de mitjans del segle XI consten donacions de terres per apriadors. En aquest moment Ramon Berenguer I va decantar-se per una política de pactes amb els taifes que afavorí la colonització de la comarca, cosa que va fer sorgir quadres i nous castells. Però a inicis del XII, les incursions almoràvits tornaren a sacsejar la comarca. En aquest segle, però, la conquesta feudal de les comarques del Camp i la Conca es culminen. La restauració definitiva de Tarragona i les conquestes de Tortosa, Lleida i Siurana són el cant del cigne de l'Islam a Catalunya.

En la línia crítica davant la visió clàssica de la "reconquesta"⁶⁵, cal fer

65 En principi no acceptem el terme "reconquesta" car la paraula implicaria la recuperació d'un sistema polític, social, econòmic anterior i tots sabem, en especial quan ens referim a la *unidad territorial* que això no va ser així, de manera que deixem l'ús del tema als nostàlgics de Don Pelayo i Covadonga. És per això que preferim el terme conquesta feudal.

una observació sobre la toponímia que apareix a les confrontacions d'aquestes donacions: a la del castell de Cabra es parla de l'església de Sant Pere del Gaià⁶⁶; a la del castell d'Albà, on el donador es reserva "*meam dominicaturam que vocant Sanctas Cruces*", Santes Creus. Una altra dada interessant és Sant Pere d'Embigats, priorat depenent de Santa Cecília de Montserrat, al bell mig de la Conca, la cessió del qual és documentada el 945 "*et suis sevientibus ecclesiis Sancti Petri de Ambigats cum terras cultas et ermas*", que ens indica l'existència de població. Segons Benet, instal·lada en un primer intent repoblador de la zona al segle X, després de la conquesta de Tarragona per Sunyer⁶⁷.

Un text força conegut, la venda el 975 del castell de Queralt davant del "*locus horroris et vastae solitudines*". Un comentari, però, aquests epítets apocalíptics⁶⁸ sonen més a una intenció d'espantar i impedir que ningú vagi a aquestes zones per legitimar una conquesta d'una zona que es vol veure sense habitants, anorreament uns drets adquirits d'uns més que probables apripiadors, i per què no, descendents dels habitants de l'antiguitat tardana.

Salrach, en un article publicat recentment replanteja el tema i afirma que la documentació eclesiàstica sobre "repoblació" és mediatitzada pel seu propi caràcter i s'ha llegit des d'una òptica de "reconquesta". Conseqüentment, la idea de desert i despoblació és més fruit d'una interpretació diguem-ne tendenciosa dels textos, o d'obviar un fet, i s'inclina a creure en un cert poblament anterior a la conquesta i colonització feudals⁶⁹. Barceló, en un estudi sobre la informació documental escrita del feudalisme sentència: "*La inmensa mayoría de documentos altomedievales tiene por objetivo fijar relaciones de dominio: son expresiones de poder. Es científicamente adecuado, pues, dudar de la inocencia informativa de los redactores*"⁷⁰.

66 ESPAÑOL 1991, 27: "...vadit per ipso flumine usque ad Rippas Rubeas que sunt subtus ecclesia beati Petri de Gayano..."

67 BENET 1981.

68 Concretament l'esment del lloc d'horroris i solitud és, com indica Salrach, una cita del Deuteronomi (SALRACH 1991).

69 "No és que el fenomen no hagi existit, (es refereix a la colonització del pla) i no sigui important, sinó que es basa en documents susceptibles de ser pensats d'una altra manera: documents que, per la seva funció, parlen del que es crea i no del que preexisteix; documents que s'han d'interpretar més com a testimoni d'emigracions colonitzadores que no de creixement de poblacions més sedentaritzades; documents, en fi, que, potser una mica apriorísticament, s'han llegit amb mentalitat de reconquesta, és a dir amb la idea de pensar que tota creació ve de fora" in SALRACH 1991.

70 BARCELÓ 1989b, 73-87.

Tampoc cal oblidar un altre element, la tradició eremítica de la zona de la Brufaganya, qui sap si anterior a la conquesta feudal⁷¹. Aquesta possibilitat apunta una clara realitat: una cosa és la iniciativa oficial, comtal o eclesiàstica, de conquesta i colonització, i una altra és la gent, que sovint no hi va lligada ni de bon tros. Cal recordar la idea de Josep Iglésies⁷², que evoca la figura de la "mala gent" que vivia en zones fora de jurisdicció feudal, tema que també aborda Pierre Bonnassie⁷³.

2.5. LES NECRÒPOLIS, EVIDÈNCIES ARQUEOLÒGIQUES TARDOROMANES I ALTMEDIEVALS?

Tal vegada l'evidència arqueològica més palpable, també menystinguda i àdhuc relliscosa, de l'existència de població de l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana, és la de les necròpolis. A les comarques tarragonines comptem de fa anys amb una sèrie de dades sobre l'existència de conjunts de tombes de lloses que han presentat força problemes a l'hora de ser datades i explicades històricament.

Es tracta d'agrupaments rurals més o menys amplis de tombes de lloses, tot i que tenim algun cas del tipus troglodític o excavat a la roca⁷⁴, sense cap relació aparent amb edificis religiosos, al mig del camp, més o menys en un punt alt, prop d'una carrerada o d'un curs d'aigua.

Malauradament la majoria de dades que forneixen aquesta panoràmica funerària procedeix de troballes casuais o excavacions antigues, amb una informació molt desigual entre les estacions⁷⁵. Força vegades són anotacions esparses, pinzellades, notícies amb els problemes de localització, descripció,

71 BOLÒS 1995.

72 IGLÉSIES 1963, 10-11.

73 BONASSIE 1979-81, vol. I, 110. Veg. també ESPAÑOL 1991, 27-51.

74 Quan ens referim a cistes o enterraments de lloses, parlem d'enterraments en el subsòl formats per una fossa dins la qual es disposa una caixa de lloses de pedra de planta rectangular o trapezial, amb llit de pedres o sense i amb coberta del mateix tipus. Els enterraments de fossa són simplement la perforació en el terreny amb coberta de lloses. Prenem com a sinònim *cista*, *cista de lloses* i *tomba de lloses*. Les tombes excavades a la roca es prenen generalment com aquelles que s'obren en un nivell geològic dur, petri, i són de diversos tipus: banyera, rectangulars, trapezials o antropomorfes. Quan se'n parla genèricament s'anomenen "*tombes excavades a la roca*", "*tombes antropomorfes*" o "*tombes olerdolanès*," en record del primer lloc d'on van ser esmentades pel viatger Alexandre de Laborde.

75 VILASECA/PRUNERA 1966. Veg. també *Catalunya Romànica*, vol. XXI.

registre i cronologia, tot i que comencem a comptar amb alguns casos d'excavacions amb metodologia científica.

Normalment ens referim a tombes de lloses, de planta rectangular o trapezoïdal i coberta plana, o fosses cobertes amb plaques de pedra. Es troben en petites agrupacions, o així ho sembla, orientades oest-est i amb capçalera a ponent, altres sud-oest/nord-est i sud-nord, encara que menys. Les restes humanes es disposen normalment en decúbit supí. Gairebé mai apareix dipòsit funerari, de manera que es fa difícil datar-les, i fins i tot els estudiosos donen vacil·lacions cronològiques força àmplies.

A diferència de la Catalunya Vella, a la Conca de moment no sabem de necròpolis excavades a la roca, tot i que consta que n'hi ha a les comarques veïnes com les Garrigues o el Priorat⁷⁶.

El principal problema que se'ns presenta és donar una cronologia a aquests enterraments. A desgrat nostre, els enterraments de lloses o fosses simples presenten una llarga continuïtat des d'època tardoromana fins a l'edat mitjana⁷⁷, i no ofereixen, almenys aparentment, elements que ens permetin una datació basada en la tipologia, com passa -bé que de vegades es discuteix- en el món dels enterraments oberts a la roca.

A més, la seva localització generalment en punts en principi aïllats, sense relació aparent amb cap hàbitat o llocs de culte, fa que el problema s'agreugi i no es puguin datar a partir de la relació amb aquests contextos més amplis. Actualment, els enterraments dels quals tenim notícia a la Conca són els que segueixen.

2.6. ENTERRAMENTS EN CISTA DE LLOSES

2.6.1. Albió: tomba del Tossal

L'any 1947 es va documentar una tomba de lloses orientada nord-est/sud-oest amb peces de pedra de més de sis pams de llarg⁷⁸. Vilaseca i Prunera ens diuen que es troba a uns 300 m a l'est, a la falda meridional de l'anomenat Tossal, prop del bosc de dalt de la muntanya i davant del poble.

2.6.2. Albió: necròpolis del bosc de la Devesa

Es localitzava al vessant esquerre del riu Corb, una mica més amunt

76 BOLÒS/ESQUERDA/GALLART 1982. *Catalunya Romànica*, vol. XXI.

77 El Dr. Riu és ben clar: "Se han efectuado en Cataluña muchos hallazgos esporádicos de cistas, de fecha insegura, dada la extensa perduración del tipo" (RIU 1963).

78 VILASECA/PRUNERA 1966. Un quadre resum es troba a MENCHON/TOSAS 1995.

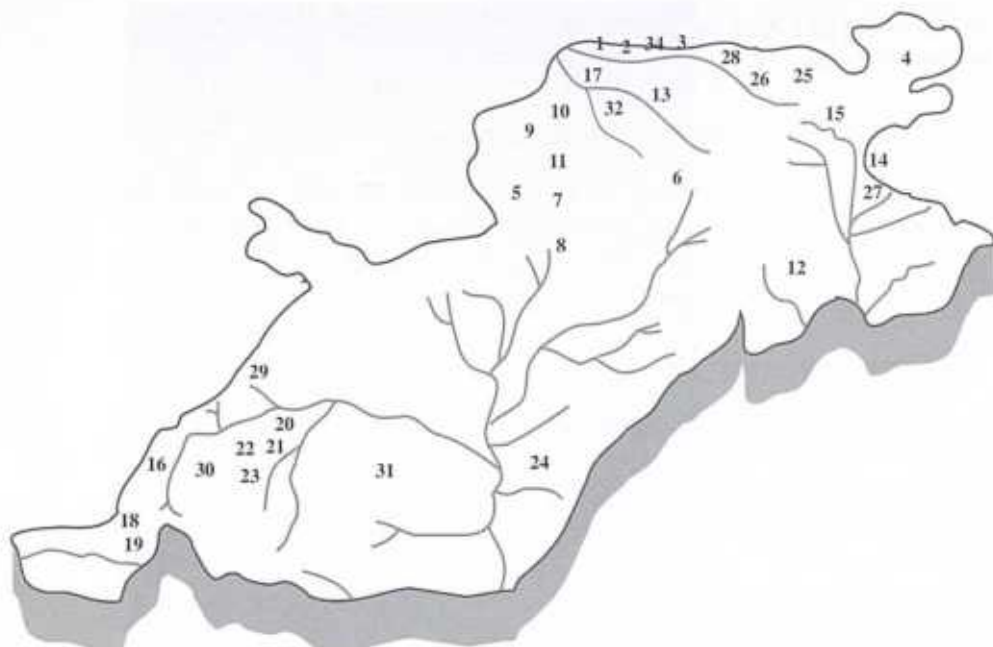

Figura 8. Mapa de la Conca de Barberà amb la situació de tombes i necròpolis de lloses (els núm. 1 a 23 es corresponen amb els apartats del text).

1. Albió: tomba del Tossal	17. Vallfogona de Riucorb
2. Albió: necròpolis del bosc de la Devesa	18. Vilanova de Prades: possible <i>maqbara</i> al riu Viern (Francofí)
3. Albió: tomba de la muntanya de la Devesa	19. Vilanova de Prades, necròpolis: de la Nou, l'Anové o Anoué
4. Aguiló: necròpolis prop de la Creu de Barràs	20. Vimbodí: tomba de la granja Mitjana
5. Belltall: necròpolis del Comestany	21. Vimbodí: necròpolis del mas de la Cova
6. Conesa: necròpolis de les Comes	22. Vimbodí: necròpolis de Riudabella
7. Forès: necròpolis del coll de Ballestar	23. Vimbodí: necròpolis del tossal de les Forques o de Nerola
8. Forès: necròpolis dels Tuells o dels Masos de Forès	24. Lilla
9. Passanant: necròpolis de les Roques de Dugo	25. Montargull
10. Passanant: necròpolis dels Vilars	26. La Cirera
11. Passanant: necròpolis de la partida del Diumenge	27. Riudeboix
12. Pontils: necròpolis del mas Marí	28. La Cirera
13. Segura: tomba del coll de Sadern	29. Vimbodí (prop l'autopista)
14. Sant Gallard: necròpolis de l'era del Carraca	30. Vimbodí
15. Santa Coloma de Queralt: necròpolis del Gubià, carrer de l'Orfeó Català	31. L'Espluga de Francofí (coll del Sègol)
16. Vallclara	32. El Fonoll
	33. Forès, camí de Rocallaura
	34. Albió, camí a Savallà

de la pallissa de l'Andreu⁷⁹. Sembla que s'hi va descobrir una necròpolis de tombes de lloses.

2.6.3. Albió: tomba de la muntanya de la Devesa

Segons Vilaseca i Prunera,⁸⁰ el 1947 es va poder documentar una tomba prop del camí entre Albió i Savallà, a 1 km a l'esquerra del riu Corb, dalt de les muntanyes de la Devesa, prop de la barraca de Martí d'Albió. Es tracta d'una cista de lloses de peces força primes d'uns cinc pams de llargària.

2.6.4. Aguiló: necròpolis prop de la Creu de Barràs

Aquesta notícia ens ve donada per mossèn Segura. En una excursió a principis de 1897, al costat de la Creu de Barràs, entre Aguiló i Santa Coloma, hi havia diverses sepultures de lloses. "Una sola de las quatre allí examinades se conservave ben entera, faltantli sols les lloses que servirían de tapa. Me cridà la atenció lo extraordinari gruix de la closca del cràni, que s'aproximaria á un centímetre; com també lo extraordinari macís dels óssos majors com fémur y tibia, que no dexavan sino un estret lloch pel moll, essent tan macís l'os que mes qu'una canya, semblava una branca de sauquer"⁸¹.

2.6.5. Belltall: necròpolis del Comestany

A principis de segle, el prevere Miquel Piera va publicar la notícia de la troballa d'un seguit d'enterraments medievals en cista a la partida del Comestany, al terme de Belltall⁸². Segons es desprèn de la seva descripció, van aparèixer tres sepultures, dues que podrien considerar-se enterraments d'adults i l'altra, infantil.

2.6.6. Conesa: necròpolis de les Comes

Vilaseca i Prunera localitzen aquests enterraments a uns 2 km al nord-oest de la partida de les Comes, a la falda d'un llom. S'hi van excavar tres tombes, dues de les quals conservaven encara els esquelets humans dipositats en decúbit supí. Un d'ells s'identificà amb un adult, i altre amb un infant. Les cistes tenien una forma allargada, planta trapezoïdal i eren cobertes per grans lloses de calcària margosa⁸³.

79 VILASECA/PRUNERA 1966.

80 VILASECA/PRUNERA 1966.

81 SEGURA 1897.

82 PIERA 1904; VILASECA/PRUNERA 1966.

83 VILASECA 1949; VILASECA/PRUNERA 1966.

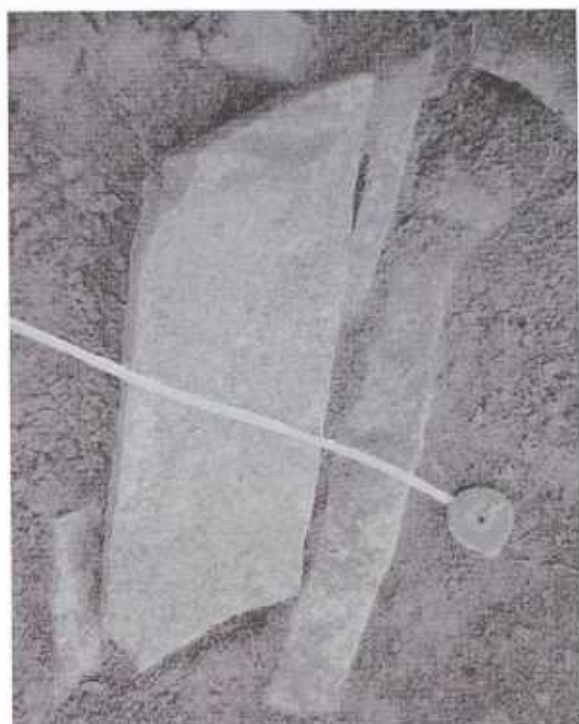

Figura 9. Necròpolis de
les Comes (segons
VILASECA/PRUNERA
1966).

Figura 10. Enterrament del coll de Ballestar (segons VILASECA/PRUNERA 1966).

2.6.7. Forès: necròpolis del coll de Ballestar

Va ser documentada per Mn. Alfons Boqué (1962) i és citada per Vilaseca i Prunera. S'hi van descobrir unes sis o set cistes al costat del camí entre Forès i Belltall, prop del coll de Ballestar, orientades a sol ixent. Dues van ser excavades per un estudiant de Belltall que hi va trobar només ossos⁸⁴.

2.6.8. Forès: necròpolis dels Tuells o dels Masos de Forès

Aquesta necròpolis es troba dalt d'un petit turó a uns 5,5 km de Sarraí i 3,5 de Forès, en direcció a Solivella. El lloc es coneix indistintament com Els Masos o Tuells.

Coneguda ja des dels anys cinquanta, ha estat objecte de diverses actuacions. Sembla que la primera va ser durant la primavera de 1974, quan després que es descobriessin casualment els enterraments, Màrius Ferrer en

84 VILASECA/PRUNERA 1966.

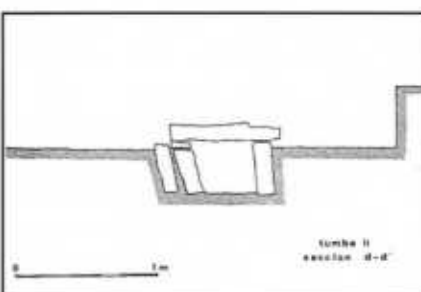
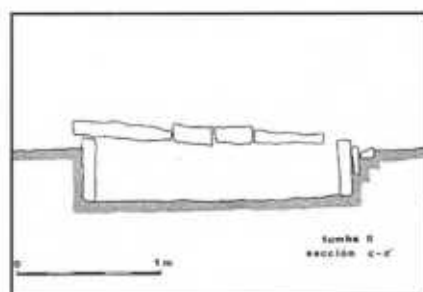
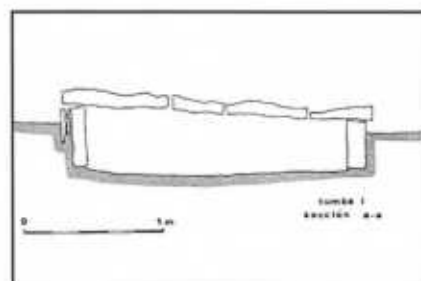
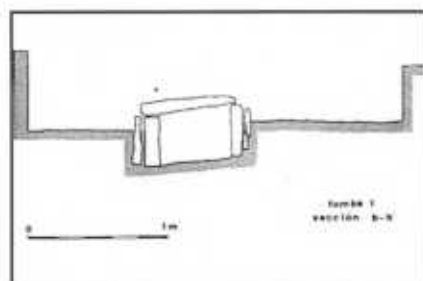
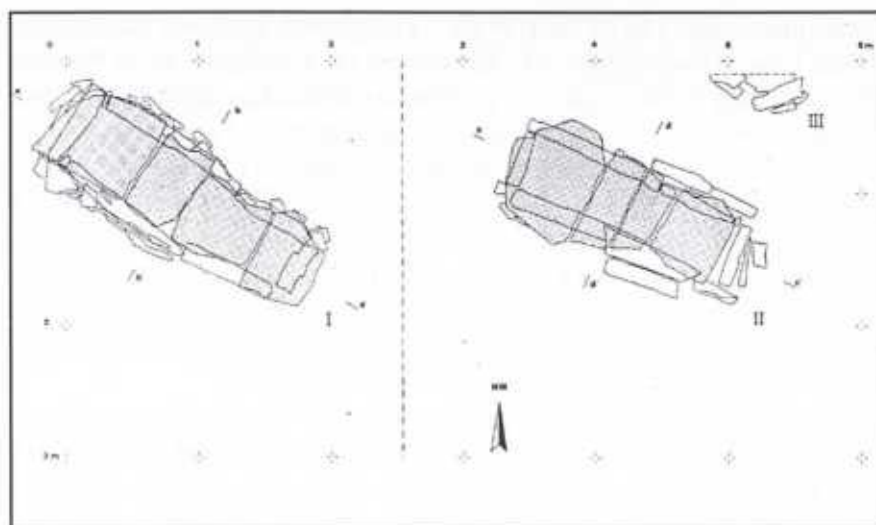

Figura 11. Enterraments de la necròpolis de Tuells (segons GRAS/RIBAS 1978).

va delimitar cinc, i en va excavar dos⁸⁵. Poc després, Eustaqui Vallès, Josep Lluís Gras i Joan Ribas, tots els Equips de Recerques de la Societat Arqueològica Tarraconense, a l'ensem col·laboradors del llavors Museo Arqueológico Provincial, van estudiar-ne les altres tres⁸⁶. La notícia d'ambdues exploracions ens indica que les tombes es trobaven orientades nord-oest amb capçalera al nord-oest / sud-est, tipològicament eren de planta rectangular i s'obrien directament al terreny natural. Tenien una llosa a la capçalera i als peus, i unes quatre als laterals. La coberta era de lloses de pedra sorrenca. Les peces estaven unides en sec i apareixien petites falques de pedra que aguantaven la forma de la tomba. Quant als esquelets, eren dipositats sense dipòsit funerari, en la posició usual de decúbit supí.

La primavera de 1989, durant la realització de tasques agrícoles, de nou es van localitzar enterraments, aviat "excavats" per aficionats i furtius⁸⁷. El fet va motivar que el Servei d'Arqueologia de la Generalitat dugués a terme una excavació d'urgència de la zona afectada, no de la totalitat de la necròpolis.

Durant aquesta excavació es van localitzar vint-i-tres enterraments de la mateixa tipologia que els anteriors, a més d'un retall probablement per obrir-ne un altre. La majoria havia perdut la coberta per l'acció agrícola. Dins el conjunt destaquen la tomba núm. 3, amb lloses laterals de grans dimensions, i la 12, amb una gran peça fent de coberta.

És important l'orientació del conjunt, que, com els enterraments descoberts el 1974, és amb la capçalera al nord-oest i peus al sud-est, amb una derivació entre els 290 i 300° nord difícil d'explicar en aquest cas car no pot correspondre a la de la sortida del sol durant l'any.

Les tombes 7, 17, 18, 19, 20, 21, 22 i 24 s'orienten a 300° nord. Totes són, a excepció de la 7, a la zona septentrional de la necròpolis. Les 1, 2 i 4, que són una al costat de l'altra al sector sud, tenen la mateixa orientació: 305° nord. Aquesta podria explicar-se potser per una adaptació al terreny o una racionalització de la necròpolis tot seguint l'orientació -que per altra banda es documenta en altres estacions coetànies- d'un primer grup d'enterraments⁸⁸.

S'ha de destacar que no s'ha documentat, segons sembla, cap mena d'estela o fita dels enterraments, ni tampoc la seva reutilització, cosa que es

85 BATISTA/FERRER 1993.

86 GRAS/RIBAS 1978. L'article el reproduceix parcialment Manuel Molas (MOLAS 1985).

87 FARRÉ 1990a, 1990b; RULL 1989.; MENCHON 1995i.

88 VILASECA/PRUNERA 1966.

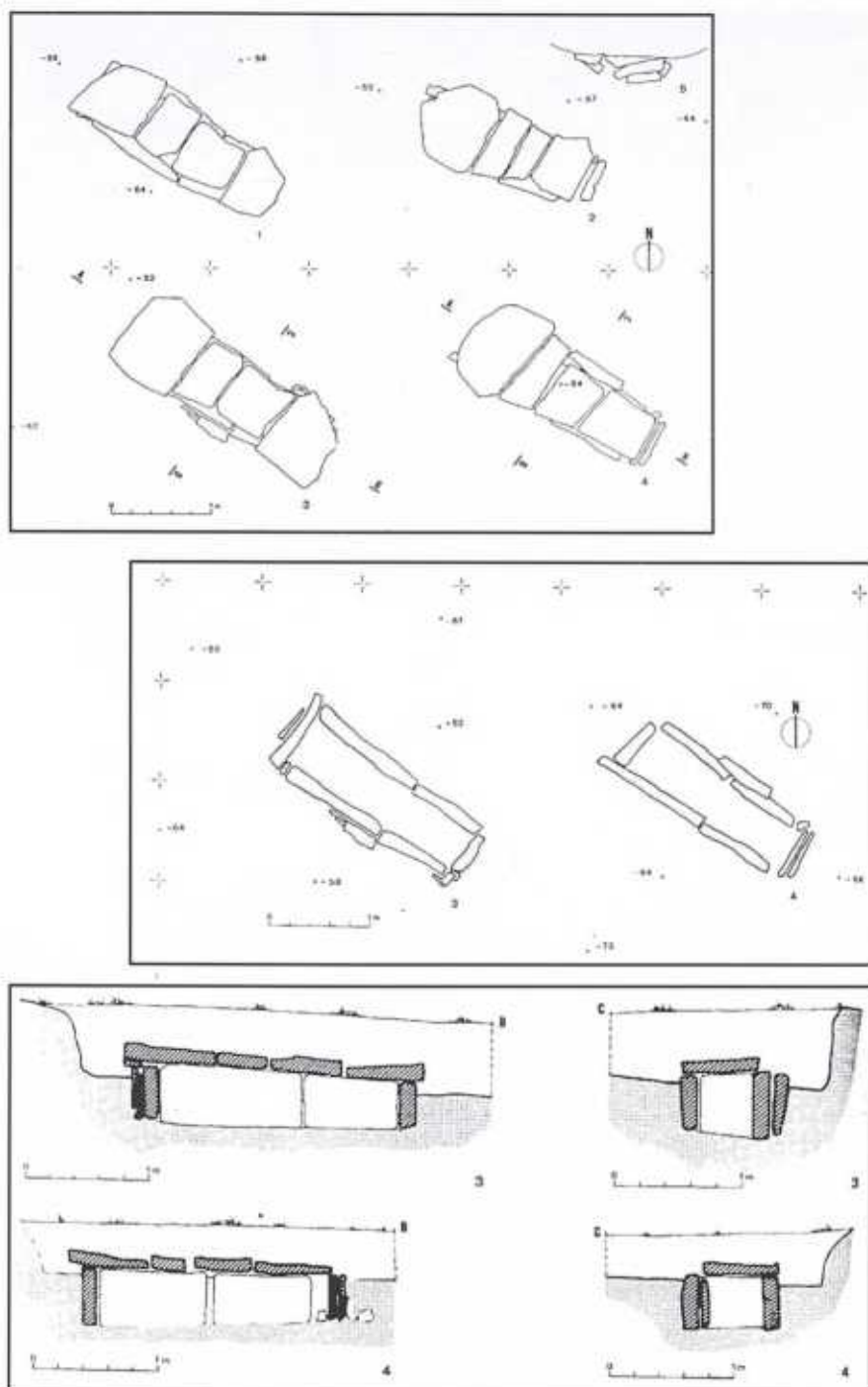

Figura 12. Enterraments de la necròpolis de Tuells (segons BATISTA/FERRER 1993).

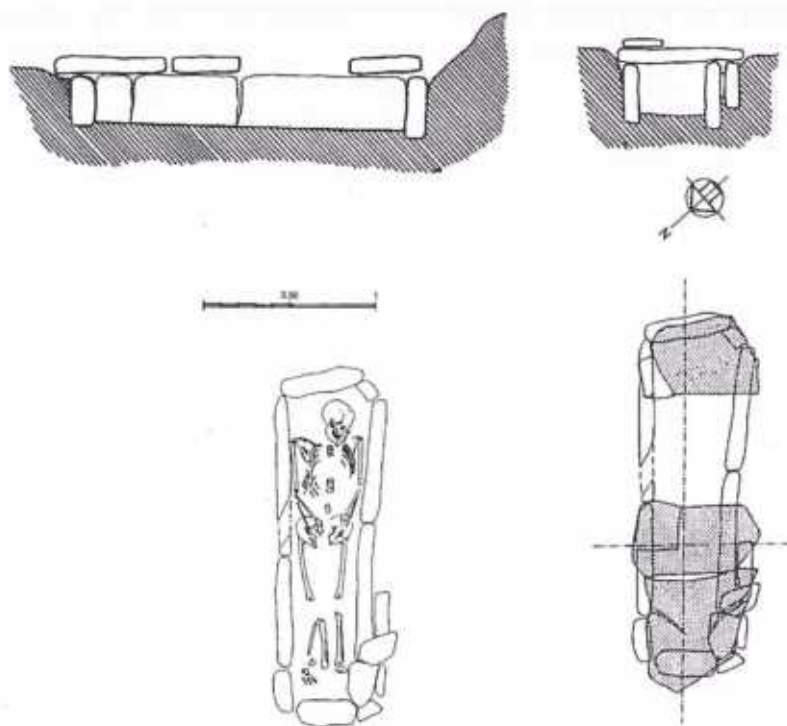

Figura 13. Enterrament de la necròpolis de Tuells (segons R. Farré-Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, publicat a *Catalunya Romànica* vol. XXI, 1995, 544).

Figura 14. Enterraments de la necròpolis de Tuells (Maties Solé, Museu Arxiu de Montblanc).

Figura 15. Enterraments de la necròpolis de Tuells (Maties Solé, Museu Arxiu de Montblanc).

detecta sovint a les necròpolis de l'època. Els esquelets estaven dipositats en decúbit supí, amb els braços als costats del cos o amb les mans sobre la pelvis. Es trobaven dipositats directament sobre el sòl, sense cap base de lloses ni cap crani travat amb pedres o cap capçalera treballada. No hi havia aixovar ni dipòsit funerari. Destaquen algunes tombes infantils, 4, 7, 9, 15, 17 i la 10, pertanyent a un adolescent.

2.6.9. Passanant: necròpolis de les Roques de Dugo

Joan Duch hi va localitzar diverses cistes que es prenen com tardo-romanes, versemblantment altmedievals⁸⁹.

2.6.10. Passanant: necròpolis dels Vilars

Localitzada a la partida del mateix nom⁹⁰. S'hi van reconèixer diverses restes d'enterraments de cista de lloses prop d'una bassa. Posteriorment Joan Duch va estudiar una tomba de fossa amb coberta de lloses dins la

89 Citat in ADSERIAS/MUÑOZ/SARDÀ 1989a.

90 VILASECA/PRUNERA 1966.

qual es va localitzar una gerra de ceràmica; la troballa es va prendre com un enterrament tardoromà⁹¹. En aquesta zona es van localitzar restes ceràmiques d'època romana.

2.6.11. Passanant: necròpolis de la partida del Diumenge

En aquesta partida l'any 1942 Josep Gasull, de Vallfogona, va descobrir i va destruir cinc o sis enterraments en cista de llosa que, segons el comunicant, eren orientats nord-sud⁹².

2.6.12. Pontils: necròpolis del mas Marí

Entre Pontils i Vallfogona, l'any 1946, Vilaseca i Prunera van recollir del llavors alcalde pedani la notícia de la troballa de tres enterraments de llosa. Per la descripció es tractaria de tombes de cista de lloses de pedra, orientades est-oest⁹³.

2.6.13. Segura: tomba del coll de Sadern

Tenim una referència de Mn. Piera de la localització d'una tomba al coll de Sadern⁹⁴.

2.6.14. Sant Gallard: necròpolis de l'era del Carraca

Era sobre Sant Gallard, prop de l'antic camí entre Pontils i Santa Coloma de Queralt⁹⁵. S'hi van localitzar dos o tres cistes medievals orientades est-oest.

2.6.15. Santa Coloma de Queralt: necròpolis del Gubià, carrer de l'Orfeó Català

Durant unes obres d'infraestructura a l'Orfeó Català de Santa Coloma, es van descobrir alguns enterraments d'època medieval, la qual cosa va dur el Servei d'Arqueologia de la Generalitat a realitzar-hi una actuació el mes de febrer de 1988⁹⁶.

91 Citat in ADSERIAS/MUÑOZ/SARDÀ 1989a.

92 VILASECA/PRUNERA 1966.

93 VILASECA/PRUNERA 1966.

94 PIERA 1904; VILASECA/PRUNERA 1966.

95 VILASECA/PRUNERA 1966.

96 PALAU RAFECAS 1988.

S'hi es van estudiar set sepultures alineades en direcció nord-sud aproximadament, a una fondària entre 1 i 1,5 m, i s'hi van documentar restes d'almenys vuit individus enterrats en decúbit supí. Les tombes eren desprovistes d'aixovar. L'enterrament consistia en una fossa excavada a l'argila i en alguns casos es cobrien de lloses. Tan sols es va poder excavar la sepultura núm 7. L'estudi antropològic mostra la presència de set individus, cinc adults, un jove i un nounat.

Provisionalment s'han datat en època medieval i com que no estaven relacionades amb cap església, se suposen de l'aljama jueva documentada entre els segles XI i XIV⁹⁷, hipòtesi molt difícil de confirmar⁹⁸.

2.6.16. Valclara

Hi ha constància de l'existència de sepultures de cista medievals⁹⁹.

2.6.17. Vallfogona de Riucorb

Vilaseca i Prunera, basant-se en Mn. Piera, esmenten la notícia de la troballa d'enterraments de lloses en diversos punts: la Font Segura, les Fonolloses, el Fonoll, el Forn de Calç, Pla de la Torre, Pla del Pou, Hort del Clos del Rector d'Albió, Planeta de l'Om, sort del Bató, les Cadenes, Sant Pere dels Bigats (*sic*), camí de Santa Coloma, coll de la Bresca, riu Seniol¹⁰⁰.

Al coll de la Bresca i al Fonoll s'han trobat tres inhumacions però no especifiquen si es refereix a tres enterraments trobats en total o en cada lloc. Les del coll de la Bresca i el Cap del pla són força importants pel nombre d'enterraments localitzats. Al Pla de la Torre es documentà una altra necròpolis de cistes, amb capçalera a ponent i peus a orient. La de les Cadenes, entre els rius Seniol i Corb, està formada per tres agrupacions de força extensió. Mn. Piera ens diu que "és tot plè de sepultures de la mateixa classe; formen com tres fossars de més de cent passes cada u; es descobriren en obrir rases". L'any 1946, Vilaseca i Prunera van localitzar una nova tomba a uns 150 m a la dreta del rierol Seniol¹⁰¹.

97 GENERA 1990; GENERA/LALUEZA/GIMÉNEZ 1992; LEUSSER 1988; *Catalunya Restaura* 1991.

98 L'arqueologia del món jueu està poc desenvolupada a la península. Se'n coneixen, però, diverses necròpolis que han permès realitzar una primera aproximació al tema. Com escriu David Romano, per dir que una tomba o un cementiri pertany a la comunitat hebrea, calen elements que explícitament ho demostrin, i aquest no és el cas. Veg. PÉREZ 1978; ROMANO 1970, 1993-94.

99 VILASECA/PRUNERA 1966.

100 PIERA 1904.

101 VILASECA/PRUNERA 1966.

Al jaciment la Cadena II es va trobar una petita tomba de lloses i lloses procedents d'altres tombes, segons fa constar Joan Duch¹⁰².

2.6.18. Vilanova de Prades: possible *maqbara* al riu Viern (Francolí)

A principis de segle Antoni Llavèria¹⁰³ va detectar una sèrie d'enterraments medievals al vessant del riu Viern, altrament Francolí, a la falda d'un turonet, sense especificar més dades que ens permetin localitzar el jaciment amb més precisió.

Anomenats enterraments de moros, sembla que són un conjunt d'una certa importància. Els comentaris de diversos autors indiquen que eren tombes de lloses o cistes, cobertes de terra, una s'hi va buidar i es va localitzar el cadàver *in situ*. Es trobava en decúbit lateral mirant a migjorn, amb les cames un xic encongides. *"No estaba el esqueleto tendido a la larga, sino acostado sobre el lado derecho, mirando al mediodía, y con las piernas hacia atrás. Los cráneos tienen una configuración soberbia"*¹⁰⁴.

La disposició del cadàver i el sistema d'inhumació en cista -que no és aliè al món islàmic peninsular- fan sospitar que la necròpolis sigui andalusí o rebi les influències dels seus sistemes d'enterrament¹⁰⁵.

2.6.19. Vilanova de Prades: necròpolis de la Nou, l'Anové o Anoué

Segons Antoni Llavèria¹⁰⁶, a la partida de la Nou hi ha restes romanes. El 1974, Antoni Arbós recull la notícia de l'existència en aquesta partida de tombes de lloses, com en altres llocs del terme, i es prenen com enterrament "dels moros"¹⁰⁷.

2.6.20. Vimbodí: tomba de la granja Mitjana

En aquest conjunt romà i medieval, mossèn Bergadà hi localitza una tomba de banyera¹⁰⁸.

102 Citat in ADSERIAS/MUÑOZ/SARDÀ 1989a.

103 LLAVÈRIA 1917; VILASECA/PRUNERA 1966.

104 VILASECA/PRUNERA 1966.

105 NAVARRO 1985; RIU 1977, 375-490; ROSSELLÓ 1989.

106 LLAVÈRIA 1917.

107 ARBÓS 1983.

108 BERGADÀ 1978.

2.6.21. Vimbodí: necròpolis del mas de la Cova

Al marge esquerre o nord del d'una fondalada existent, al peu d'una cascada i a 40 m del lloc anomenat la Cova i sota el mas del mateix nom, Vilaseca i Anguera esmenten la troballa de part d'una tomba de lloses, orientada est-oest, on hi havia un adult. A uns quinze metres n'hi havia una altra d'infantil, de la qual només es conservava la llosa de coberta, d'un metre de llarg¹⁰⁹.

2.6.22. Vimbodí: necròpolis de Riudabella

Segons recull Mn. Bergadà, a la granja de Riudabella es van localitzar dues tombes de banyera. El fet és força significatiu per la cronologia atribuïda a aquests tipus de tombes, més quan en aquest lloc es troba una important vil·la romana¹¹⁰.

Figura 16. Enterraments de la necròpolis de Tuells (Maties Solé, Museu Arxiu de Montblanc).

109 VILASECA/PRUNERA 1966.

110 BERGADÀ 1978, 30.

2.6.23. Vimbodí: necròpolis del tossal de les Forques o de Nerola

El tossal de les Forques és un turó de 572 m d'alçada i es troba a la dreta de la carretera Poblet-Vilanova de Prades, enfront del trencant a Castellfollit¹¹¹. La proximitat del lloc a la font de Nerola fa que alguns autors les anomenin també amb aquest topònim.

L'any 1971 un membre del Grup d'Investigació Espeleològica de Montblanc va documentar dues tombes de cista. Una va ser excavada anteriorment per Salvador Vilaseca i l'altra -amb restes òssies- va ser oberta per persones de Valls. D'aquesta manera el jaciment resta d'allò més remogut fins que l'any 1983 el Servei d'Arqueologia de la Generalitat va realitzar-hi una excavació d'urgència.

La intervenció arqueològica ens mostra que els dos enterraments són dipositats en un clot efectuat al terra i es formen per lloses calcàries clavades al terra i coberts per lloses de pissarra, les quals són falcades amb pedres. L'orientació dels enterraments és la usual, est-oest. En un sepulcre les restes aparegueren remogudes i situades a la capçalera, i l'altre era buit i l'estructura era incompleta, ja que mancaven les lloses de la part oest. No hi havia aixovar ni dipòsit funerari en cap dels dos enterraments, que per altra banda se suposaven coetanis.

L'estudi antropològic de les restes va ser realitzat per Elisenda Vives¹¹². S'hi documenten dos individus del sexe femení, un adult, gràcil, i altre madur o senil, robust i amb artrosi. Hi ha també el peroné d'un tercer individu. L'esquelet de la dona senil mostra signes d'artrosi i problemes dentals; l'altre té també artrosi a les mans i als peus, càries i pèrdues dentals, i hipoplàsia. Se suposa que havia patit un període de carestia entre els dos i tres anys. També s'han documentat maternitats, possiblement set, i indicis d'una forta activitat física per les insercions musculars. Una ossificació inusual a la cavitat cotiloidea en ambdós cranis albira el parentiu proper entre els dos esquelets.

A més d'aquestes necròpolis tenim dades de la localització d'altres conjunts per estudiar¹¹³. Es tracta d'enterraments qu hi ha als pobles de Lilla, Vimbodí (prop de l'autopista), l'Espluga (coll d'en Sègol, els Pedrols), el Fonoll, Saladern, la Cirera, Montargull, Riudeboix, Vallfogona (la Torre), i Albió (camí a Savallà).

111 ADSERIAS/MUÑOZ/SARDÀ 1989b, 1990; CARRERAS 1984; DUPRÉ 1984; MENCHON 1995y.

112 VIVES 1989; 1990, 78-79.

113 Informació facilitada pel Museu de Montblanc. Moltes d'aquestes dades són de Ramon Vidal i Salvador Palau Rafecas "Galo".

2.7. DISCUSSIÓ

Realment l'adscripció cronològica i cultural de les tombes i necròpolis que hem comentat és problemàtica. La manca d'elements que ens permetin donar-se una cronologia absoluta (dipòsit funerari) o relativa (situació al costat d'un edifici, lloc d'hàbitat, etc.) obliga a datar-les prenent com a base paral·lelismes, tipologia o l'especulació en el sentit més ampli de la paraula.

2.7.1. Prehistòriques o posteriors?

El primer dilema és, si són prehistòriques, com es proposa en alguns casos. De vegades l'aparició de material arqueològic d'aquest ampli període -ignorem si en posició primària o reaprofitat- ha estat element suficient per datar les tombes, com seria el cas del mas del Tancat al Priorat¹¹⁴, que es pren com una perduració de la cultura dels "sepulcres de fossa" neolítics.

Al respecte, Batista i Ferrer fan esment de les diferències entre les cistes neolítiques i les que ens ocupen: són força profundes, tancades als quatre costats amb lloses de pedra gruixudes, de planta quadrangular o lleugerament rectangular semblants a la forma ovalada o poligonal i cobertes amb una gran llosa i a vegades un petit túmul de pedres. El cadàver s'hi disposa encongit en direcció est-oest o nord-sud. Es daten en el neolític mitjà recent¹¹⁵.

Tenim, doncs, més o menys clar que no es tracta de sepulcres prehistòrics. La cronologia ens porta a l'època romana, visigoda i medieval.

2.7.2. Romanes i visigodes?

El món funerari tardoromà té a la ciutat de Tarragona un dels exponents arqueològics més importants, ens referim a l'anomenada Necròpolis Paleocristiana o Necròpolis de Tabacalera. Aquesta és una àmplia zona funerària, o zones, que hem de datar entre època romana republicana i visigoda, encara que la part més interessant per a nosaltres és la tardana, datable a partir del III dC, en especial les tombes i els enterraments relacionats amb la basílica cristiana on se sebolliren el bisbe Frutuós i els seus diaques, Auguri i Eulogi. Les excavacions dutes a terme als anys vint i trenta,

114 DUPRÉ/VILARDELL 1985, 1-4.

115 BATISTA/FERRER 1993. Basen la diferència entre les cistes neolítiques i medievals en; RIPOLL/LLONGUERAS 1963. Veg. també MUÑOZ 1965. Sobre el món funerari neolític a la Conca, MIRÓ 1988-89; MIRÓ *et alii* 1995. Darrerament, MASSÓ 1996.

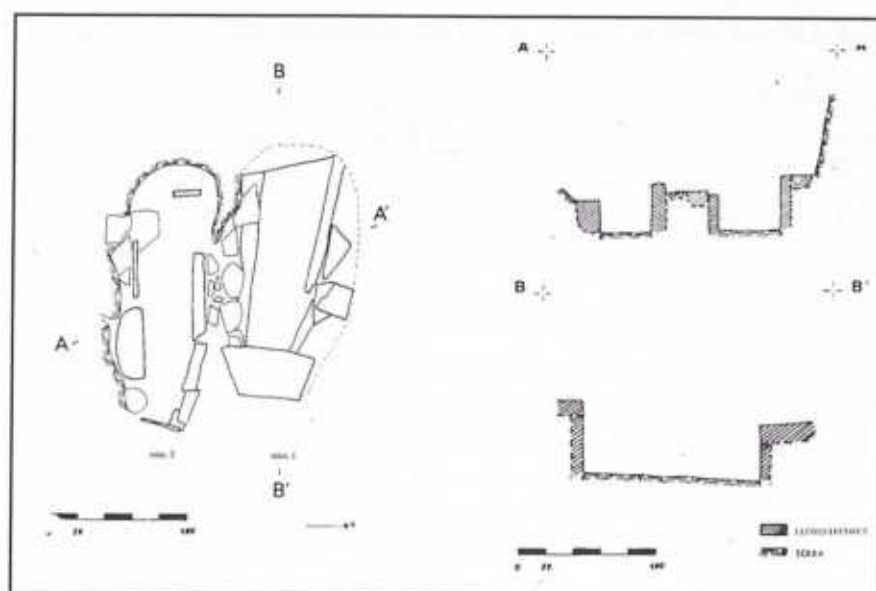

Figura 17. Enterraments del tossal de les Forques de Vimodí (segons ADSERIAS/MUÑOZ/SARDÀ 1989b).

especialment per Mn. Serra Vilaró, permeteren establir una seqüència cronotipològica dels enterraments.

La revisió posterior feta per Dolors del Amo¹¹⁶ estableix una seqüència d'aparició d'enterraments: fossa amb teules horitzontals de coberta, taüts de fusta, fossa amb tègules a doble vessant a la coberta, fossa i taüt de plom, sepultures de *tegulae* a doble vessant, fragments d'àmfora, sepultura en àmfora, sepulcre d'obra ("murete"), sepulcre de secció quadrangular, sarcòfags i sepulcres de lloses.

L'excavació de la basílica visigoda de l'amfiteatre de Tarragona¹¹⁷ va oferir una sèrie d'enterraments datats a partir del segle VI, tipològicament assimilables a les sepultures de cista de lloses.

Veiem, doncs, com en època tardoromana i visigoda la utilització de sepulcres de lloses o cista. És més, aquesta constatació ve ratificada per l'excavació d'estacions en diversos punts de la península, on també es detecten enterraments del tipus banyera adscrits a l'època visigoda, fins i tot

116 AMO 1978, 93 i recullit a TED'A 1987, 188-189.

117 TED'A 1990.

118 AGUSTÍ et alii 1993.

algun d'antropomorf. Serien els casos de Sant Julià de Ramis (Girona)¹¹⁸ o La Guardia (Jaén)¹¹⁹.

A Eucata (Alt Urgell), es va localitzar una necròpolis important¹²⁰; tombes de *tegulae* planes o plaques de pissarra i *imbrices* de secció triangular, cista de paret irregular i coberta de lloses grans. En aquest context, amb tombes de cista de lloses, coneixem els casos de Segobriga¹²¹ o Noviercas (Sòria), recentment publicat per Doménech¹²², que tal vegada pot ser alt-medieval, com insinua De la Casa¹²³.

D'aquesta manera sabem amb prou fonaments que durant la baixa romanitat i l'època visigoda un dels sistemes d'enterrament més estesos era el de cistes de lloses. Aquestes es disposarien sia al redós de temples cristians, especialment en el món urbà, o en agrupaments més o menys extensos en llocs alts si ens referim al món rural.

Quant a l'adscripció cultural de les tombes visigodes, cal plantejar-se si es tractaria, a casa nostra, d'hispanoromans o hispanovisigots o germànics. Hem de tenir en compte, però, que els contingents visigots arribats a Hispània són molt menors que la població hispanoromana preexistent¹²⁴, de manera que l'impacte demogràfic seria molt suau i es fa difícil de veure, si realment existeix, en els estudis d'antropologia física de les necròpolis del període visigot¹²⁵. És més, l'arqueologia funerària visigoda a Catalunya ens ha proporcionat uns escassíssims aixovars, a diferència de Castella, fet que per al Dr. Riu seria un indicador de la diferència entre arrians visigots i catòlics romans¹²⁶.

2.7.3. Cistes de lloses *versus* tombes a la roca? Tombes a la roca *versus* cistes de lloses? Cistes i tombes a la roca alhora?

L'any 1962 el professor Alberto del Castillo va establir la *cronología de las tumbas llamadas "Olerdolanas"*¹²⁷ amb la qual cosa es va fixar de forma definitiva la datació medieval dels *loculi* excavats a la roca. Aquesta línia venia encetada en bona part per la seva activitat arqueològica a Castella

119 Citat per RIU 1977, 420.

120 Estudiada per Díez Coronel i esmentada a RIU 1977.

121 ALMAGRO 1975.

122 DOMÉNECH 1991.

123 CASA 1992, 354-362.

124 Veg. RIPOLL/VELÁZQUEZ 1995, 76-101.

125 VIVES 1991, 169-170.

126 RIU 1982.

127 CASTILLO 1968.

FIGURA 18. Tipologia dels enterraments de la necròpolis de San Millán de Segovia (segons ZAMORA 1979b).

i a la Catalunya Vella, i els estudis posteriors s'han vist reflectits en publicacions importants i en les investigacions seguides bàsicament pel Departament d'Història Medieval de la Universitat de Barcelona i pel Servei de Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona.

Amb aquests treballs, especialment de la mà de Del Castillo i el seu deixeble Manuel Riu, comencen a establir una seqüència teòrica quant als tipus d'enterrament: en època tardoromana i visigoda, tombes de lloses, a més de les de *tegulae* i altres tipus menys freqüents; en el període alt medieval, excavades a la roca, i a partir del segle XI es data la reaparició de tombes de lloses¹²⁶. En altres paraules, la seqüència temporal seria *grosso modo* tombes de lloses, tombes excavades a la roca, tombes de lloses.

Aquesta evolució tipològica ha estat ratificada per força excavacions

medievals a Catalunya i a Castella. S'observa com les primeres fases de diverses necròpolis medievals contenen enterraments excavats a la roca i els nivells posteriors són ja de cistes de lloses, de vegades amb un període intermedi de tombes de tipus mixt. Serien casos com la necròpolis de la Santa Creu del Joglar¹²⁸, l'Esquerda (Osona)¹²⁹, Sant Vicenç d'Enclar a Andorra¹³¹, San Juan de los Caballeros o San Millán (Segovia)¹³² per donar alguns casos per tots prou coneguts.

Si ens basem en aquests estudis seguits al peu de lletra, caldrà datar les nostres tombes de la Conca i del Camp de Tarragona a partir dels segles XI i XII. Però hem de fer-hi algunes excepcions.

En primer lloc, si bé és certa aquesta seqüència, cista de lloses-tomba excavada a la roca-cista de lloses, la cronologia absoluta és més elàstica¹³³. Així, en necròpolis visigodes comencen a documentar-se enterraments antropomorfs oberts a la roca, normalment presos com altmedievals, com seria el cas de La Cabeza (Madrid)¹³⁴. En altres casos la datació de les tombes excavades a la roca és més tardana, com Sant Martí de Lleida¹³⁵, Bellver d'Ossó¹³⁶ o Escornalbou¹³⁷, que, en relacionar-les amb temples del segon romànic, les hem de fitar a partir del segle XII. És més, a sant Martí de Lleida, sobre el nivell de tombes antropomorfes, n'hi ha un de cistes de lloses.

Al respecte, Rafel apunta la possibilitat que aquest comportament funerari de les terres de ponent, i per extensió, de les comarques tarragonines atès el cas d'Escornalbou, sia més proper al documentat a l'Aragó que no pas a la Catalunya Vella. Potser no és tant una similitud geogràfica sinó temporal: respon a unes necròpolis posteriors a les que coneixem a la Catalunya Vella.

Per altra banda, sembla com si s'hagi volgut deixar de banda un altre aspecte. Ens referim a necròpolis altmedievals en les quals no s'ha documentat cap mena d'enterrament excavat a la roca, però sí una seqüència de cistes de lloses coetànies al desenvolupament de les de tipus olerdolà i,

128 RIU 1977, 1982, 1989.

129 PADILLA 1982.

130 OLLICH 1982.

131 LLOVERA, *et alii* 1988.

132 ZAMORA 1979a, 1979 b.

133 Cfr. per al cas gallec, QUIROGA/LOVELLE 1992.

134 YÁÑEZ, G. *et alii* 1994.

135 GALLART *et alii* 1991.

136 RAFEL 1989.

137 *Catalunya Romànica* vol. XXI. També MENCHON 1995a.

a

b

c

Figures 19.

19a) Tomba excavada a la roca davant la portalada de Sant Vicenç d'Escornalbou (Camp de Tarragona), un dels pocs casos de tombes d'aquest tipus a les comarques tarragonines. És destacable que aquests enterraments es relacionen amb la construcció del temple romànic i no són, com passa en força casos de la Catalunya Vella,

anterior a la seva construcció,

19b) i 19c). Tombes de la Parada de la Guineu (Albarca, Priorat). Aquest petit conjunt d'enterraments excavats a la roca mostra una ocupació humana altmedieval de la zona del Priorat. El conjunt, al mig del bosc, i sense relació amb cap edifici religiós, fa pensar en diverses possibilitats: ermitans, musulmans o tal vegada un petit grup familiar (d'ací una tomba doble) de població anterior a la conquesta feudal (fotos autor).

no oblidem-ho, no s'han localitzat edificis religiosos al seu costat. El Dr. Riu en el seu moment ja manifestava la laxitud cronològica de les tombes de lloses, amb un ressorgiment a partir del segle X i en especial l'XI¹³⁸.

L'excavació del cementiri del monestir de Sant Sebastià del Sull (Saldes, Berguedà) va proporcionar un ampli conjunt d'enterraments, cap excavat a la roca, i que el Prof. Riu data entre els segles X i XII¹³⁹. Altres casos de cistes datades en època altmedieval serien el Collet de Sant Pere Màrtir (Anoia)¹⁴⁰, Vilassar de Dalt¹⁴¹ (Maresme) i Sant Pere del Riu de Tordera¹⁴², i també al Penedès¹⁴³, o al Bages, com recull Jordina Sales¹⁴⁴. A la Península tenim casos com el de Vegas de Pedraza, que ens porta al segle

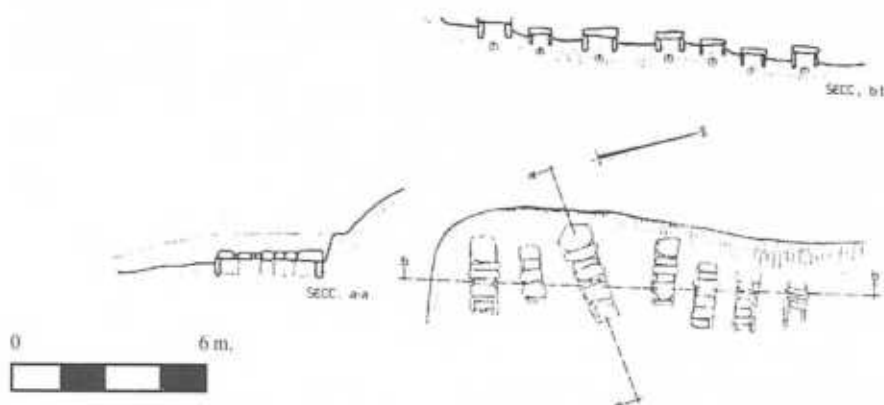

Figura 20. Enterraments de lloses de Vilassar de Dalt (segons BATISTA/BONAMUSA 1976).

138 Riu estableix que entre els segles VIII-IX es localitzen fosses mixtes, amb un costat fet de lloses i l'altre obert a la penya. A partir del segle X es troben fosses amb parets de pedra i també "resurgen entonces las sepulturas de lajas de pizarra o de caliza, formando cajas o cistas, en general de planta rectangular y con las paredes formadas por losas puestas verticales, que predominarían a lo largo del siglo XI y penetrarían incluso en el XII" i entre el darrer terç del segle XI i primer del XII "existen también sepulturas de las de sección triangular imitando las bajorromanas de tegulae e imbrices" (RIU 1977, 456).

139 RIU 1982.

140 ENRICH/ENRICH 1974.

141 BATISTA/BONAMUSA 1976.

142 BONAMUSA 1977.

143 BOSCH/VALLÈS 1989.

144 SALES 1993-94.

IX¹⁴⁵. A Valeria arriben, però, fins al segle XV¹⁴⁶ i a Vila dos Sinos (Portugal) es daten entre els segles VIII i XIII¹⁴⁷.

A Andorra es palesa un fet similar. Mentre a Santa Eulàlia d'Encamp ens trobem amb cistes de pissarra anteriors al segle IX, que s'han de relacionar amb un temple preromànic no localitzat, a Sant Vicenç d'Enclar (s. IX-XI) es documenten cistes, sepultures antropomorfes en la roca i combinació d'ambdues. L'explicació d'aquesta diferència no es pot, doncs, basar en criteris cronològics, sinó en la topografia i en la geologia de cada lloc, que permetria o no l'ús d'un determinat tipus de tomba¹⁴⁸. Al Maresme, Clariana observa l'existència de tombes obertes a la roca, que data entre els segles IX i X, mentre que les cistes de lloses anirien des del segle X a principis del XII¹⁴⁹.

Hem de tenir en compte un altre element, la relació entre les necròpolis i els edificis de tipus religiós, que sovint és l'única manera de poder datar les primeres: la relació estratigràfica entre les tombes i l'estructura dels temples. Però, què passa amb els agrupaments funeraris de la zona tractada?

Sabem que aquests cementiris són grups més o menys amplis de tombes, encara que no en coneixem cap de forma total, tot i que versemblantment ens trobem amb bastants casos amb força *loculi*. Es localitzen, insistim, en llocs alts, elevacions, falde de turons, prop d'un camí o carrerada, en un paratge "pintoresc" o prop un curs d'aigua o font. No en sabem de cap que es pugui relacionar amb un edifici religiós o hàbitat immediat. A diferència del que coneixem a la Catalunya Vella, a les comarques tarragonines és aclaparadora la tipologia de cistes de lloses, en menor mesura fosses cobertes per lloses i algun exponent de tombes de *tegulae*, però ja a *uillae* romanes. Per això les connotacions respecte a les necròpolis de temples cristians són diferents.

Bosch i Vallès¹⁵⁰ estudiaren la relació de les necròpolis de cistes i/o *tegulae* amb els contextos immediats. Relacionaven les tombes amb vil·les romanes com a element de continuïtat de població ja cristiana a l'antiguitat tardana, i amb la intenció d'aprofitar materials constructius, igual com les localitzades en poblats ibèrics (*sic*). Les de turons aïllats serien les

145 IZQUIERDO 1975.

146 FERNÁNDEZ 1981.

147 LEMOS/MARCOS 1985.

148 DDAA 1989, 45-48 i 117-122; LLOVERA, X. *et alii* 1988.

149 CLARIANA 1992.

150 BOSCH/ VALLÈS 1988.

corresponents a un hàbitat rural dispers, amb una barreja de tradicions cristianes i indígenes, que es datarien entre els segles V i VII, encara que també podrien correspondre a l'inici del moviemnt colonitzador de la plana (segles IX-X). Les necròpolis al pla es relacionen amb un hàbitat dispers i la cristianització de les zones més romanitzades¹⁵¹.

Ara per ara és molt difícil de poder datar aquestes tombes. Amb tot, caldria fer algunes consideracions que ens poden apropar a la seva adscripció temporal:

a) Relació dels enterraments amb jaciments d'època romana i visigoda, que ens indica una continuïtat de població durant l'antiguitat tardana.

b) La situació de bona part d'aquestes necròpolis en la zona muntanyosa de les comarques tarragonines: Miramar, la Mussara, el Montsant, Montmell, el Tallat, Brufaganya, muntanyes de Prades, la Llena, poden ser indicadors de la ruralització del territori en la baixa romanitat i en l'època visigoda i també en l'alta edat mitjana.

c) La situació de les necròpolis en llocs alts, elevacions, falde de turons, prop d'un camí o carretera, en un paratge "pintoresc", prop un curs d'aigua o font ens indica almenys aparentment la manca de relació dels conjunts amb edificis de tipus religiós, esglésies, i una independència dels grups usuaris d'aquestes amb la institució eclesiàstica, per tant, feudal.

d) Aquest fet pot fer plantejar el caràcter cristià, semipagà o la continuació de certes tradicions religioses, màgiques o formals de tipus precristià.

e) La possibilitat que aquestes tombes ocupin l'ampli -massa- ventall cronològic entre la baixa romanitat i la conquesta feudal és un element que apunta directament a la continuïtat, si més no, perduració d'hàbitat en aquest període obscur.

Com bé indica Carbonell, el problema d'aquestes necròpolis és datar-les abans o després de la invasió musulmana (713-714). En el primer cas ens mostren la ruralització del món romà, i en el segon la perduració o continuïtat d'hàbitat a l'alta edat mitjana en unes zones tradicionalment preses com poblacionalment ermes¹⁵². Cal també plantejar-se si aquestes agrupacions funeràries pertanyen a grups humans forans -àrabs, berbers, visigots etc.- encara que els indicis que ens proporcionen han estat ben pobres. L'antropologia física poc hi ha pogut dir.

151 Més endavant veurem com aquestes relacions i cronologies no són tan clares com proposaven Bosch i Vallès.

152 SALES 1993-94.

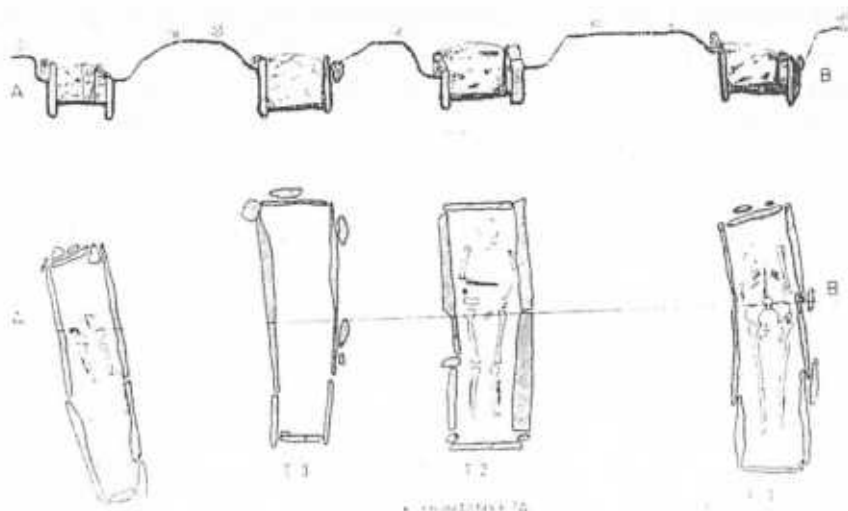

Figura 21. Tombes de la Muntanyeta, plana de Vic (segons OLLICH/RAURELL 1989).

En el cas de les necròpolis anteriors a la conquesta islàmica, el primer problema seria diferenciar entre les de la hispanoromana o hispanovisigoda i el seu caràcter cristià (arrià-romà) i pagà que, com hem dit, per la manca d'aixovars i altres elements es fa molt difícil. Seria l'explicació dels enterraments de lloses estudiats a la plana de Vic¹⁵³ per Ollich i Raurell.

En el cas que es tracti de conjunts posteriors al 713-714, s'ha de plantejar el seu possible caràcter musulmà. Per aquest motiu, la posició en decúbit lateral pot ser un bon indicador islàmic. Encara que sembla més problemàtic, podríem pensar si alguna d'aquestes agrupacions pertany a contingents morts en alguna batalla o incursió, tot i que en som escèptics¹⁵⁴, sense oblidar la idea de poblament de continuïtat amb el món romà-mossàrabs diguem-ne- o artigadors -diguem-ne aprisiadors.

En aquest context medieval, caldrà que plantegem si es tracta de necròpolis anteriors o posteriors a la conquesta feudal. Si acceptem el primer cas, la situació topogràfica i la manca de relació aparent amb un edifici religiós -església- serien elements que abunden a favor de la idea: necròpolis pertanyents a petits grups humans, tal vegada procedents de la població hispanoromana i hispanovisigoda que viuen en zones de muntanya i es de-

153 OLLICH/RAURELL 1989.

154 BOLÓS/PAGÈS 1982, 64

diquen a l'agricultura i ramaderia, potser cristians, potser pagans o amb reminiscències precristianes que es plasmen en els llocs d'enterrament. No es pot oblidar que es puguin tractar d'arribats amb la conquesta islàmica, potser berbers més que àrabs. Als *extrema durii* de la conquesta feudal castellana, l'existència d'enterraments altmedievals ha desballestat la idea de despoblació abans de la "reconquesta" que en el seu temps havia defensat Sánchez Albornoz. Així, l'estudi de les necròpolis, en aquest cas excavades a la roca, palesen aquesta idea, com seria a la província de Sòria¹⁵⁵.

Pensar en una perduració de poblament entre la baixa romanitat i la conquesta feudal és una temptació evident. Ara bé, no estem en condicions de conèixer quina era la seva intensitat en aquell període ni tampoc el seu grau de cristianització que duria a sebollir en llocs aïllats o vil·les, com esmenten Bosch i Vallès¹⁵⁶, posem per cas. No hi ha gaires dades, excepte traces en la toponímia i en la documentació, d'un poblament anterior a la conquesta feudal. Tampoc és fàcilment aplicable la idea proposada per aquests autors de relacionar les necròpolis amb el fenomen colonitzador dels segles IX i X, més quan aquest és a la Catalunya Vella i en època carolíngia si seguim la cita que ens donen¹⁵⁷. Amb tot, la coincidència d'evidències d'un ocupament medieval sobre un de romà pot dur a pensar en la continuïtat o en la pervivència, tal com defensen Clariana i Prevosti al Maresme¹⁵⁸, però potser només la reocupació d'un lloc apte per viure-hi.

Darrerament s'ha publicat l'estudi del jaciment de Vilaclara de Castellfollit del Boix (Bages). Es tracta de tres grans espais oberts. Cada espai mostra un forn per a pa, sitges, dipòsits i estructures de transformació de productes agrícoles. Seria una explotació agrícola amb espais comunals que es dataria al segle VII, i segons els autors és l'estudi d'un pont entre les vil·les romanes i els *mansi* altmedievals, tal vegada una vila-poble. Prop seu hi havia una necròpolis, desapareguda fa anys.

Aquesta mena d'assentament rural seria fruit de la dispersió dels antics nuclis tardoromans en unitats d'explotació agrícola menors, amb agrupament

155 CASA 1992, 1993.

156 BOSCH/VALLÈS 1988. Quant a jaciments a la Conca amb evidències d'ocupació romana i medieval, i no afirmem que n'hi hagi un *continuum*, tenim: Barberà de la Conca, Sant Pere d'Embigats, els Borrells (amb ceràmica andalusí), Montblanc, Molins de la Vila, amb vil·la romana, i Vilasalva; Passanant; Els Vilars; Sarral; Pedrinyà o Pedrenya amb vil·la i despoblat medieval; Vimbodí; el Codós, amb vil·la i despoblat medieval, Granja Mitjana, amb una tomba de banyera, així com Milmanda i Riudabella. Cfr. ADSERIAS/MUÑOZ/SARDÀ 1989a.

157 SALRACH 1982.

158 CLARIANA/PREVOSTI 1988.

d'unes poques famílies amb un sistema d'explotació comunal. El fenomen s'emmarca en un context de creixement de l'economia rural que es produeix entre els segles VII i VIII¹⁵⁹.

D'altra banda, comptem amb una sèrie d'estudis pol·línics i històrics al Penedès i al Garraf que complementen aquestes troballes arqueològiques¹⁶⁰. Es detecta que entre els segles III i VII/VIII hi ha reforestació i activitat agrícola limitada però diversificada a la plana. Entre els segles VII i VIII / XII es constata una gran transformació amb deforestacions amb foc, ramaderia extensiva i retracció de l'agricultura, tant a la zona de costa del Garraf i Penedès, com al Besòs, al pla de Barcelona al segle VII o a Ullastret al segle V.

Ambdós elements ens fan pensar en certa manera que el trencament de la conquesta islàmica no és tan brutal com semblava, tot i que tampoc es pot minimitzar. Malgrat tot, la vida continuava. D'altra banda, aquest creixement de l'activitat pecuària evoca potser la ubicació de les necròpolis que ens ocupen: a muntanya, prop de carrerades o d'un curs d'aigua. Qui no ens diu que tal vegada si més no part d'aquests enterraments corresponguin a grups humans dedicats a una activitat pastoril? El mateix s'insinua en un període similar a la zona de Castella¹⁶¹.

Per acabar de complicar la situació ens trobem amb un altre problema, pensar que les tombes, o almenys una part, sien posteriors a la conquesta feudal. Manuel Riu ens diu: "a mig segle XI no s'havia generalitzat l'enterrament de morts familiars als cementiris parroquials, tot i ésser ja plenament cristians (...) I en aquells moments hom fomentava la creació de sagreres, al voltant de les esglésies"¹⁶².

La cita pot explicar l'existència d'aquestes necròpolis en zones conquerides entre els segles X i XI, per exemple, al nord de la Conca de Barberà i Gaià. Però, què passa llavors amb les necròpolis en zones on el feudalisme s'implanta a partir del XII, com el Camp de Tarragona, Priorat o les terres de l'Ebre? Dir que són tardoromanes, visigodes o musulmanes sembla segons com voler fugir d'estudi.

159 ENRICH/ENRICH/PEDRAZA 1995, esp. 96-99

160 ESTEBAN/RIERA/MIRET /MIRET 1993.

161 DE LA CASA 1992, 417. Diu textualment: "*Los habitantes de esta provincia empezaron siendo comunidades, posiblemente itinerantes, de ganaderos y cazadores, que en plena Edad Media se establecen en núcleos urbanos, entrando a formar parte de un habitat estable o sedentario y pasando a agruparse en las parroquias o «collaciones» de las urbes»*".

162 RIU 1982.

És també possible que alguna d'aquestes necròpolis correspongui als primers moments de la conquesta, amb un patró diferent al que després seria la implantació de la xarxa parroquial feta pels feudals.

2.8. CONSIDERACIONS FINALS

El fenomen d'aquestes necròpolis de lloses en llocs aïllats és, doncs, un tema força relliscós. Datar-les, com ja em vist, és molt difícil i s'ha de basar sovint més en l'especulació que no pas en l'evidència científica. Amb tot podríem dir que ens trobem davant d'un problema complex que ens pot indicar la continuïtat de població o si més no la perduració des de l'antiguitat tardana a la conquesta feudal. Versemblantment les necròpolis relacionades amb vil·les ens indiquen aquesta continuïtat als segles V a VIII i qui sap si després. La localització d'agrupaments en zones de muntanya porta a pensar en la ruralització del territori en època visigoda i altmedieval, en bona part per les circumstàncies històriques per tots conegudes. El fet implicaria una certa continuïtat de la població, potser amb la incorporació de nous grups humans (visigots, àrabs, berbers, artigadors), encara que amb unes pautes d'assentament i un sistema econòmic i social diferents. Quant al seu caràcter cristià o no, es fa difícil de poder dir, tan sols podem assegurar que es tracta d'una pauta funerària molt diferent a l'anterior i a la que es tindrà amb la conquesta feudal i amb la implantació de les parròquies i esglésies¹⁶³.

En aquest context, cal destacar un tema interessant que caldrà estudiar. És, com s'ha vist a la Catalunya Vella, la construcció d'esglésies romàniques sobre necròpolis preexistents. El fet enllaçaria amb la idea de cristianitzar o reconsagrar antics espais sagrats, com respon també la idea de bastir ermites i temples en llocs alts on es coneix o s'endevina l'existència de cultes anteriors: Sant Andreu de Sagàs, Vicenç de Torelló, Malla¹⁶⁴...

163 RIU i BARRERA 1991.

164 Servei 1983, 1989.

3. EL MÓN FUNERARI DESPRÉS DE LA CONQUESTA FEUDAL

Amb la conquesta feudal i la repoblació, la panoràmica funerària de la Conca de Barberà canvia substancialment. En primer lloc, hem de dir que es passa d'una zona propera a l'àrea d'influència musulmana, com palesen els topònims de la zona del Corb, estudiats per Balaña¹⁶⁵, a formar part dels comtats cristians. El procés, complex, s'inicia a la zona a partir del segle X.

La implantació del feudalisme comportaria l'organització d'una xarxa de castells i parròquies. A partir del segle X, al nord de la Conca, els cementiris s'hauran de començar a localitzar al redós de les esglésies. El binomi església-fossar és una plasmació del poder feudal, que arriba a fiscalitzar les creences i ritus.

Els cementiris parroquials eren un dret eclesiàstic de tipus senyorial, que proveïen de força ingressos i, per tant, van ser objecte de litigi entre els feudals interessats a fer-se'ls seus. El seu ús generalitzat va comptar amb resistències i l'Església els va haver d'imposar¹⁶⁶. Durant el segle X l'esment dels cementiris en els documents és escàs, però a les actes de consagració del segle XI figura com un rèdit i no com un bé immoble, com seria el terreny del fossar¹⁶⁷. Sobre això, Eduard Riu ens diu que "estipular uns rèdits per la sepultura va ser decisiu en la formació dels cementiris parroquials. El control d'aquest dret portà a la consolidació de les àrees d'enterrament al costat de temples. De tota manera, la gènesi de la seva forció es troba, des de molt abans, en el fet que les esglésies actuaren de centres estructuradors del domini territorial i enquadradors de la població que hi estava subjecta".

165 BALANÀ 1984; 1988; 1993a.

166 TO 1983-85.

167 BARAUT 1978.

La plasmació física d'aquests drets és el que coneixem com la sagrera. Com a àrea d'immunitat de 30 passes al voltant de l'església, allotjarà no tan sols els enterraments sinó, també part dels habitatges o graners de la població¹⁶⁸. Això s'ha pogut veure en excavacions de temples romànics, on no és estranya la convivència d'enterraments i sitges, fins i tot restes constructives, fet que dóna a l'arqueologia funerària una perspectiva nova.

Ara per ara a la Conca no comptem amb cap excavació d'un fossar medieval, a excepció de Sant Francesc de Montblanc i les Roques d'Aguiló, que ens permeti d'atansar-nos al funcionament dels cementiris. Amb tot, tenim algunes dades i elements que hem de tenir en compte quan es pugui encetar el seu estudi.

3.1. VESTIGIS ARQUEOLÒGICS

3.1.1. Les esteles

Si bé ens manquen moltes peces del trencaclosques del món funerari medieval de la Conca, comencem a tenir una interessant munió de dades d'un dels seus aspectes, les senyalitzacions de sepultura. Ens referim a les esteles funeràries discoïdals.

Generalment, la sepultura està fitada d'una o altra manera per poder-la identificar. Aquest senyal és també un punt simbòlic amb què s'enllaça el món dels vius i dels morts, és on es fan les pregàries als difunts, s'ofereixen flors, aliments,¹⁶⁹ etc. La forma del senyal varia al llarg de l'espai i de temps, des de simples pedres tan sols posades a la capçalera de les tombes a elaborats *cippus* amb forma i decoració.

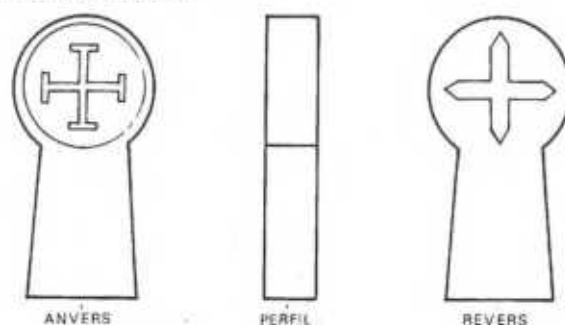

Figura 22. Dibuix-tipus d'una estela funerària discoïdal.

168 MARTÍ 1988.

169 BARANDIARÁN 1981.

Una estela és un objecte la funcionalitat del qual és senyalitzar quelcom sobre un suport més o menys durable: pedra, fusta, metall, ceràmica. Trobem casos en què s'usen per recordar un fet històric, per fitar o assenyalar el lloc on s'ha esdevingut alguna activitat humana, etc.

Un dels usos més normals és el funerari. D'aquesta manera podem prendre com a estela funerària un objecte de material més o menys durable destinat a senyalitzar un enterrament¹⁷⁰.

Figura 23.- Reconstrucció d'un enterrament de lloses amb estela a la capçalera.

A l'edat mitjana, les esteles no tan sols senyalitzarien enterraments sinó que probablement també delimitarien les sagreres¹⁷¹. Durant els segles

170 Veg. MENCHON 1986-87, 1988-89b.

171 CASA 1990. Sobre aquest tema Bastardes cita diversos documents on la creu, i per extensió l'estela, compleix la funció de límit de la sagrera. A la consagració de Sant Miquel de Cuixà (1045): "*hanc immunitatis legem firmamus ut infra terminos praetaxati loci per infixas cruces designatos nullus fidelium quempiam persequi calumniare, depraedare, uel injuriare praesumat*". Altre cas és la consagració de Santa Maria de Lledó (1089): "*Praefatam autem ecclesiam Sanctae Mariae et omnia quae in circuitu ejus sunt ipsum cimiterium et caetera quae sunt crucibus determinata et designata, spatia scilicet de uno colle in alterum in hujusmodi immunitatis et observantiae reverentia posuit*" o la de Vilabertran, on es parla de la immunitat de la sagrera a l'"*spatium crucibus determinatum*", segons es llegeix a l'acta de consagració del 1100 (BASTARDES 1983, 22-23).

X i XI, dominaven les esteles de tipus rectangular¹⁷², i a partir dels segles XII i XIII s'implanten les discoïdals. Aquestes perduren en alguns llocs, com Euskadi, fins al segle XIX¹⁷³. La davallada de la utilització hauria de relacionar-se, possiblement, amb nous usos funeraris -com el nínxol, la creu, l'estela tabular, els vasos funeraris dins les esglésies, etc. - així com amb el trasllat dels cementiris fora vila per raons higièniques.

Generalment la troballa d'esteles discoïdals és fora de context i es fa difícil de dir la seva cronologia car sovint no contenen elements, especialment epigràfics, tècnics o decoratius, que ens permetin de donar-los una data precisa. A Catalunya les esteles amb inscripcions són datables generalment a partir del segle XIV i ens porten fins i tot a moments més moderns. Malguanyadament les peces amb epígraf són un percentatge molt baix en el conjunt de les esteles.

No manquen les esteles decorades amb signes d'oficis i professionals, cosa que ens indica l'adscripció social del finat: generalment petits artesans, encara que no falten peces de religiosos, fins i tot nobles. Aquest tipus de senyal conviuria en els cementiris medievals amb lloses, laudes i sarcòfags exempts, de manera que podrem esbrinar l'estructuració social a partir de la tipologia d'enterraments i la seva ubicació.

En qualsevol estela podem diferenciar, almenys teòricament, dues parts: una dedicada a fixar la peça -el peu- i una altra -el cap- que serà vista, on trobarem les decoracions en cas que n'hi hagi. Tipològicament, en trobarem de cap rectangular, discoïdal, poligonal, etc. i també podem documentar diferents tipus de peus¹⁷⁴.

La Conca de Barberà és una zona en la qual hem documentat un important nombre d'esteles funeràries. La comarca, junt al Camp de Tarragona, Urgell, Garrigues, Anoia i Segarra, és una de les més denses en troballes d'aquest tipus, de manera que aquesta, i per extensió la Catalunya Nova, es converteix en una de les més riques en esteles arreu del vell continent. Passem a fer la descripció sumària dels conjunts darrerament estudiats:

3.1.1.1. Albió

Al fossar de l'església de Sant Gil es conserven, bé *in situ*, bé, clavades al mur de tanca, un total de tretze esteles discoïdals¹⁷⁵.

172 Ens referim especialment als seu treball: RIU 1982.

173 BARANDIARÁN 1981.

174 MENCHON 1993a, 1994a.

175 MENCHON 1995m. Un quadre tipològic d'estels de la Catalunya Nova es troba a MENCHON 1995z.

Figura 26. Estela núm. 3 d'Albió (foto autor).

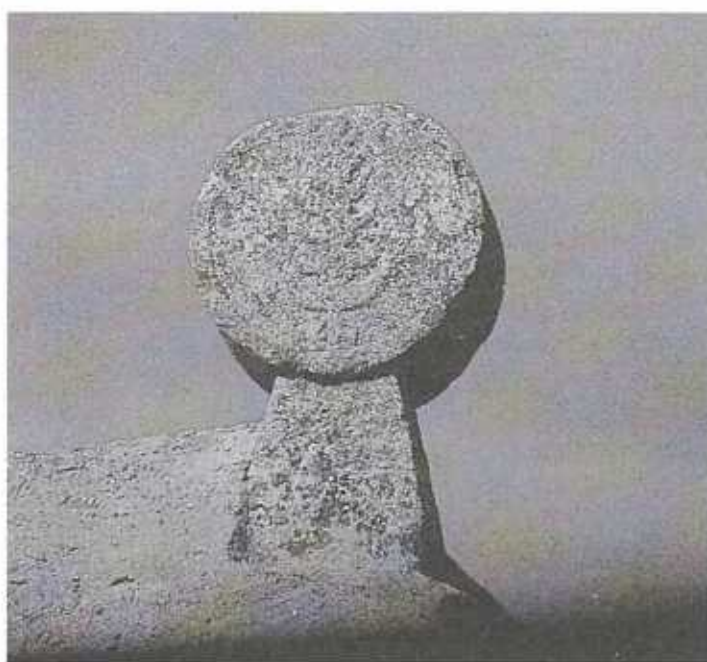

Figura 27.
Estela núm. 5
d'Albió (foto
autor).

Figura 24. Estela núm. 7 d'Albió (foto autor).

Figura 25.- Estela núm. 5 d'Albió (foto autor).

La primera peça està decorada en una cara amb una torre en baix relleu i en l'altra s'ha perdut l'ornamentació. Té una alçada visible de 76 cm, disc de 33 cm de diàmetre i gruix entre 15 i 17 cm. La segona en una cara mostra en baix relleu una creu floronada dins una bordura simple i en l'altra, una hexafòlia en baix relleu, també dins una orla simple. L'alçada visible és 82 cm, diàmetre del disc 50 cm i gruix de 16 cm.

La tercera estela i la quarta esteles són encara *in situ*. La primera és una peça decorada amb dos baixos relleus dins una bordura simple, en una cara, una hexafòlia, i en l'altra, una creu de braços eixamplats. L'alçada visible és de 60 cm, gruix entre 17 i 18 cm i diàmetre del disc de 43. La núm. 4 té a la vista tan sols el cap del disc. En una cara s'observa una hexafòlia dins una orla, en baix relleu, i en l'altra, una creu força mal conservada.

La cinquena peça està decorada en una cara amb un motiu fitomòrfic en baix relleu dins una orla i en l'altra, una creu flordelisada també en baix relleu i dins l'orla. Presenta un peu en forma de cua d'oreneta i base cúbica. L'alçada és de 91 cm, el disc en fa 40 i el gruix és de 20 cm. La núm. 6, amb la mateixa tècnica d'entallament i també dins una bordura simple, en una cara té una creu flordelisada i en l'altra, un motiu fitomòrfic i una creu llatina. Té una alçada visible de 55 cm, diàmetre de disc de 42 cm i gruix entre 18 i 16 cm.

Una setena estela té també cisellades ambdues cares en baix relleu. Dins sengles orles simples, s'aprecia una creu grega en una cara i en l'altra, una hexafòlia. La seva alçada visible és 56 cm, diàmetre de disc de 34 cm i gruix entre 14 i 17 cm. De la vuitena tan sols podem observar el seu perfil, de 18 cm. La novena no té aparentment -està literalment coberta de líquens- cap decoració i l'alçada és de 63 cm, disc de 40 cm de diàmetre i gruix de 20 cm. La núm. 10 té la mateixa decoració i tècnica d'entallament que la setena i és *in situ*, colgada fins a la base del disc. El diàmetre és de 36 cm i el gruix, de 20.

L'estela núm. 11 en una cara mostra una creu pomejada i perlejada dins una bordura simple, a l'altra, una creu lanceolada secant a quatre mitges circumferències, una a cada braç. La tècnica, com en els altres casos, és el relleu pla. L'alçada visible és 48 cm, diàmetre de disc de 43 cm i gruix 19 cm. La 12 té la mateixa decoració i entallament que les esteles 7 i 10. Fa 60 cm d'alçada visible, disc de 37 cm i gruix entre 17 i 19 cm.

L'estela 13 s'ha ornamentat en una cara amb un agnus dei dins una bordura simple, motiu que també hi és a l'altra cara, encerclant una figura fitomòrfica. Com en els altres casos, s'han cisellat en relleu pla. Alçada visible de 67 cm, disc de 40 cm i gruix entre 16 i 19 cm. La peça 14, com en els altres casos, presenta decoració en baix relleu dins bordura en ambdues

cares. En una una, creu ancorada i en l'altra, la típica hexafòlia. L'alçada visible és de 58 cm, disc de 45 cm i gruix d'uns 18 cm. La quinzena, colgada, tan sols mostra el gruix de la peça -20 cm- i part de les orles de les dues cares.

Les peces que ara ens ocupen presenten per una banda una sèrie de decoracions que difícilment poden donar-nos una cronologia clara. La seva similitud amb esteles documentades en època medieval ens portaria a datar-les, en principi, en un espectre cronològic que aniria entre els segles XII i les acaballes de l'edat mitjana. D'altra banda, l'església de Sant Gil es documenta ja a mitjans del segle XII dins les llistes del bisbat de Vic, de manera que tenim ja un terme *post quam* per datar aquestes peces¹⁷⁶.

3.1.1.2. Aguiló

Al darrere de l'església parroquial d'Aguiló es conserva una estela funerària discoïdal¹⁷⁷. Es tracta d'una peça de pedra calcària de 80 cm d'alt, disc de 46 cm de diàmetre i gruix de 20 cm. La decoració del disc a ambdues cares és una creu patent de costats rectes dins una orla simple i el peu és de costats rectes.

Figura 28. Estela d'Aguiló (foto autor).

176 ESPAÑOL 1991, 73.

177 MIRÓ 1986, 25.

3.1.1.3. Belltall

S'hi conserven tres esteles funeràries procedents de l'antic fossar del poble¹⁷⁸. La primera es troba la sala municipal i es caracteritza perquè és una estela funerària discoïdal amb el peu en forma de cua d'oreneta. L'alçada és de 78 cm, gruix de 20 i diàmetre de disc de 45 cm. En una cara mostra una creu occitana amb un trèbol al mig i en l'altra, un motiu geomètric d'un tretrascele dins un quadre. Els motius s'han cisellat en baix relleu.

La segona peça, guardada per un particular, tan sols conserva el disc en el qual tenim en una cara una creu occitana en baix relleu i en l'altra, una creu de braços eixamplats cisellada amb la mateixa tècnica. Té una alçada conservada de 40 cm, diàmetre de 40 cm i gruix de 16.

Una tercera peça és aprofitada en una jardineria al carrer de la Font. Malgrat que es vegi molt malament, a una cara s'ha cisellat a baix relleu una flor de sis pètals. Té una alçada de 50 cm, gruix de 18 i diàmetre de disc de 42 cm.

Figura 29. Estela núm. 1 de Belltall (foto autor).

178 MIRÓ 1988-89.

Figura 30. Estela núm. 2 de Belltall (foto autor).

3.1.1.4. Blancafort de Queralt

Coneixem l'existència d'un nodrit conjunt d'esteles procedent de Blancafort de Queralt. La majoria és dipositada al Museu Diocesà de Tarragona i en tenim una altra al Museu de la Vida Rural, a l'Espluga de Francolí.

La peça servada al museu esplugués es un cas típic d'estela discoïdal amb peu eixamplat. Cisellada en pedra calcària, presenta en una cara una creu patent amb els braços decorats amb perles, dins una bordura simple. A l'altra cara té un motiu floral dins una bordura. Ambdós motius s'han cisellat en relleu pla. Té una alçada de 80 cm, diàmetre de 50 i gruix de 13,5 cm.¹⁷⁹

¹⁷⁹ Museu 1989, 29. Agraïm a la direcció del Museu l'amabilitat en permetre'ns l'estudi d'aquestes esteles, així com la seva delicadesa i atencions.

Figura 31. Estela de
Blancafort (foto autor).

3.1.1.5. Conesa

A la partida de la Creueta, a l'entrada del poble¹⁸⁰, hi ha una creu de terme rematada per una estela funerària discoïdal i peu de cua d'oreneta. L'alçada total és de 87 cm, el diàmetre del disc, de 43 cm, coll de 22 cm, base de 25 cm i gruix de 13 cm. En una cara tenim un escut dins del qual s'aprecia un mont floronat i en l'altra, una creu floronada. Ambdós motius s'emmarquen en sengles bordures simples i les decoracions són cisellades en baix relleu.

Quant a l'escut amb un mont floronat, Martí de Riquer comenta que aquest motiu es documenta a Catalunya ja des del segle XIII; tomba de la monja Miquela Sa Sala (Ça Sala), del 1244, mentre que la vegueria i vila de Montblanc l'utilitza des de 1288¹⁸¹.

180 LIAÑO 1983, vol. I, 202.

181 RIQUER 1983, vol I, 260-264.

Figura 32. Estela de Conesa (foto autor).

3.1.1.6. L'Espluga de Francolí

Al Museu de la Vida Rural de l'Espluga de Francolí es conserva un interessant conjunt d'esteles procedents d'aquesta població. La primera peça és una estela discoïdal de peu eixamplat, amb una cara ornamentada per una creu de braços eixamplats i l'altra, amb una creu patent. S'ha cisellat en un bloc de pedra calcària i la tècnica escultòria és el baix relleu pla. Fa 60 cm d'alçada, el diàmetre del disc és de 40 cm i té un gruix d'uns 13 cm.

La segona és també una peça de pedra calcària i de tipus discoïdal. A cada cara tenim, respectivament, una creu grega dins una bordura doble amb inscripció gòtica, i un lleó rampant. Fa 84 cm d'alt, diàmetre de 35 cm i gruix entre 11 i 13 cm.

De la tercera ens resta el disc; en una cara, una creu potençada dins doble bordura en baix relleu, i en l'altra, una creu a l'abisme i al voltant una sèrie de radis en forma de pedra de molí. El material és pedra sorrenca. Fa 34 cm d'alçada conservada, diàmetre de 38 cm i gruix de 17.

La quarta estela, procedent de l'església vella, té una cara decorada amb un castell, dins una bordura simple i a l'altra, un entrellaç que emmarca unes finestres en relleu pla. L'alçada conservada és de 49 cm, diàmetre de 40 i gruix d'11.

Tenim una cinquena peça conservada a l'església parroquial. El diàmetre és de 46 cm, conserva 43 cm d'alçada i 10 de gruix. En una cara, una creu biconcava de braços eixamplats i en l'altra, dues ferradures dins una bordura simple. El material és gres de gra fi.

Figura 33. Estela núm. 1
de l'Espluga de Francolí
(foto autor).

Figura 34. Estela núm. 2
de l'Espluga de Francolí
(foto autor).

Figura 35. Estela núm. 3 de l'Espluga de Francolí (foto autor).

3.1.1.7. Figuerola o Figueroleta

Del despoblat de Figuerola o Figueroleta procedeix un important conjunt d'esteles funeràries conservades quasi totes a l'ajuntament de les Piles i tenim notícia de la desaparició d'alguna altra. A més, en el fossar de l'església de Sant Salvador es conserven altres peces de gran interès que més endavant ressenyem. S'han cisellat en pedra sorrenca i el seu estat de conservació és variat.

De les tres primeres peces es conserva tan sols el disc. La primera té una cara decorada amb una creu llatina dins un bordura, i l'altra amb una mà oberta també dins una orla. Els dos motius s'han cisellat en baix relleu pla. Diàmetre de 48 cm, gruix de 15 i coll de 20 cm.

Quant a la segona, a la cara a) hi ha una creu tal vegada ancorada, i a la b) ntotes una creu florida, en dues cisellades en relleu pla i dins de bordures. diàmetre de 46 cm, gruix de 13 cm.

La tercera, en una cara té un motiu en losange patent, amb centre buidat i decorat amb una creueta, tot dins una orla simple, i a l'altre, restes d'una decoració reticulada. Diàmetre de 42 cm i gruix de 14.

Les altres peces són senceres. La quarta és de cap discoïdal i peu en cua d'oreneta. La cara a) mostra una derivació de la creu de Tolosa en relleu pla i la b), una hexafòlia nimbada, també en relleu. Tant una com altra són dins d'orles. Alçada de 64 cm diàmetre de 33 cm i gruix entre 14 i 17 cm.

La cinquena estela té peu recte rematat en una protuberància sense treballar. La decoració de les dues cares és molt semblant a l'anterior estela. L'alçada és de 73 cm, disc de 35 cm i gruix de 14 cm.

La sisena estela és un bell exemplar gòtic de peu trapezoïdal. El mal estat tan sols ens permet veure part de l'ornamentació, en baix relleu i dins de bordures, un motiu geomètric format per dents i una mena de rosassa.

La setena estela sembla reproduir uns motius en baix relleu molt similars a la quarta i cinquena, bé que la creu té a un costat una hexafòlia i combina el baix relleu i el bisell. Té una alçada de 74 cm, diàmetre de 39 cm i gruix entre 14 i 15 cm.

La vuitena és un bell exemplar epigràfic. El peu és recte, bé que la part interior no està treballada. A la cara principal, dins un quadre de cairó, una inscripció en caràcters gòtics: VAS D(EN)/ARNALDUS VENRELLI/ED(E)LS SEUS¹⁸². A l'altra cara, una creu grega dins una orla simple. Alçada de 86 cm, disc de 39 cm de diàmetre i gruix entre 17 i 19 cm.

La novena estela és una peça de peu trapezoïdal d'un metre d'alçada, disc de 42 cm i gruix de 15 cm. A la cara a), dins un quadre de cairó, motiu fitomòrfic en relleu, i a l'altra, també en relleu, derivació de creu pomejada dins una bordura.

Una desena estela, molt mal conservada i de la qual no es pot diferenciar la decoració, es troba encara al mur del cementiri de l'església de Sant Salvador de Figuerola. És una peça discoïdal de peu trapezoïdal, de 45 cm. de diàmetre i gruix de 19 cm.

Tenim també un peu trapezoïdal, de 40 cm d'alt, coll de 21 cm i base d'uns 40.

Figura 36. Estela núm. 5 de Figuerola (foto autor).

Figura 37. Estela núm. 8 de Figueroleta
(foto autor).

Figura 38. Estela núm. 19 de Figueroleta
(foto autor).

Figura 39. Estela núm. 11 de Figuerola (foto autor).

3.1.1.8. Forès

Al cementiri de Forès hem pogut documentar un total de divuit esteles. Hi ha constància d'una altra, desapareguda fa alguns anys¹⁸³. Moltes encara són *in situ* i altres es troben reaprofitades a la tanca del fossar, colgades o desades en l'interior.

La peça núm. 1 és una estela funerària discoïdal de peu trapezoïdal. Es troba *in situ*. En una cara s'ha cisellat en baix relleu una bordura-creu grega amb un nus perforat, i en l'altra, una hexafòlia excisa. L'alçada visible és de 58 cm, el disc de 45 cm, coll de 15 cm i gruix de 13 cm.

La segona també és *in situ* i es tracta d'una estela funerària discoïdal de peu trapezoïdal decorada en ambdues cares per una creu grega en baix relleu. L'alçada visible és de 52 cm, el diàmetre de 39 cm, coll de 20 cm i gruix de 20 cm. La tercera estela es troba totalment colgada fent de falca de la segona i se n'ha documentat tan sols el gruix, de 20 cm.

La quarta es troba encastada a la tanca del cementiri, al parament interior. Tan sols se'n conserva el disc i està decorada amb una creu ancorada en

183 MENCHON 1990; MENCHON 1993b; MENCHON 1995i; MIRÓ 1986 fig. 148.

baix relleu pla dins una bordura simple. L'alçada del disc és de 32 cm, el diàmetre de 33 cm i el coll de 18 cm.

La cinquena es troba totalment exempta i és una estela funerària discoïdal de peu en forma de cua d'oreneta. En una cara troben una bordura-creu grega en baix relleu pla i en l'altra, una flor de sis pètals excisa dins una doble bordura, l'exterior simple i la interior de pètals. El motiu es presenta excís. Té una alçada de 84 cm, el diàmetre del disc de 43, coll de 15 cm, base de 31 cm i gruix de 20.

L'estela núm. 6 és una peça del mateix tipus que l'anterior. En una cara s'ha cisellat en baix relleu una creu flordelisada nusada i perlada als braços, dins una bordura simple. En l'altra, i amb la mateixa tècnica, una creu patent amb quatre flors de lis, una a cada cantó. L'alçada total és de 65 cm, el diàmetre del disc de 40, coll de 18, peu de 32 i gruix entre 16 i 19 cm. Segons Riquer¹⁸⁴, aquest motiu heràldic ja es documenta als segells dels sobirans catalans al segle XII i el primer escut documentat, de llinatge català, és el segell de Bartomeu de Morlanes del 1282. Amb aquests elements podríem datar-la a partir de la mateixa cronologia, o millor des del XIII.

La setena es troba *in situ* i és del mateix tipus que les peces 5 i 6. En una cara presenta una flor de sis pètals en baix relleu dins una bordura simple i en l'altra, un motiu geomètric en baix relleu format per un folre de rombes de cairó. L'alçada visible és de 68 cm, diàmetre de 38, coll de 17 i gruix de 21 cm.

La vuitena es presenta exempta, respon a la tipologia de les peces anteriors i en una cara s'ha cisellat una creu ancorada de tres braços dins una bordura simple, i en l'altra, una flor de sis pètals excisa dins una doble bordura, l'exterior simple i la interior en forma de dents. L'alçada és de 74 cm, el disc fa 40 cm de diàmetre, el coll 20, el peu 26 i té 20 cm de gruix.

La novena estela, *in situ*, és també discoïdal de peu en cua d'oreneta. A les dues cares hi ha una creu trilobulada als tres braços i nusada. L'alçada visible és de 48 cm, el diàmetre del disc de 40, coll de 21 cm i gruix de 12.

La peça núm 10 es troba en el mateix context que l'anterior i té la mateixa tipologia. Una cara està decorada amb una bordura-creu grega en baix relleu i l'altra, amb una hexafòlia nimbada dins una bordura de dents de serra. L'alçada visible és de 50 cm, el diàmetre del disc, de 39, coll de 20 i gruix de 20 cm.

L'onzena, també *in situ* i de la mateixa tipologia, presenta a ambdues cares sengles creus patents de braços rectes, excises dins una bordura sim-

184. Riquer 1983, vol I, 254-259.

ple. L'alçada visible és de 40 cm, diàmetre de 41 cm, coll de 20 i gruix de 19.

La peça 12 també *in situ*, tan sols mostra el disc, que està decorat a una sola cara amb una bordura-creu grega en baix relleu. El diàmetre és de 40 cm, coll de 12 i gruix de 19.

La tretzena estela està encastada al mur de tanca del fossar i tan sols conserva part del disc. La seva decoració és una creu patent de costats rectes en baix relleu. Tindria uns 46 cm de diàmetre.

La catorzena es troba exempta encara que ha perdut un flanc del disc. En una cara s'ha cisellat en baix relleu una bordura-creu ancorada dins una doble bordura d'arquets la interior, i llisa l'exterior. A l'altra cara, dins un cercle, una hexafòlia. El motiu, en baix relleu pla, és dins una bordura de la qual neix una sèrie d'arquets en disposició radial. L'alçada és de 72 cm, diàmetre de disc de 58, coll de 32, peu de 38 cm i gruix de 19.

De la peça núm. 15, *in situ*, tan sols es veu el cap, per altra banda perforat. El gruix és de 25 cm. La setzena és encastada al parament exterior del mur i tan sols se'n conserva el disc, decorat per una flor de vuit pètals amb nus central en baix relleu. El diàmetre és de 40 cm i el coll de 15.

L'estela 17 presenta la mateixa localització i estat de conservació que l'anterior. Està decorada per una hexafòlia dins una bordura simple i s'ha cisellat en baix relleu pla. El diàmetre del disc és de 34 cm i el coll és de 14.

La divuitena estela es troba al parament exterior del cementiri, al costat de la porta d'accés. Està encastada a peu de carrer, al costat dret de la porta del fossar. Es tracta d'una altra estela discoïdal de peu lleugerament eixamplat, encara que trencat a pocs centímetres del coll. Té una alçada conservada de 48 cm, disc de 37 cm i coll de 21 cm. Presenta una decoració en baix relleu, una creu potenciada dins una bordura simple.

Una altra peça, desapareguda, ha estat publicada per Miró¹⁸⁵. Es tractaria d'una estela discoïdal de peu en cua d'oreneta amb una cara decorada per una creu processional o fixada, recreuada i enquadrada dins una bordura simple, motiu cisellat en baix relleu. Desconeixem si l'altra cara seria ornamentada. Les dimensions aportades per Miró són 63 cm d'alçada, 35 cm de diàmetre de disc i gruix de 12 cm.

185 MIRÓ 1986 fig. 148.

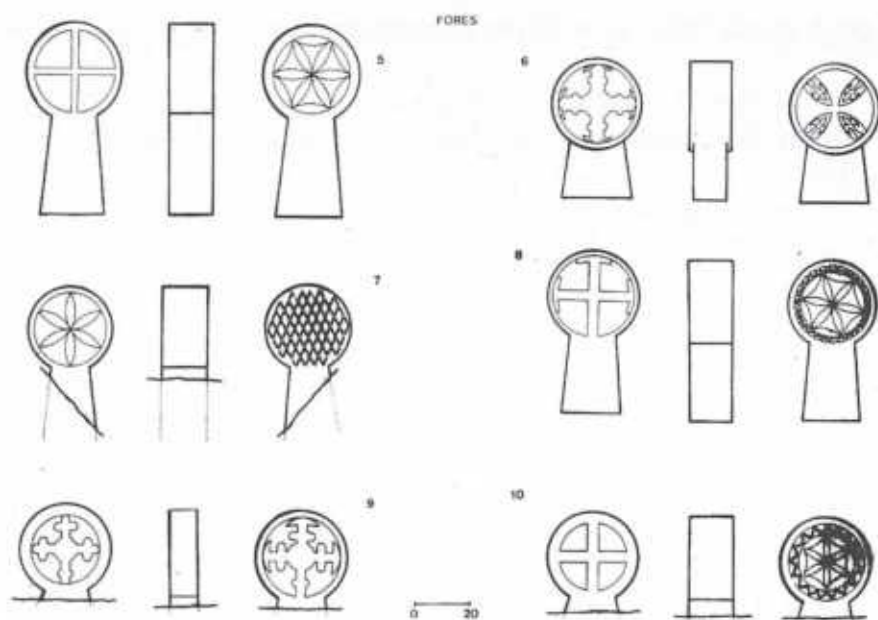

Figura 40. Esteles de Forès

Figura 41. Estela núm. 11 de Forès (foto autor).

Figura 42. Estela núm. 2 de Forès (foto autor).

3.1.1.9. Glorieta

D'aquesta localitat del terme de Passanant tenim notícia de quatre peces¹⁸⁶.

Tres es localitzen encara clavades al mur de tanca del cementiri, a uns centenars de metres de la població. Són peces de gres i pertanyen al tipus discoïdal i peu en cua d'oreneta. Les decoracions se cisellen en baix relleu pla dins bordures o orles.

La primera estela té a una cara una creu patent oscada i a l'altra una creu de Sant Andreu patent. Diàmetre de 39 cm i gruix entre 12 i 17 cm.

La segona peça té en una cara un derivat de creu patent o floronada, i a l'altra una composició formada per una escala, dos claus i una falç. Diàmetre de 36 cm i gruix entre 13 i 14 cm. La tercera en una cara té una creu floronada o flordelisada i pomejada i a l'altra, una au, tal vegada un paó que caldria potser relacionar amb el llinatge dels Montpaó, que senyorejaren el castell de Glorieta¹⁸⁷.

186 MIRÓ 1986, 25. Agraeixo la inestimable col·laboració de l'associació de veïns de Glorieta, en especial del senyor Josep Roca.

187 CATALÀ 1973, 278-285.

La quarta estela la va recuperar el 1988 del cementiri medieval, al costat de l'antiga església Ramon Carchan i Josep Roca¹⁸⁸. És una peça de cap discoïdal i peu en cua d'oreneta. A la cara a), un escut apuntat dins una bordura simple en baix relleu pla, dins el qual hi ha una escala i un quadre; i a la cara b), una creu floronada també dins una orla en baix relleu. Té una alçada de 90 cm, discc de 37 cm i gruix de 12 cm.

Figura 43. Estela núm. 1 de Glorieta (foto autor).

Figura 44. Estela núm. 2 de Glorieta (foto autor).

188 ROCA 1994.

Figura 45. Estela núm. 4 de Glorieta (autor Josep Roca).

3.1.1.10. Montblanc: esteles de l'església de Sant Miquel

Coneixem un conjunt d'esteles del cementiri de l'església de Sant Miquel de Montblanc, conservades al Museu de la Conca de Barberà i Montblanc o a les mateixes dependències d'aquest temple¹⁸⁹.

La peça núm. 1 es troba a l'església de Sant Miquel. És una estela funerària discoïdal cisellada en un bloc de calcària groguenca. Li manca el peu i mig disc. Alçada conservada de 38 cm, diàmetre de disc de 42 cm gruix entre 13 i 14 cm, coll de 20 cm. En una cara presenta, dins una bordura simple, la creu comtal de Tolosa, i a l'altra un escut apuntat i penjat. Ambdues cares s'han decorat emprant la tècnica del baix relleu pla.

189 MENCHON 1992b.

La peça núm. 2 és tipològicament com l'anterior. Alçada conservada de 38 cm, diàmetre de disc de 42 cm gruix entre 13 i 14 cm, coll de 20 cm. En una cara mostra una creu comtal de Tolosa i en l'altra, dins una bordura simple, un motiu heràldic format per un escut apuntat i penjat. Sota la punta del disc s'endevina una tija que pot ser el pal que sustentaria l'escut, com si fos un estendard. Totes dues cares s'han decorat emprant la tècnica del baix relleu pla.

La tercera estela té una alçada conservada de 42 cm, diàmetre de 45, gruix entre 11 i 13 cm. És una estela funerària discoïdal a la qual li manca el peu. En una cara s'ha cisellat una creu patent biconcavada l'altra, un card. Ambdues decoracions són en baix relleu.

La quarta estela es troba a l'església de Sant Miquel. L'alçada conservada és de 44 cm, el disc 43 cm de diàmetre, el gruix oscil·la entre 11 i 13 cm i el coll fa 21 cm. En una cara hi ha una creu comtal de Tolosa de braços i centre perforats. En l'altra, un escut apuntat. Ambdues cares s'han cisellat en baix relleu pla.

La cinquena estela és una peça de calcària, amb el peu perdut a l'alçada del coll. En una cara tenim un escut apuntat, al flanc dret; al sinistre, un arc. A l'altra cara, una bordura-creu claviculada. Ambdues decoracions són executades en baix relleu pla. L'alçada conservada és de 38 cm, el diàmetre del disc és de 39 cm, el gruix de 13 cm i el coll de 13 cm.

Figura 46. Estela núm. 7 de Sant Miquel de Montblanc (foto autor).

La sisena estela té una alçada de 82 cm, un diàmetre de disc de 42 cm, gruix entre 10 i 12 cm, coll de 21 cm i amplada de peu de 46 cm. És una estela funerària discoïdal de peu trapezoïdal cisellada en un bloc de pedra calcària. En una cara trobem una derivació de la creu comtal de Tolosa i en l'altra, una flor de sis pètals. La tècnica utilitzada en ambdues cares és el baix relleu pla.

La setena conserva una alçada de 35 cm, el diàmetre del disc és de 35 cm, gruix d'11 cm, coll de 24 cm. És una estela cisellada en un bloc de pedra calcària de la qual tan sols es conserva el disc. En una cara hi ha un motiu arquitectònic; en l'altra, una creu patent oscada.

Figura 47. Estela núm. 8, cara a), de Sant Miquel de Montblanc (foto autor).

Figura 48. Estela núm. 8, cara b), de Sant Miquel de Montblanc (foto autor).

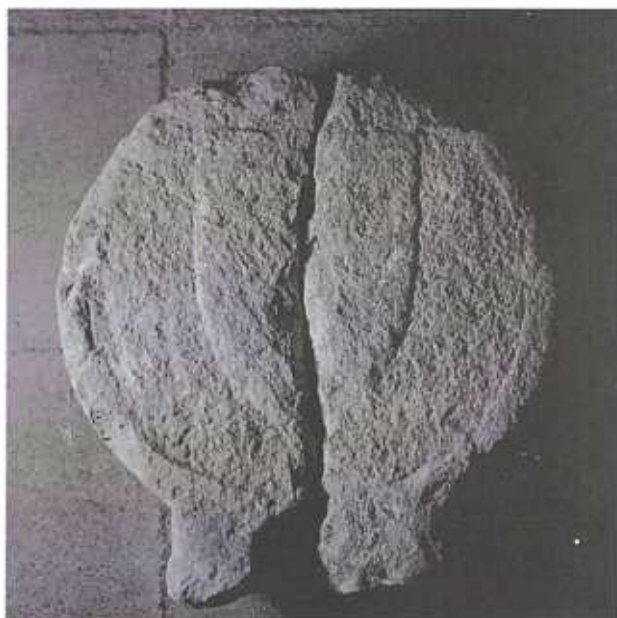

Figura 49. Estela núm. 9, cara b), de Sant Miquel de Montblanc (foto autor).

3.1.1.11. Montblanc, esteles de l'església de Sant Francesc

Del fossar de l'església de Sant Francesc, comptem amb un interessant conjunt d'esteles que seran estudiades en el capítol següent.

3.1.1.12. Montblanc, esteles de procedència urbana

Procedents de diverses donacions i recuperacions, al Museu de la Vila de Montblanc es conserven algunes esteles discoïdals l'origen exacte de les quals ens és desconegut:

La primera és una estela exposada a les sales del Museu, amb el número de catàleg 1946. Té una alçada conservada de 38 cm, diàmetre del disc de 43 cm i gruix de 16 cm. El material utilitzat és pedra calcària i es conserva tan sols el disc. A la cara a) observem un mont floronat en baix relleu i sobre seu, dins un requadre, una inscripció en lletra cursiva i en baix relleu. És formada de caràcters en minúscula, que es fan força difícils de llegir. Proposem la següent transcripció: [---] C(E)RDÀ¹⁹⁰. La decoració de la cara b) ha desaparegut.

190 Agraïm a l'amic Dr. Ezequiel Gort el seu ajut en la lectura del text. De tota manera tota responsabilitat davant una lectura incorrecta és nostra.

De la segona estela es conserva tan sols part del disc, cisellat en pedra calcària i no presenta cap tipus de decoració. Alçada conservada de 18 cm, gruix de 17 cm. La tercera peça està fragmentada en dos bocins i sols conserva el peu, de tipus trapezoïdal. Aquest és decorat en baix relleu, amb una bordura, i dins un escut apuntat la lletra G. L'alçada conservada és de 45,5 cm i gruix de 13 cm.

Figura 50. Estela núm. 1 de Montblanc (foto autor).

Figura 51. Estela núm. 2 de Montblanc (foto autor).

3.1.1.13. Montbrió de la Marca

A la teulada del campanar de l'església de Montbrió de la Marca hem localitzat una estela funerària discoïdal, malgrat que hi ha referències de l'existència d'altres peces avui en situació desconeguda¹⁹¹.

Es tracta d'una peça de peu possiblement en forma de cua d'oreneta, decorada per una cara amb una bordura-creu grega en baix relleu. L'altra cara no es pot observar, per la qual cosa desconeixem si està decorada o no.

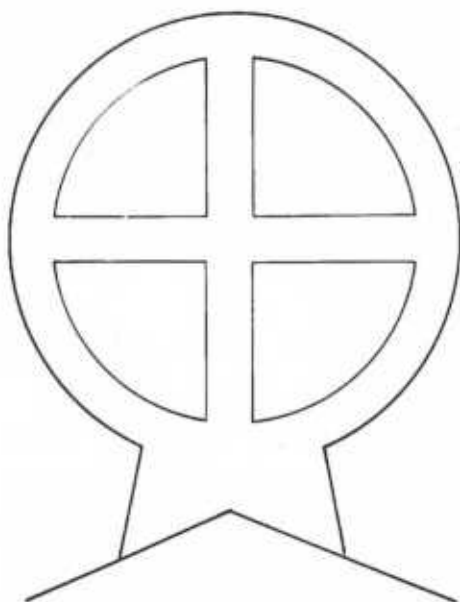

Figura 52. Estela de Montbrió de la Marca.

3.1.1.14. Passanant

Al cementiri nou de Passanant, a mig camí de la Pobla de Ferran, hi ha un total de cinc esteles funeràries de tipus discoïdal, dues datables al segle XX però imitant clarament el model medieval.

La primera de les peces es troba clavada al mur de tancament. És una peça de cap discoïdal i peu de costats rectes. En una cara hi ha incisa dins

191 LIAÑO 1983, vol. II, 79; MENCHON 1993a; MENCHON 1995c.

una bordura simple una creu patent i en l'altra, amb la mateixa tècnica i marc, una hexafòlia. L'alçada visible és de 56 cm, disc de 42 cm de diàmetre i gruix entre 20 i 22 cm. La segona és tipològicament igual i mostra en una cara una creu patent feta en baix relleu dins una bordura, i en l'altra un motiu geomètric al voltant d'una flor de sis pètals. L'alçada visible és de 66 cm, diàmetre de 52 cm i gruix de 17 cm.¹⁹²

Una tercera estela és desada dins el cementiri. És també una peça discoïdal amb peu recte i les dues cares estan decorades amb els mateixos motius que l'estela anterior. Té una alçada de 84 cm, disc de 51 cm de diàmetre i gruix de 16 cm.

Una altra estela està encastada al mur de l'escala de la casa consistorial. Tan sols conserva part del disc, decorat amb un motiu geomètric, una flor de sis fulles, dins una orla doble.

Figura 53. Estela núm. 1 de Passanant (autor Peter Rius).

192 MIRÓ 1986, 100 fig. 144. Aquest autor situa el conjunt d'esteles com pertanyent a la veïna Poble de Ferran, i diu que n'hi ha dues.

Figura 54. Estela núm. 2 de Passanant (autor Peter Rius).

Figura 55. Estela núm 4 de Passanant (Autor Peter Rius).

3.1.1.15. Pinetell de Montblanc

Al Museu de la Conca de Barberà i Montblanc es conserva un conjunt d'esteles de pedra calcària procedents del despoblat del Pinetell de Montblanc¹⁹³.

La primera és una peça de cap discoïdal i peu en cua d'oreneta de costats rectes. En una cara mostra una creu de sis braços pomejats dins una bordura; en l'altra, un motiu geomètric també en baix relleu format per una flor de sis pètals amb anelles als espais entre aquests. Al cap del perfil i dins un requadre o cartel·la, figura zoomorfa assimilable a un ocell. Alçada de 64 cm, disc de 38 cm, gruix de 14 cm.

La segona estela és una peça discoïdal amb peu de cua d'oreneta. Una cara del disc s'ha decorat amb una creu grega i a cada cantó del disc, una flor de sis pètals, a l'altra una creu d'Oc dins una bordura simple. Alçada de 80 cm, disc de 48 cm i gruix de 17 cm.

La tercera estela és de la mateixa tipologia que les peces anteriors i en una cara mostra un motiu heràldic en forma de penó d'on pengen sengles escuts apuntats i ornamentats amb tres rocs; a l'altra, un motiu geomètric format per un estel de vuit puntes i dins seu una creu de Malta de cairó. Ambdues decoracions s'han cisellat en baix relleu. Alçada de 85 cm, disc de 46 cm, gruix de 14 cm.

Figura 36. Estela núm. 16 del Pinetell de Montblanc (foto autor).

193 MENCHON 1993c.

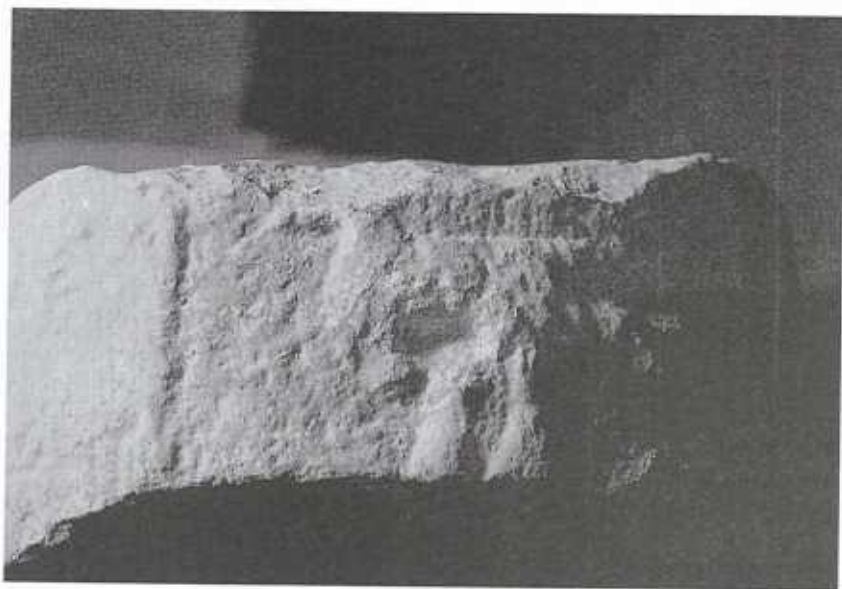

Figura 57. Estela núm. 16 del Pinetell de Montblanc (foto autor).

Figura 58. Estela núm. 18 del Pinetell de Montblanc (foto autor).

3.1.1.16. Poblet

El monestir de Poblet conserva entre els seus murs un dels conjunts més importants d'esteles funeràries medievals. Actualment s'ha catalogat un total de vuitanta-sis peces entre senceres, bocins i fragmentades. La majoria es va descobrir en restaurar la muralla que el rei Pere III va fer construir al voltant del recinte monàstic. Altres, però, ja eren conegudes d'antuvi¹⁹⁴.

Cal suposar que eren els senyals dels enterraments dels religiosos del monestir i dels laics que s'hi relacionaven. Encara que no hi hagi dades que les relacionin amb els conversos, no és descartable la possibilitat que algunes de les peces fitin els seus enterraments.

Possiblement força peces siguin dels familiars de Poblet. Aquestes persones es donaven al monestir sota la fórmula de *traditio corporis et animae*. Continuaven fent vida en el món i si s'esqueia es professaven obediència a l'abat. A canvi rebien les oracions de la comunitat i de l'orde, la garantia de sepultura i sufragis en el monestir i a vegades de la manutenció de vídua i fills. Sembla que bona part del patrimoni de Poblet es va crear a partir d'aquesta relació, car en professar es realitzava una donació al monestir. En aquest hi hauria un cementiri dedicat als familiars o laics. La tradició de la casa el situa a l'est del dels monjos, que era al voltant de l'absis de l'església major mentre que el cementiri dels conversos era al costat de la nau sud¹⁹⁵.

Procedents del cementiri tenim també un important conjunt de vasos funeraris, sarcòfags i osseres a més de les esmentades esteles funeràries. Aquests elements funeraris van patir un greu trasbals al segle XIV. La construcció de la muralla, feta bastir pel rei Pere III, va afectar el fossar del cementiri de manera que les esteles, si més no la majoria, així com força sarcòfags, es van encastar als paraments de la muralla. Altres sarcòfags es van traslladar a altres punts de la casa. Aquest fet permetria datar la majoria de les peces entre els segles XII i XIV.

La majoria de les esteles es troba fragmentada, gairebé cap conserva el peu, possiblement escapçats en reutilitzar-les en l'obra de la muralla. Tipològicament es tracta d'esteles funeràries discoïdals, a excepció de les peces de cap octogonal (núm. 36, 78) una sense coll o discoïde (núm. 16) i una de calada (núm. 70).

194 CABESTANY 1982b; MENCHON 1989; 1990; 1993b.

195 ALTISENT 1973, 98-99.

Les peces estan principalment decorades a ambdues cares, en una una creu i en l'altra un motiu heràldic, geomètric, epigràfic, signe d'ofici o una altra creu. Podem distribuir les decoracions en diversos grups.

Entre les creus¹⁹⁶ es compta amb la grega, que apareix nusada i amb poms als braços (69a) o amb les puntes agudes (27a). No manquen els casos que la creu s'uneix a l'orla o bordura que la decora formant la figura de la bordura-creu amb varietats diverses (25a, 33a, 58a, 74a). També es troben creus bordonades (86a), ancorades (10a, 26a, 34a, 42a, 46a, 50a, 56a, 84a), trilobulades (28a, 52a), esbrancada (40a) o una important quantitat de creus floronades o flordelisades (1a, 6a, 9a, 12a, 13a, 18a, 32a, 35a, 43a, 44a, 47a, 48a, 53a, 63a, 66a, 69a, 70a, 71a), a més, es documenten creus patents de braços rectes (7a, 8a, 8b, 16a, 22a, 24a, 59a, 81a) o en forma d'otel·les (15a).

Quant a les creus de costats curvilinis, en tenim força de florençades (1a, 23a, 30a, 39a, 45a, 62a, 73a, 83a), en losange (75a), patents perlejades (11a, 41a) i un important conjunt de creus d'Oc (2a, 3a, 17a, 36a, 37a, 49a, 51a, 54a, 55a, 61a, 67a, 68a, 72a, 76a, 78a, 80a, 82a).

Entre les decoracions geomètriques¹⁹⁷ tenim hexapètales (25b, 29a, 57b, 65a, 71b), entrelleços (11b, 56b, 85b) o l'estel de sis puntes (33b). Els signes d'ofici o armes parlats es representen amb la cisellada d'eines com poden ser les ferradures, martells de ferradors, tenalles (48b, 62b, 72b) que poden indicar l'ofici de ferrer. El calçat es documenta en altres casos, com en les esteles 15b, 23b, 26b, 59b. Al perfil de l'estela 9 s'ha incís unes tisores, una navalla i una pinta indicant probablement l'ofici d'esquilador. A la peça 24b hi ha un xerrac dins un entrelleç i a la 74b un carnisser esquarterant una peça. La peça 12b té la decoració d'un cistell amb dues aus i la 30b una possible navalla. Hi ha dues esteles amb decoració fitomòrfica (34b, 84b) i tres amb zoomorfa, probablement simbolitzant un ofici o un nom: un gall a les peces 31b, 75b, un ase o ruc a la 46b, un porc a la 76b, i un animal no identificable a l'estela 49b.

L'heràldica es representa amb figures de castells, cases i palaus (17b) reaprofitant una peça on havia la incisió de dues aus enfrontades (18b, 43b, 45b, 51b), escuts (2b, 3b, 27b, 35b i 44b amb una petita clau cisellada sobre el motiu heràldic, 37b, 83b). La flor de lis apareix a les esteles 22b, 47b, 54b, 55b, i un mont floronat a l'estela 32b. Dues esteles força interessants són les 82b i 86b, decorades al revers amb la figura d'un sarcòfag sobre

196 MENCHON 1990; MENCHON 1995 w.

197 MENCHON 1989.

columnnes, que segons el Dr. Cabestany pot pertànyer a la família Bas¹⁹⁸.

Altres decoracions són l'*agnus dei* (68b, 78b) o un calvari i un Crist de tres claus ja gòtic, encara que amb un cànon prou arcaitzant a l'estela 79 (79b i 79a respectivament).

L'epigrafi es troba en diverses peces del conjunt. A l'estela 6r llegim:

---]OR

A la peça 21 el text és repartit en quatre ratlles:

HIC IA
CET ELIS
ENDER
E ES

La peça 36, octogonal, té al revers aquesta inscripció:

ACÍ : JAU
NA SERV(A)
ANA : MA
RE DE FRA
RE : BER
NAT REDON

L'epígraf de l'estela 39 és:

H(I)C : I(A)CET
P(ETRUS) : DE FL
UVIA

El de l'estela 73 és:

[BE]RT
[O]LOME
US : ESP
OY OD

198 CABESTANY 1982 a, 1982 b.

I a l'estela 77 llegim:

**HIC : ACET
FRATER : GUILLELMUS :
DE : OLIOLA
AVE : MARIA**

El text de la peça 80 diu:

**HIC : ACET EL : IC
SSENDIS : MATER
FRATRIS : BERENGARI)I : FER
RARII : DE TARREG(A)M**

El de la 81:

**HIC : AC
ET : FRA
T(ER) : BARTOLO
MEU(S) ROM
EY¹⁹⁹**

L'estela 66 al revers té incisa una inscripció que no hem pogut llegir. Per altra banda, a la peça 60, revers, es veuen encara restes d'un epígraf avui perdut.

La cronologia del conjunt de Poblet s'ha de fixar entre els segles XII, fundació del monestir, i especialment, construcció de l'església major, i la segona meitat del segle XIV, amb l'obra de la muralla de Pere III. Si ens basem en les orientacions del Dr. Riu, s'hauria de veure les peces amb decoració més senzilla, les de cronologia més reculada. Hem de tenir en compte la presència de decoració heràldica funerària que segons el Dr. Cabestany no es generalitza fins al segle XIV. Per altra banda, caldria prendre les peces octogonals com gòtiques, així com les decoracions del Calvari i el Crist Crucificat de l'estela 79, encara que el cànon i l'estil recorden molt més l'estil romànic. L'epigrafia, malgrat el poc estudi a Catalunya, apunta la mateixa cronologia. Alguns dels noms cisellats a les esteles són presents en la documentació del monestir.

199 En aquestes inscripcions hem substituït els tres punts originals per dos

L'any 1269 Arnau d'Oliola va pagar a Berenguer de Tàrraga la quantitat de 350 morabatins per la meitat del feu de Verdú²⁰⁰. Aquesta data ens permetria datar l'epitafi de l'estela 80 vers el segle XIII o com a molt tardar a principis del XIV.

Es documenta al segle XII un Bernat i el 1312 es nomena el monjo Bernat prior de Natzaret, a Barcelona²⁰¹, que potser es podria relacionar amb Ana, mare de Bernat Redon de l'estela 36.

A la documentació de la construcció de l'església de Vinaixa, al segle XIV, apareix fra Guillem d'Oliola, cellerer major de Poblet²⁰². Cal datar doncs, el seu epitafi en aquesta centúria.

En resum, les esteles de Poblet són un conjunt de senyals funeraris que hem de datar entre els segles XII i XIV. Les seves decoracions, la tècnica de treball i l'estil decoratiu mostren una forta unitat que fan de les peces un dels conjunts més importants de Catalunya.

A aquest conjunt d'esteles discoïdals i poligonals hem d'afegir una altra peça versemblantment de tipus funerari. Es tracta d'un bloc de pedra sorrenca, hemisfèric d'uns 40 cm d'alçada per 25 d'amplada i gruix màxim

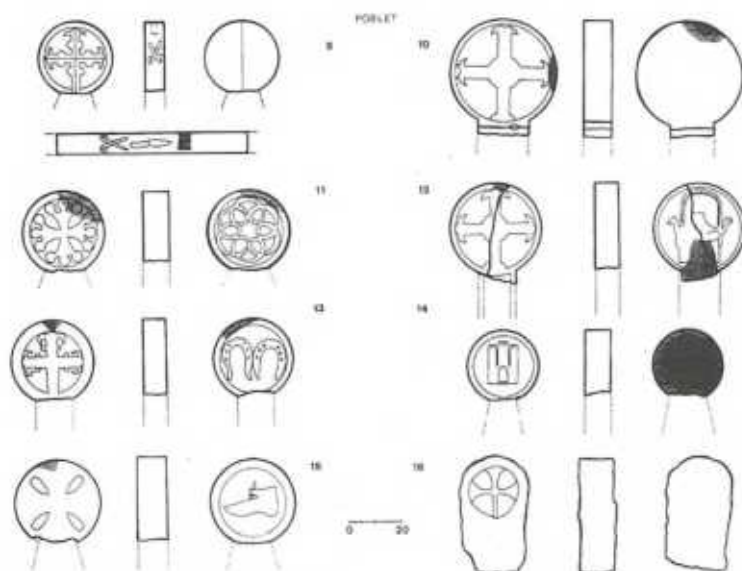

Figura 59. Esteles de Poblet, taula.

200 ALTISENT 1973, 138.

201 ALTISENT 1973, 84, 200.

202 ALTISENT 1973, 195.

de 14 cm, publicat per Vives i Gibert, que el prenien com un orant o guerrer d'època visigoda.

Possiblement aprofita una peça anterior, ja que a la part posterior es veu en relleu un entrellaç força matusser. La cara decorada té una figura humana dreta, amb la cara de front, el braç dret aixecat amb la mà contrapalmellada i els dits estesos, el braç esquerre amb la mà sobre el ventre i els dits junts. S'ha cisellat reenfonsant el cap, en mig relleu, tot marcant els ulls, nas, boca oberta, cabell i barba; mentre que el cos i els braços s'ha perfilat en un relleu més pla, fins i tot els dits de la mà esquerra són incisos.

Les característiques tècniques i la iconografia ens fan pensar que és una peça medieval. El cànon i la solució formal de la figura recorden la iconografia romànica, amb exemples clars com Tarragona o Girona. L'orant es documenta a la pica baptismal de Sant Jaume dels Domenys, o el bloc esculturat de l'església de Sant Bartomeu de Pugis, a la Noguera²⁰³.

El trobem també a la iconografia funerària medieval: l'estela de Viniegra de Abajo (La Rioja), on simbolitza la figura del difunt de forma impersonal, tot materialitzant expectatives de vida eterna o heroïcitat²⁰⁴; Sant

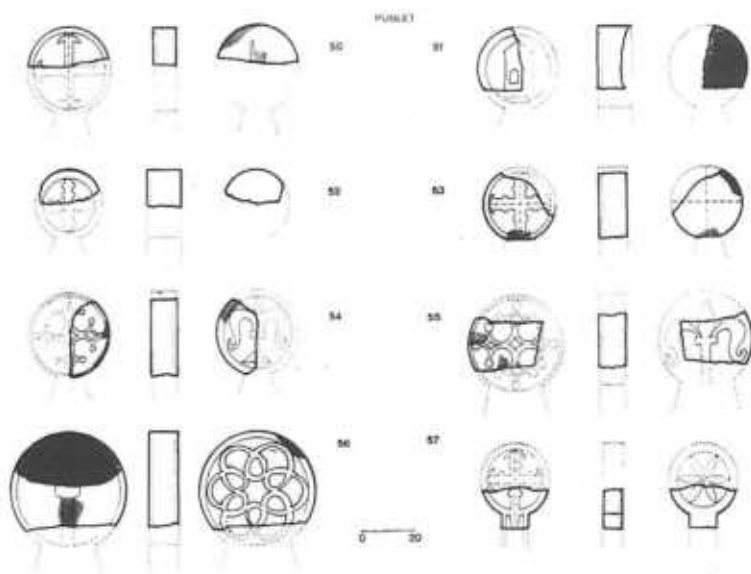

Figura 60. Esteles de Poblet, taula.

203 MACIAS/MENCHON/MUÑOZ 1995.

204 ESPINOSA 1985; MARCO 1984.

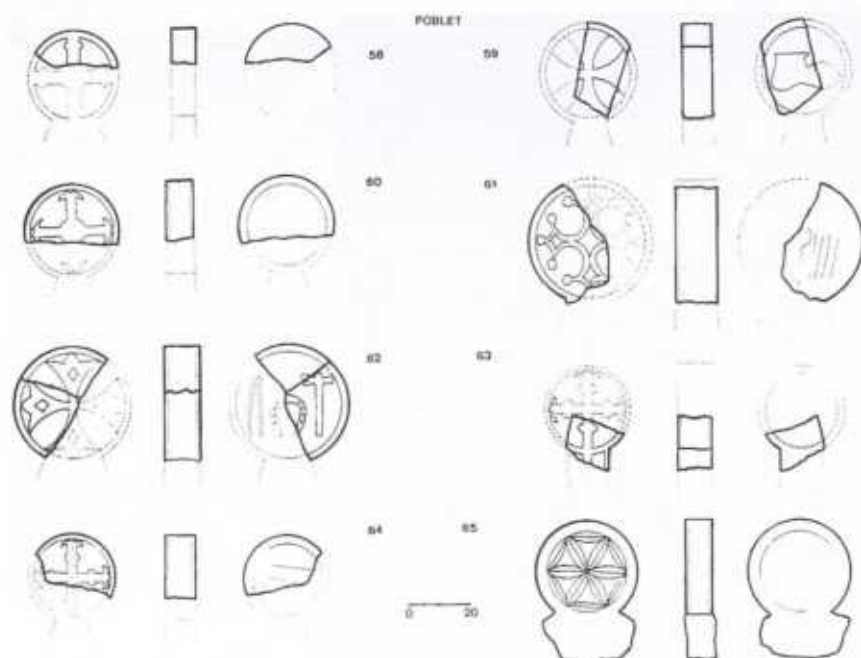

Figura 61. Esteles de Poblet, taula.

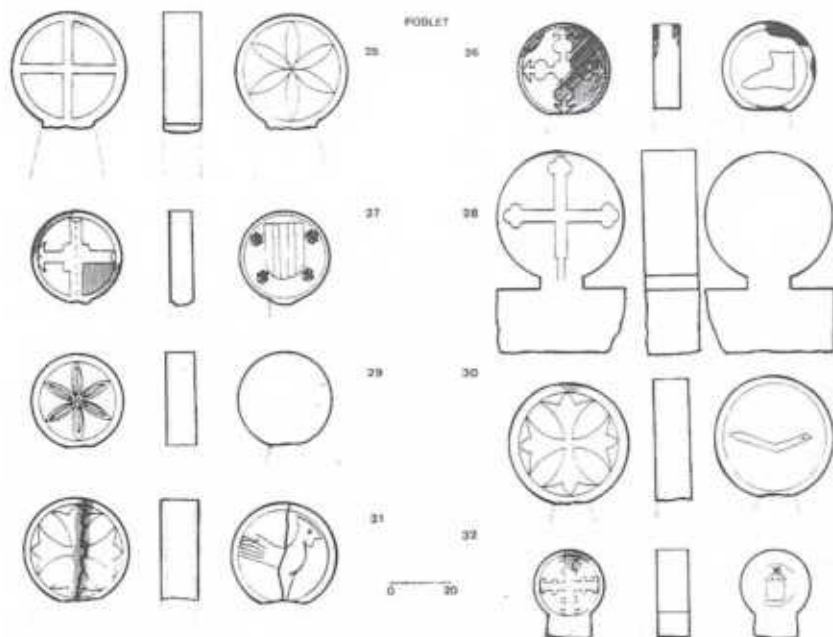

Figura 62. Esteles de Poblet, taula.

Figura 63. Estela núm. 13 de Poblet (autor Pedro Velarde).

Figura 64. Estela núm. 21 de Poblet (autor Pedro Velarde).

Figura 65. Estela núm. 71 de Poblet (autor Pedro Velarde).

Figura 66. Estela núm. 75
de Poblet
(autor Pedro Velarde).

Figura 67. Estela núm. 68
de Poblet
(autor Pedro Velarde).

Figura 68. Possible estela
funerària, monestir de Poblet
(foto autor).

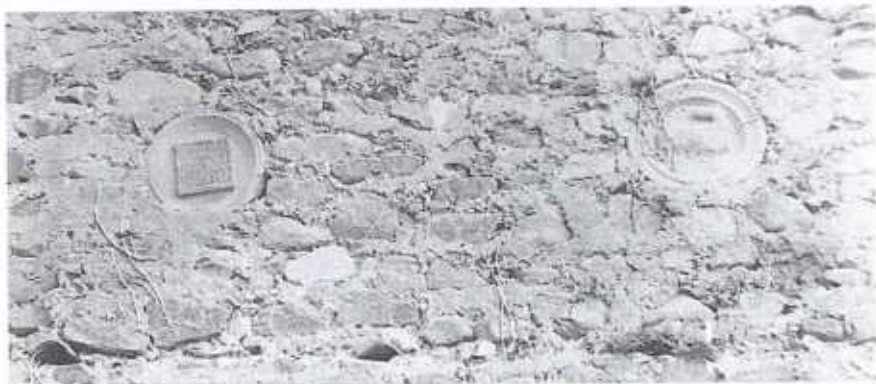

Figura 69. Fotografia de principis de segle on es veuen algunes esteles pobletanes aprofitades en els panys de la muralla del monestir (Autor: E. Guitert, *Monestir de Poblet*).

Pere de Miraver, i diverses esteles basques i navarreses: estela de Lizarraga, al museu de San Telmo de Donostia; estela d'Igal, a Navarra, o la del museu etnogràfic de Berriopalo²⁰⁵.

Així doncs, suposem que es tracta d'una peça de caràcter funerari, tal vegada una estela, datable en època romànica o amb regust d'aquest estil. Amb tot, crida l'atenció una decoració antropomorfa en un monestir cistercenc. Potser es tracta d'una peça aliena al monestir o una senyalització funerària de l'enterrament d'un laic o d'un familiar enterrat a Poblet.

3.1.1.17. Pontils

Al cementiri nou de Pontils es troben, falcades a la paret de tanca, cinc esteles funeràries medievals de tipologia discoïdal realitzades en pedra calcària²⁰⁶.

La primera estela té en una cara una creu patent de braços rectes en baix relleu i en l'altra, quatre petits escuts incisos. Fa 45 cm d'alçada, diàmetre de 45 cm i gruix entre 14,5 i 16,5 cm.

La segona estela té a la cara principal una creu claviculada de cinc braços i a l'altra un joc de cercles secants formant flors de sis pètals. Té una alçada visible de 51 cm, diàmetre de 46 cm, coll de 13 cm i gruix de 10 cm. La tercera està decorada a ambdues cares per una bordura-creu grega. En

205 MACIAS/MENCHON/MUÑOZ 1995.

206 MENCHON 1995c.

Figura 70. Estela núm. 1
de Pontils
(autor Pedro Velarde).

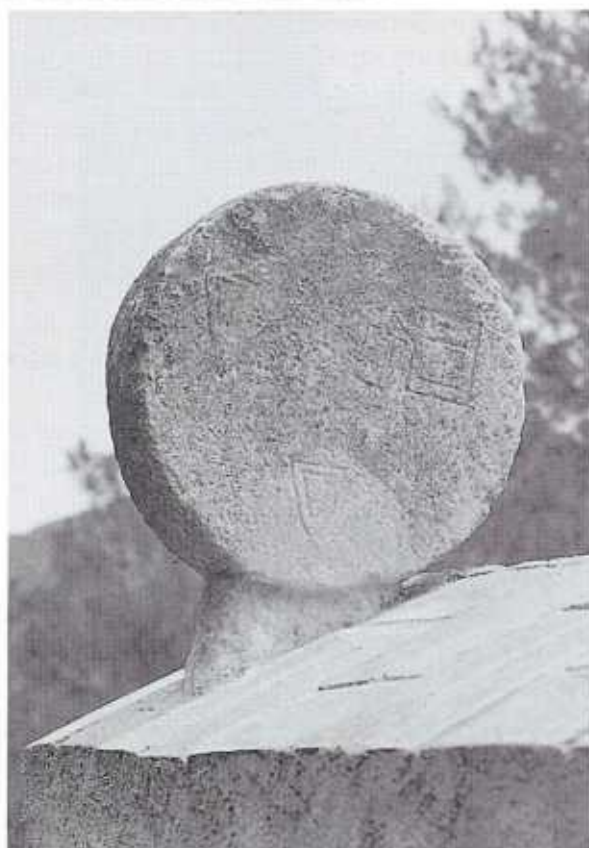

Figura 71. Estela núm. 2
de Pontils
(autor Pedro Velarde).

Figura 72. Estela núm. 4 de Pontils (autor: Pedro Velarde).

una, els braços són eixamplats. L'alçada visible és de 28 cm, diàmetre de 32 cm i gruix de 16 cm.

La quarta estela té una decoració similar, sengles bordures-creu grega a les dues cares. L'alçada visible és de 31 cm, diàmetre de 34 i gruix de 17. La cinquena presenta decoració tan sols en una cara, amb una bordura - creu grega de braços eixamplats. L'alçada visible és de 40 cm, diàmetre de 41 cm i gruix entre 11 i 12 cm.

3.1.1.18. Rauric

Al cementiri de Rauric es conserven quatre esteles funeràries discoïdals, una *in situ* o recol.locada i les altres clavades dalt del mur del cementiri.

La primera de les peces té una alçada de 58 cm, disc de 37 cm de diàmetre i gruix entre els 23 i 26 cm. Tipològicament és una estela de cap discoïdal i peu recte que s'eixampla a la banda del coll, en forma de mig bocell que li donen una fesomia clarament antropomorfa. A banda i banda, la decoració és una creu grega dins una bordura simple en baix relleu.

La segona estela està fixada al mur de tanca del cementiri. Té una alçada visible de 65 cm, diàmetre de disc de 43 cm i gruix entre 13 i 18 cm. En una cara s'ha cisellat un baix relleu consistent en un *agnus dei* dins una bordura simple i en l'altra la figura d'un lleó rampant i un altre animal al

seu costat, també en relleu, molt difícil d'identificar per l'estat de la peça²⁰⁷.

La tercera, també dalt del mur de tanca, està decorada en una cara amb una creu floronada en baix relleu i un calze sota cada braç, i dos més a sobre, encara que l'estat de la peça no ho permet esbrinar²⁰⁸. A l'altra cara l'ornamentació és geomètrica i consisteix en un creuament de petits arcs dins una bordura. És també una peça discoïdal, amb peu eixamplat.

La quarta peça mostra en una cara una creu grega potencada dins una bordura simple i en l'altra una flor geomètrica. Aquestes decoracions són dins sengles bordures i s'han executat en baix relleu. L'alçada visible de la peça és de 34 cm, diàmetre de disc de 39 i gruix de 14.

Figura 73. Estela núm. 1 de Rauric (foto autor).

Figura 74.
Estela núm. 2
de Rauric
(foto autor).

207 MIRÓ 1986, 82 fig. 107 i 107 bis; MENCHON 1995b; VALL 1993.

208 MIRO 1986, 44 fig. 39; VALL RIMBLÀS 1993.

Figura 75. Estela núm. 3 de Rauric (foto autor).

3.1.1.19. Rojals

A l'interior de l'església parroquial de Rojals es conserva una estela funerària de dipus discoïdal i peu eixamplat o en forma de cua d'oreneta procedent del cementiri, d'on malguanyadament han desaparegut altres peces de característiques similars²⁰⁹. Cisellada en un bloc de pedra calcària, té una alçada total de 55 cm, el diàmetre del disc és de 30 cm, el coll 15, la base del peu 25 i el gruix d'uns 15 cm. En una cara hi ha cisellada en baix relleu una creu claviculada o lanceolada corba dins una bordura simple i en l'altra una creu patent dins el mateix motiu ornamental.

²⁰⁹ DASCA/MENCHON 1988a; MENCHON 1990.

Figura 76. Estela de Rojals
(foto autor).

3.1.1.20. La Sala

Tenim notícia de dues esteles discoïdals que publica Miró Rosinach²¹⁰. La primera és un exemplar discoïdal amb peu en cua d'oreneta amb una cara decorada amb una hexafòlia nimbada i l'altra cara té una creu grega ancorada i esglaonada.

3.1.1.21. Santa Coloma de Queralt

Procedent del castell de Santa Coloma de Queralt tenim una estela conservada al Museu de Montblanc. La peça té una alçada de 80 cm, diàmetre de 41 cm i gruix entre 18 i 20 cm. És una estela de tipus discoïdal i peu

210 MIRÓ 1986, fig. 22 i 27.

trapezoïdal o en forma de cua d'oreneta de costats rectes. A la cara a) veiem un *agnus dei* amb una creu d'Oc processional i un jou al flanc sinistre dins una bordura simple. A la cara b), una creu patent oscada dins una bordura simple. La tècnica utilitzada en ambdues cares és el baix relleu pla i el suport lapidi és pedra calcària del país²¹¹.

Figura 77. Estela de Santa Coloma de Queralt (foto autor).

3.1.1.22. Savallà del Comtat

Al cementiri nou de Savallà del Comtat es localitzen, encastades a la cresta dels seus murs, un total de set esteles funeràries discoïdals procedents de l'antic fossar. La primera de les peces és visible parcialment, ja que se'n

211 MENCHON 1993c; MENCHON 1995d.

pot apreciar part del peu -gairebé de costats rectes- i la totalitat del disc. Està decorada en baix relleu pla amb un entrellaç de cercles concèntrics i una creu grega al centre del disc. La decoració de l'altra cara no ha estat possible veure-la.

La segona peça mostra el disc i part del peu -en forma de cua d'oreneta- i esta ornamentada amb un *agnus dei* en baix relleu. La tercera tan sols mostra el disc i una mínima porció del peu i en una cara s'ha cisellat a baix relleu un losange perlejat i buidat al centre. Les decoracions de les altres cares no s'han pogut estudiar. La quarta està gairebé sencera, amb un peu en cua d'oreneta amb els cantons rematats que li donen una forma vuitavada. En una cara s'ha cisellat en relleu dins una bordura simple la figura d'un martell, dues tenalles i un motiu fitomòrfic, i en l'altra, seguint la mateixa tècnica, una creu trilobulada dins una bordura simple.

La cinquena estela té un peu en forma de cura d'oreneta acabat amb un fort eixamplament que li dona forma antropomorfa. Està decorada amb el mateix motiu que l'estela 3. La sisena té la mateixa decoració que les peces 3 i 4 i s'ha cisellat en baix relleu pla. La setena peça, de cap també discoïdal i peu en cua d'oreneta, està decorada amb una creu patent perlejada en baix relleu. Les decoracions de les altres cares no s'han pogut estudiar²¹².

Figura 78. Estela núm. 1 de Savallà del Comtat (foto autor).

212 MENCHON 1993b; MENCHON 1995g.

Figura 79. Estela núm. 2 de Savallà del Comtat (foto autor).

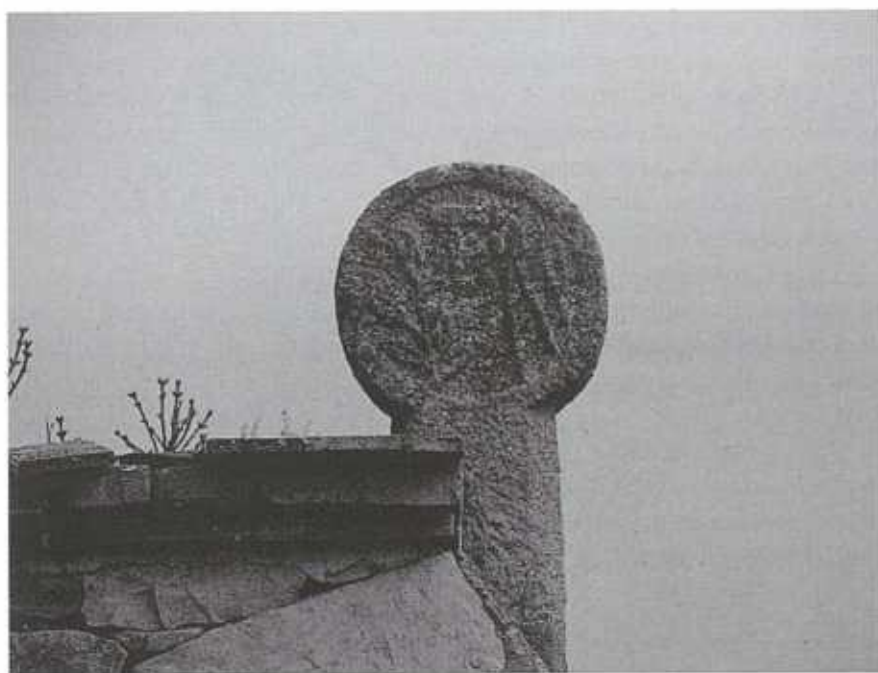

Figura 80. Estela núm. 3 de Savallà del Comtat (foto autor).

Figura 81. Estela núm. 5 de Savallà del Comtat (foto autor).

3.1.1.23. Segura

Al cementiri nou de la localitat de Segura es conserven, encastades al mur de tanca, sis esteles funeràries discoïdals²¹³.

Les peces estan senceres i es tracta d'esteles funeràries discoïdals de peu en forma de cura d'oreneta. La primera està decorada en una cara amb una creu lanceolada i buidada dins una bordura simple, motiu en baix relleu; i en l'altra cara, un entrellaç de cercles en baix relleu que dibuixen al cor de l'estela una flor de sis pètals²¹⁴.

La segona estela en una cara té una creu trilobulada i nusada en baix relleu dins una bordura simple, i en l'altra una creu ancorada en baix relleu dins una bordura simple, al costat de cada braç s'aprecien quatre mitges llunes apaïssades que es podrien intepretar com recipients, barques, copes, etc.

La tercera en una cara mostra una creu patent i en l'altra un motiu geomètric amb hexafòlia al centre del disc, de la qual llueix un seguit de pètals geomètrics en disposició radial. Té una alçada visible de 47 cm i diàmetre de disc de 51 cm, el gruix és de 20 cm.

213 LIAÑO 1983 vol. III, p. 46; MIRÓ 1986.

214 MENCHON 1990, 1993b.

La quarta peça presenta en una cara una creu ancorada dels extrems de la qual neixen unes tiges que fan una fulla o plec en cada costat del disc. A l'altra, una creu nusada rematada a cada braç per una figura fitomòrfica, segons Miró al·ludeix a la família Cardona²¹⁵. L'alçada visible és de 67 cm, diàmetre de 43,5 i gruix de 14 cm.

La cinquena estela en una cara té una creu ancorada similar a l'estela anterior i en l'altra, un motiu geomètric format per una flor de sis pètals al centre, des de la qual s'organitza un complicat joc geomètric. L'alçada visible és de 60 cm, diàmetre de disc 46 cm i gruix entre 14 i 19 cm.

Finalment la sisena estela en una cara s'ha decorat amb una creu flordelisada amb perles als braços, tot recordant força la creu d'Oc. En l'altra un escut apuntat decorat amb una ala i al voltant seu un entrellaç. Té una alçada visible de prop de 60 cm, diàmetre de disc de 42 cm i gruix d'uns 18 cm.

La tècnica decorativa de les peces és un baix relleu força pla. El tractament dels peus de les peces és un desbastat. A la unió del disc i el peu -coll- de la sisena hi ha un lleuger bisellat a la part del peu.

Figura 82. Estela núm. 5 de Segura (foto autor).

215 MIRÓ 1986 fig. 149.

Figura 83. Estela núm. 4 de Segura (foto autor).

3.1.1.24. Sant Pere de Sabella

Adossat a la façana sud de l'església romànica de Sant Pere de Sabella, lloc també conegut com Sabella de l'Abadiat, es troba el petit cementiri. Protegit per una tanca de pedra, s'hi accedeix per una porta orientada a l'est i s'hi han localitzat diverses restes arqueològiques. Dins de l'església es troben les lloses sepulcral de la família donant - amb quatre escuts, dos amb tres barres inclinades i dos amb el que Liaño diu creu de Santiago²¹⁶. Procedents del cementiri s'han recuperat algunes esteles funeràries, tres conservades al Museu de Montblanc i Conca de Barberà, i unes altres tres al campanar de l'església.

216 LIAÑO 1983, vol. III, 33-36; MENCHON 1995j.

Les esteles conservades al Museu Comarcal de la Conca de Barberà i Montblanc pertanyen al tipus d'estela funerària discoïdal²¹⁷. La primera (inv. 1897) té una alçada de 75 cm, diàmetre de disc de 40 cm, coll de 20 cm, peu de 31 i gruix de 19 cm. El peu és el típic en forma de cua d'oreneta de costats rectes. En una cara té, dins una bordura simple, un motiu geomètric ben elaborat. Es tractaria d'una flor de vuit pètals eixamplats als extrems, els quals s'uneixen al cor del disc en un nus dins el qual s'ha cisellat una hexafòlia. El motiu s'emmarca dins una bordura simple i s'ha cisellat en baix relleu pla.

La segona peça (inv. 1899) a diferència de l'anterior mostra un peu eixamplat a mitja alçada. La seva alçada és de 73 cm, diàmetre de disc de 37 cm, peu de 31 cm i gruix de 19 cm. En una cara s'ha cisellat en baix relleu pla dins bordura simple, un motiu geomètric al cor del disc del qual hi ha una hexafòlia. Els cercles que la dibuixen es desenvolupen al voltant seu a tocar amb la bordura. L'altra cara és decorada per un motiu cruciforme.

De la tercera estela conservada al Museu (inv. 1906), tan sols resta el disc. Aquest té un diàmetre de 50 cm i un gruix de 16 cm i s'ha cisellat en pedra calcària. En una cara s'observa un complicat motiu geomètric dins una bordura simple. Al cor del disc hi ha una mena de flor de sis pètals dins un cercle que es troba dins una mena de flor de tres fulles, als costats de la qual veiem, cadascuna dins un cercle, tres petites creus gregues.

Les tres peces fixades a l'espadanya de l'església corresponen també al tipus d'estela funerària discoïdal amb peu de cua d'oreneta, cisellades en bloc de pedra calcària. La primera de les peces (núm. 4) en una cara presenta una creu patent processional de braços rectes dins una bordura simple, i en l'altra un motiu format per una flor de sis pètals dins un cercle, al cor del disc i al voltant seu vuit braços fesos formant una mena de flor dins una bordura simple. Ambdós motius són cisellats en baix relleu pla. L'alçada visible és de 63 cm, el disc fa 40 cm de diàmetre, coll de 19 cm, peu d'uns 32 cm i gruix entre 20 i 21 cm.

La segona peça (núm. 5) presenta en una cara una creu patent oscada dins una bordura simple i en l'altra les figures d'una serra o xerrac i una destrat dins també d'una bordura. Ambdues decoracions són realitzades en baix relleu pla i la peça té una alçada visible de 66 cm, disc de 47 cm de diàmetre, coll de 17 cm peu de 19 cm i gruix entre 19 i 21,5 cm.

La tercera (núm. 6) amb un peu que si bé és similar al tipus de cura d'oreneta ens mostra un eixamplament que dóna una certa figura

217 MENCHON 1993b; MENCHON 1995p.

antropomorfa a l'estela. En una cara es veuen les restes d'una flor de sis pètals dins una bordura, en baix relleu, i en l'altra una bordura-creu grega força malmesa. L'alçada total és de 59 cm, diàmetre de 37 cm, coll de 19, peu de 30 i gruix entre 14 i 17 cm.

El funcionament del cementiri de Sabella està en relació directa amb la construcció de l'església, i evidentment amb la vida de l'antiga població del lloc. Francesca Español data l'església entre 1180 i 1190. Aquesta data *post quem* queda completada amb l'opinió que Sabella es deshabita per causa de la pesta negra²¹⁸. Així hem de datar les esteles entre finals del segle XII i el segle XIV.

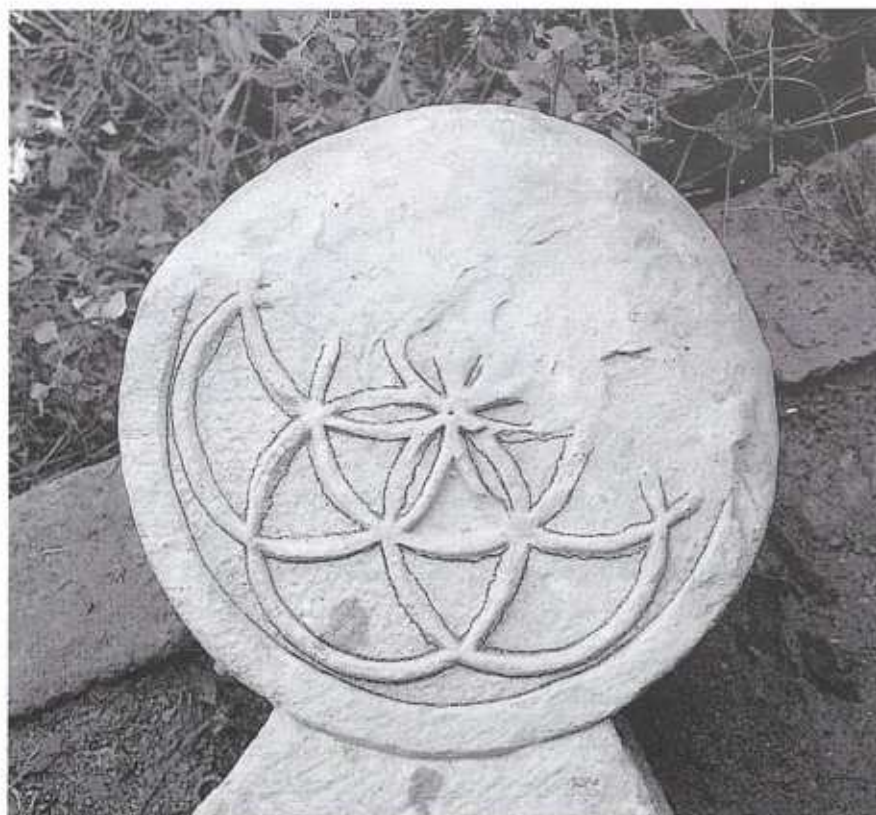

Figura 84. Estela núm. 2 de Sant Pere de Sabella (foto autor).

218 ESPAÑOL 1991, 263-271, 400.

Figura 85. Estela núm. 3
de Sant Pere de Sabella
(foto autor).

Figura 86. Estela núm. 4
de Sant Pere de Sabella
(foto autor).

3.1.1.25. Senan

A la localitat de Senan es localitzen dues esteles funeràries de tipus discoïdal. La primera tan sols conserva el disc, aprofitat en una font pública. Té un diàmetre de 40 cm i està decorada amb una mena de crismó o creu de sis braços²¹⁹. L'altra peça té una tipologia similar i es trobava encastada dalt d'un mur proper a l'església.

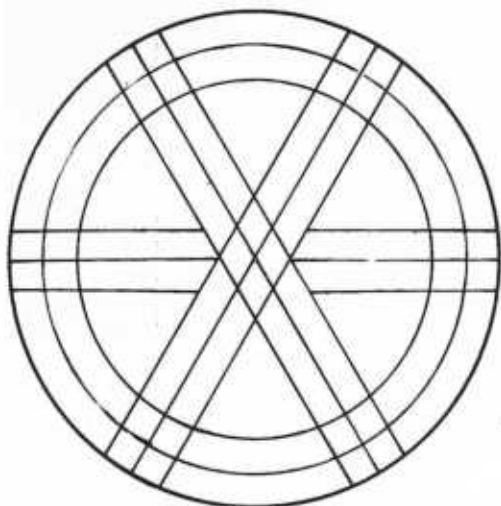

Figura 87. Estela de Senan.

3.1.1.26. Solivella

Hem pogut localitzar una estela funerària de tipus discoïdal partida en dos bocins. Es troba encastada en el mur d'una casa particular a la plaça de la Diputació de Tarragona, just al costat de l'església parroquial²²⁰.

Cisellada en pedra sorrenca, mostra tan sols una cara, en la qual veiem al centre una flor de sis pètals encerclada en un nimb del qual eixen sis arquets. La tècnica d'execució és el baix relleu, força pla. L'alçada és de 76 cm i el diàmetre del disc és de 40 cm.

219 MENCHON 1990; MENCHON 1995a.

220 MENCHON 1995h.

Figura 88. Estela de Solivella
(foto autor).

3.1.1.27. Vallclara

A Vallclara es conserva un dels conjunts més interessants. Al cementiri nou tenim un total de tretze esteles discoïdals. La primera conserva el disc i està decorada a cada cara amb una creu triconcavada amb cantons decorats amb eines de ferrador; al revers una creu perlada. La segona, sencera, té a una cara una creu d'Oc amb cercles secants fent hexafòlies als cantons, i al revers el mateix motiu que als cantons.

La tercera estela té una cara igual a l'anterior -creu- i a l'altra el mateix mentre que al perfil, cercles secants que formen hexafòlies.

La quarta mostra un losange i al revers cercles secants formant hexafòlies. La cinquena té una creu bordonada i pomejada a una banda, amb hexafòlies als cantons i a l'altra cara una creu potencada.

L'estela núm. 6 mostra una decoració similar a la cara a) de la 3 tant en una com en l'altra. La setena està ornamentada amb un entrellaç i un *arbor vitae*. La vuitena, força malmesa, té una creu d'Oc amb els cantons del disc ornamentats i al perfil una creu patent. La novena, de la qual només tenim un disc, mostra un *arbor vitae* i una creu patent. La núm. 10, una creu a cada banda, amb els cantons decorats. L'onzena, una creu concavada amb cantons decorats i al revers una motllura de monts. La 12 té una creu perlejada i al revers cercles secants que formen hexafòlies. La tretzena té una decoració

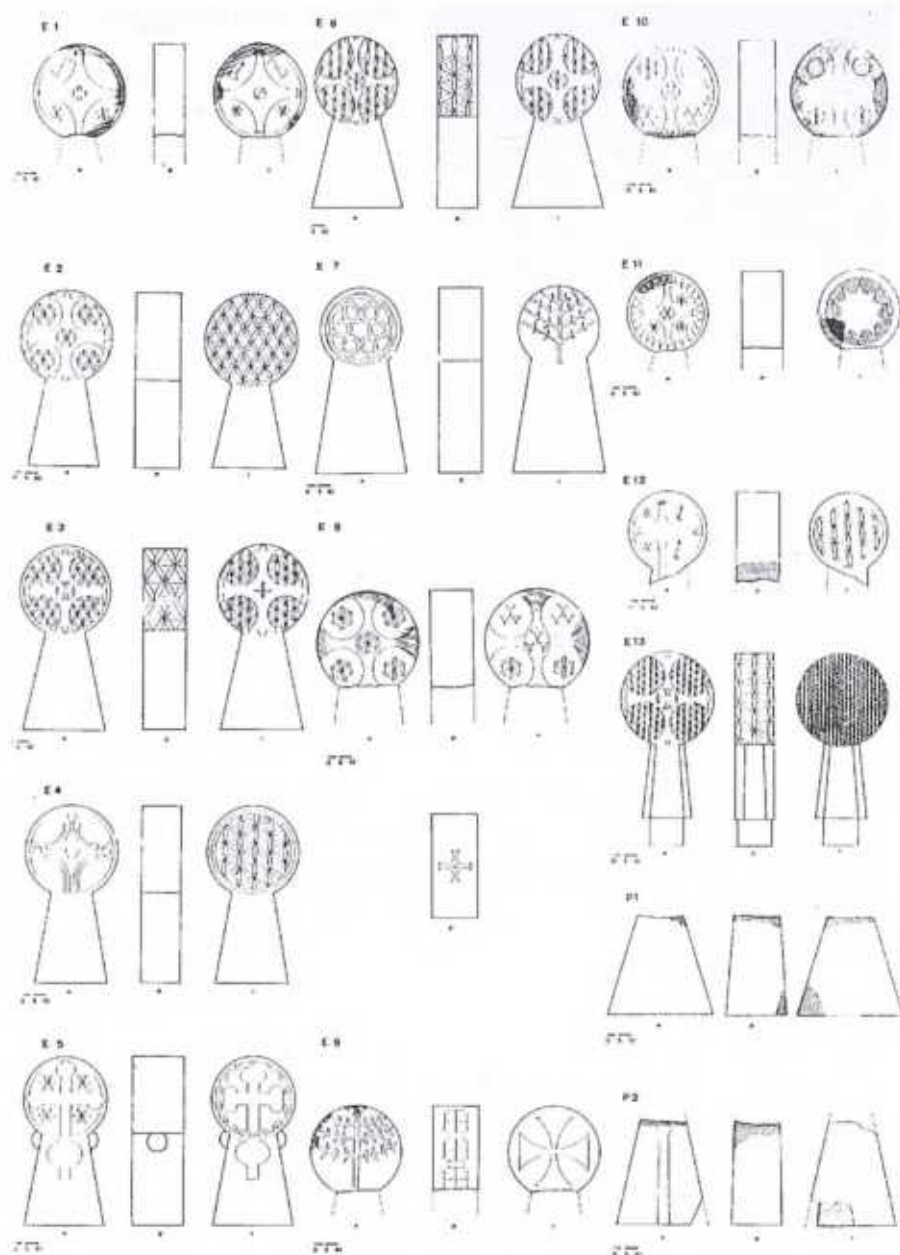

Figura 89. Esteles de Vallclara (publicat a DASCA/MENCHON 1988b).

similar a la 3 en lanvers i en el revers s'assembla a la 12.

També es conserven dos peus, un decorat.

La tècnica utilitza de forma predominant el baix relleu pla, la mitjana de les mides és: alçada de 82,14 cm, diàmetre de 44,42 cm, coll de 18,14 cm²²¹.

Al cementiri vell es conserven dues esteles més *in situ*, i altres dues reaprofitades en un mausoleu. Aquestes no tenen decoració, tot i que en una tenim una incisió d'una data -1864- feta en reaprofitar la peça. Una nova peça aparegué fa uns mesos i s'està estudiant.

Figura 90. Estela núm. 2 de Vallclara (foto autor).

Figura 91. Estela núm. 3 de Vallclara (foto autor).

221 DASCA/MENCHON 1988b.

Figura 92. Estela núm. 5 de Vallclara (foto autor).

Figura 93. Estela núm. 9 de Vallclara (foto autor).

3.1.1.28. Vallespinosa

Al cementiri de Vallespinosa s'ha localitzat una estela funerària medieval i se sap que n'hi havia una de característiques similars, però que malauradament ha desaparegut²²².

El *cippus* en qüestió es un monòlit de pedra calcària de tipologia discoïdal i peu gairebé recte. Ambdues cares són decorades per una bordura creu grega entallada a baix relleu. Té una alçada màxima de 76 cm, un disc de 36 cm de diàmetre, un coll de 24 cm, ample del peu de 26 i gruix oscil·lant entre els 21 i 25 cm.

222 MENCHON 1995q.

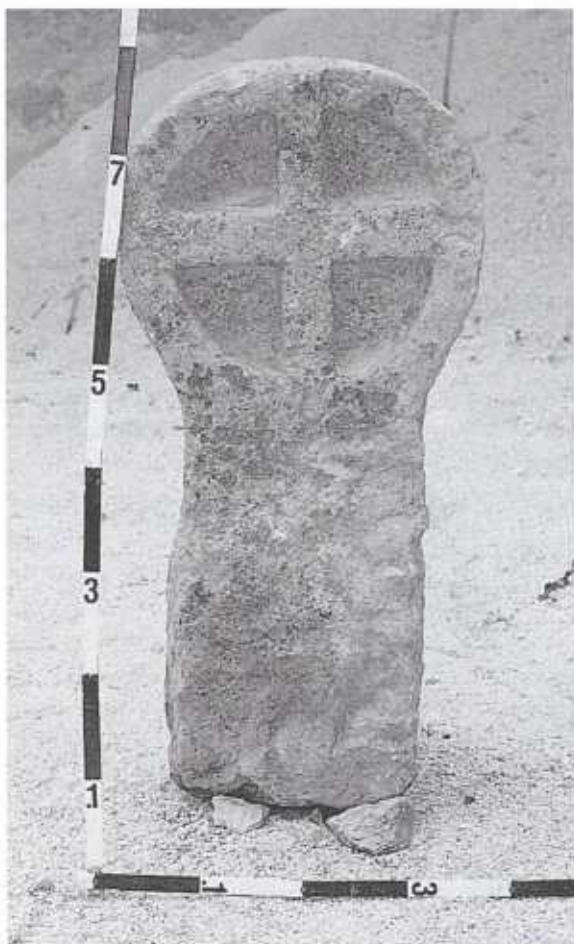

Figura 94. Estela de
Vallespinosa
(autor: Pedro Velarde).

3.1.1.28. Vallfogona de Riucorb

Miró i Rosinach esmenta que en aquesta localitat hi ha dues esteles discoïdals i en mostra el dibuix²²³. L'autor mostra dues cares decorades; en una tenim un entrellaç que al centre de la peça fa un estel de sis puntes o signe de Salomó, i en l'altra una creu potencada²²⁴.

223 MIRÓ 1986, fig. 32 i 51.

224 No gosem dir, però, si són dues cares de la mateixa peça o si es tracta de dues esteles diferents.

3.1.1.29. Vallverd

Al cementiri de Vallverd hem localitzat dues esteles funeràries discoïdals. La primera s'ha cisellat sobre un bloc de pedra calcària, i a la decoració utilitza la tècnica del baix relleu pla. La decoració és en una cara una creu grega dins un cercle envoltat per un entrellaç, i en l'altra una hexafòlia dins una bordura simple. Les mesures són 62 cm d'alçada, diàmetre de 32 cm, coll de 20 cm, gruix de 13 cm²²⁵.

Una segona peça, *in situ*, de la qual es conserva tan sols el peu i té una alçada visible de 40 cm, una amplada de 24 i un gruix de 12.

També coneixem l'existència d'altres esteles procedents d'altres punts, com Prenafeta²²⁶ o Vilanova de Prades.

Figura 95. Estela núm. 1 de Vallverd (autor: Pedro Velarde).

225 MENCHON 1995f.

226 LIAÑO 1983, vol. II, 195: "Junto a la iglesia parroquial estuvo el cementerio, del cual quedan entre los matorrales algunas estelas funerarias, con cruces grabadas o las típicas estrellas de círculos secantes habituales en la zona".

3.1.1. 26. Consideracions

De les esteles localitzades poques són *in situ*. Les altres es poden trobar com a decoració de les tanques del cementiri, reutilitzades com a material constructiu, com a creu de terme, de remat de cloquer, a l'interior del temple parroquial com a senyalització d'una tomba moderna, al magatzem de materials arqueològics del monestir de Poblet, al seu museu o a les diverses dependències monàstiques, al Museu de Montblanc o al de l'Espluga, etc.

Força peces conserven el peu totalment o parcial, de poques no es conserva el disc, i de la resta tan sols tenim els caps. La majoria de les cares estan decorades amb creus, i també estroben alguns perfils decorats; altres tenen cisellats signes d'ofici, o motius heràldics, geometries (hexafòlies principalment); representacions fitomòrfiques, *agnus dei*, *dextera domini* o una crucifixió per destacar alguns exemples. Hem de comptar algunes esteles amb una cara epigrafiada. Generalment, la tècnica d'entallament és el relleu. La incisió s'empra en poques cares. Tipològicament, la majoria de les esteles són discoïdals, tot i que en trobem una de discoïde o sense coll, una nimbada o calada i dues d'octogonals.

Si prenem com a base les consideracions cronològiques que el Prof. Riu fa sobre les esteles discoïdals catalanes, hem de datar les primeres peces a partir del segle XII, hipòtesi que veiem corroborada en la cronologia de les esteles de Poblet. En efecte, l'existència d'un cementiri de laics al cenobi va ser truncada per la construcció de la muralla que Pere III va fer erigir per defensar el recinte monàstic. Segurament aquesta cinta defensiva va afectar els cementiris de Poblet -de la comunitat i dels laics- que estarien al voltant de l'església. Això ens portaria a parlar, en xifres absolutes, d'un conjunt datable, en principi, entre els segles XII i XIV, hipòtesi ratificada per l'epigrafia de les peces així com pel seu estil o els estudis del Prof. Cabestany²²⁷.

Les altres peces de la comarca, es troben majoritàriament *ex situ* i tenen unes decoracions que es fan més difícils de datar, encara que les podem suposar medievals. No descartem que la cronologia sigui àmplia, des de l'edat mitjana fins a l'època moderna. De tota manera, cal tenir en compte la possibilitat de reutilització de les peces al llarg dels segles, la qual cosa faria palesa un llarg ús. Una "recuperació contemporània" seria el cas de les esteles de Solivella, que ens durien als segles XIX-XX, així com les dels nínxols de Passanant.

227 CABESTANY 1982a, 1982b.

Figura 96. Estela d'època contemporània del cementiri de Solivella (foto autor).

3.1.2. Sarcòfags

El sarcòfag medieval té un clar precedent en el món paleocristià. És en el fons un taüt de pedra amb coberta destinat a ser vist, com es pot deduir de les seves decoracions.

A la Conca no tenim cap estudi complet d'aquests tipus d'enterrament, especialment si es tracta d'exemplars anicònics, bé que la Dra. Español s'ha dedicat a les peces esculpides de Poblet i Santa Coloma de Queralt²²⁸. Seguidament farem alguns comentaris a algunes peces de la Conca datables entre els segles XII i XIII.

3.1.2.1. Sant Salvador de Figuerola o Figueroleta

Dèiem més amunt que del fossar d'aquesta església romànica procedeix un interesantíssim conjunt d'esteles funeràries. S'hi ha d'agregar una sèrie de peces que ajudarien a completar el paisatge d'un cementiri medieval.

En primer lloc, al costat de la porta del temple tenim, un arcòsoli reconstruït que hauríem de relacionar amb alguna dignitat enterrada, tal

228 ESPAÑOL 1984, 1987, 1993, 1994.

vegada lligada als Timor-Queralt. A l'interior de l'arc hom ha dipositat dues peces de pedra, almenys una de caràcter funerari. La primera és un fragment de coberta de sarcòfag a dues vessants sense decorar. S'ha cisellat en pedra sorrenca i té una alçada de 30 cm per 52 d'ample i una llargada conservada de 65 cm.

Aquesta tapa és sobre un ortostrat amb una cara cisellada que fa 86 x 42 x 40 cm. La decoració és a un dels costats menors i consisteix en una hexafòlia nimbada en relleu pla. Atès que tant la tapa com l'ortostrat estan lligats amb ciment, no s'ha pogut esbrinar si es tracta d'un sarcòfag o d'un simple bloc de pedra decorat.

A la tanca del fossar, gairebé davant de la porta, hi ha un altra tapa de sarcòfag, aquesta vegada de secció triangular truncada. Fa 1,92 m de llarg per uns 40 cm d'ample i alçada d'uns 14 cm. Una peça similar és al costat del mur meridional. Fa 1,23 m de llarg de 35 cm d'ample i uns 20 d'alçada.

Hem de dir també que al terra del fossar es veuen algunes peces de pedra que caldria relacionar amb enterraments. Tan sols una excavació arqueològica ens podria aclarir aquesta possibilitat.

Figura 97. Sant Salvador de Figuerola. Arcosoli reconstruït (foto autor).

Figura 98. Sant Salvador de Figuerola, Coberta de sarcògaf i possible fragment de sarcòfag (foto autor).

Figura 99. Sant Salvador de Figuerola. Tapa de sarcòfag núm. 1 (foto autor).

Figura 100. Sant Salvador de Figuerola. Tapa de sarcòfag núm. 2. (foto autor).

3.1.2.2. Santa Maria de Poblet

L'any 1982 el Dr. Cabestany va realitzar un estudi dels enterraments en sarcòfag del monestir de Santa Maria de Poblet²²⁹. Del total de més de quaranta es va centrar en els no esculptats, que s'han de datar entre mitjan del segle XII, moment de la fundació del monestir, i mitjan del XIV, quan es va construir la muralla de Pere III, que va tallar el cementiri del monestir, i va fer recol·locar els sarcòfags²³⁰. Actualment es localitzen al claustre, a la galilea, al cementiri de monjos i de conversos.

A la galeria oest del claustre (just sota el palau del rei Martí) es troben set sarcòfags sense decorar i encastats a la paret sobre columnes decoratives. Per la regularitat de l'encastament al mur, es col·locarien durant la seva construcció. Tant la base com el fust i el capitell decoratius estan cisellats al bloc del carreu.

Es tracta de peces llises sense heràldica ni epigrafi. Segons Palau i Dulcet beuen de l'esperit del Cister i s'haurien construït abans del 1300²³¹, la

229 CABESTANY 1982a; MENCHON 1995x.

230 ALTISENT 1973, 296 i seg.

231 PALAU 1931, 91.

TAULA I

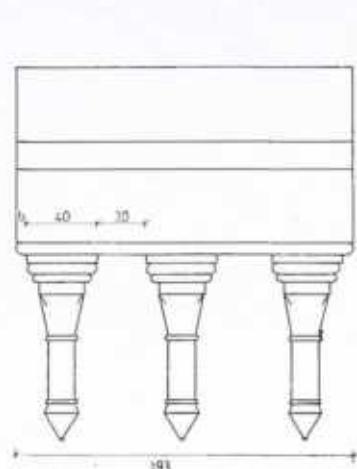

Figura 1

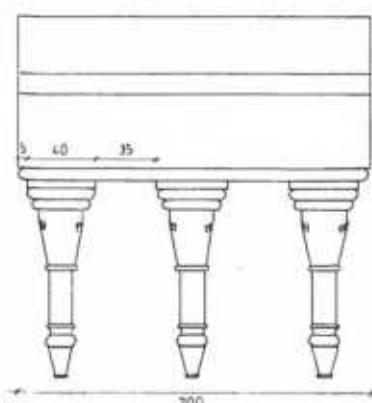

Figura 2

CLAUSTRE

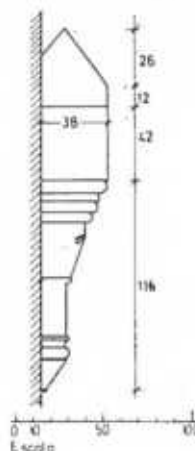

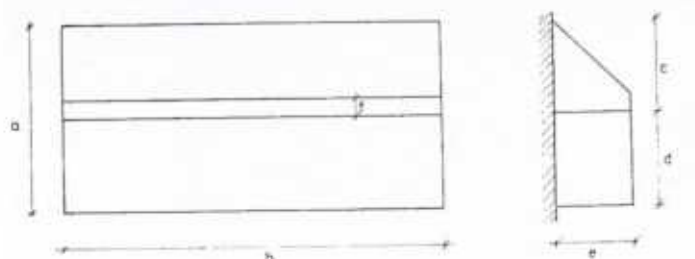
Figura 101. Santa Maria de Poblet. Dibuix tipus dels sarcòfags del claustre (segons CABESTANY 1982b).

qual cosa no contradiu la cronologia de la galeria, d'inicis del XIV²³². Aquest autor les atribueix a Gombald de Ribelles, la seva muller Violant de Cabrerà i el seu fill (1296); Ramon d'Anglesola (1292), la seva muller Joana Ullandoman (1295) i fill Guillem (1325). El tercer pertany a Ramon de Boixadors (1314) i a la filla i el fill Bernat (1345); el quart, a Arnald de Timor (1281); el cinquè, a Arnald de Cervera i a la seva esposa Maria de Cervelló (1250); el sisè a Ramon de Montpalau i a Anna Beaumant i filla (1293). El setè a Bernat de Montpaó, muller i fills (1299).

232 ALTISENT 1973, 202 i seg.

TAULA II

CEMENTIRI DE MONJOS

n	a	b	c	d	e	f
1	97	176	49	48	34	11
2	96	192	48	48	35	12
3	101	172	52	49	33	13,5
4	97	177	49	48	32	10,5
5	100	184	47	53	34	13
6	94	188	47	47	35	11
7	91	208	46	45	35	13
8	95	206	47	48	36	11

cotes en Cms

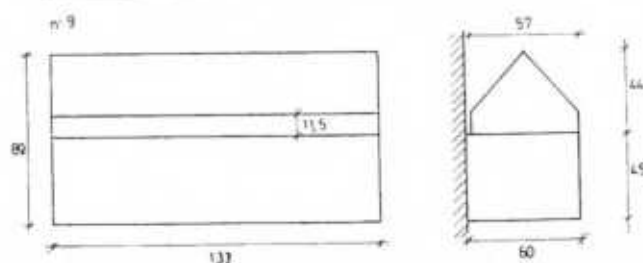

Figura 102. Santa Maria de Poblet. Dibuix tipus i taula dels sarcòfags del cementiri (segons CABESTANY 1982b).

A migjorn del claustre -ala de l'església- hi ha dos sarcòfags més. No es diferencien gaire dels altres, encara que les columnes tenen ornamentació vegetal. Son també del segle XIII. A la galeria nord, del refetor, hi ha dues osseres amb inscripció i un sarcòfag ja gòtics. Les inhumacions són posteriors al 1348. Els altres són sarcòfags entre la cuina i el locutori de conversos, similars als anteriors però potser més tardans per les traces observades al parament. L'encaix no és simultani a la paret, l'obra no és tan acurada com

Figura 103. Santa Maria de Poblet. Sarcòfag dels Anglesola (foto autor).

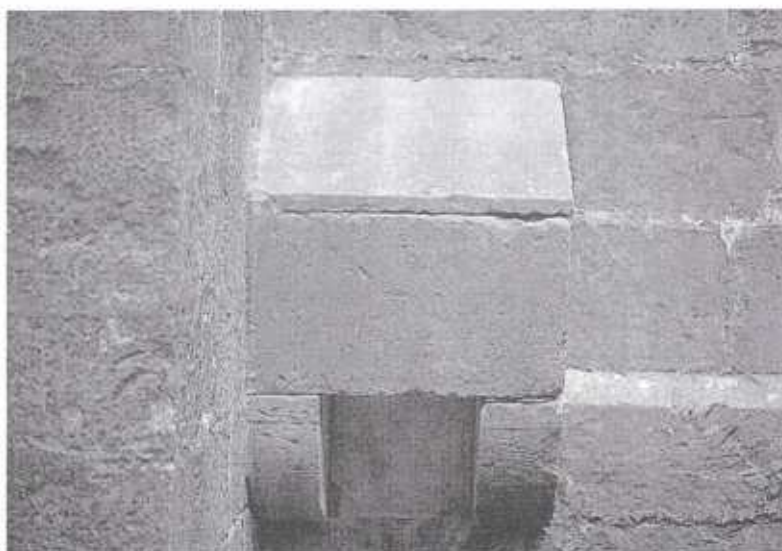

Figura 104. Santa Maria de Poblet. Sarcòfag (foto autor).

l'ala de l'església. Aquesta galeria es va aixecar al segle XIII després de la de l'església i abans del la del palau i sembla que els enterrats es daten entre els segles XIII i XIV²³³.

233 Segons PALAU 1931, 100: Bernat de Rocafort i dos fills (1260), Francesc de Guimerà, esposa i dos fills (1315).

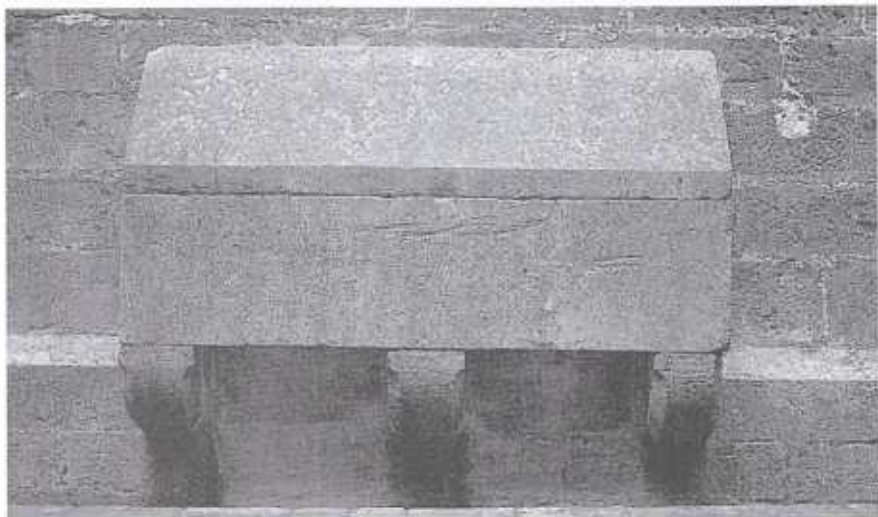

Figura 105. Santa Maria de Poblet. Sarcòfag dels Maldà (foto autor).

Figura 106. Santa Maria de Poblet. Sarcòfag de Ramon Espuny (foto autor).

A la galilea de l'església major hi ha onze sarcòfags, que es van utilitzar per a aquesta funció especialment al segle XIII. Hi ha una tomba sobre sis columnes a la capella dels Àngels, del mateix estil i estructura que la cisellada en dues esteles del monestir²³⁴. Al davant es veuen tres escuts apuntats cisellats

234 CABESTANY 1982b.

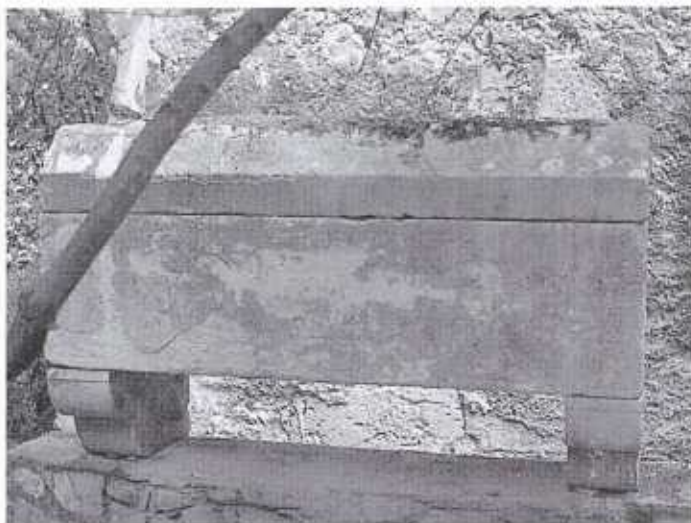
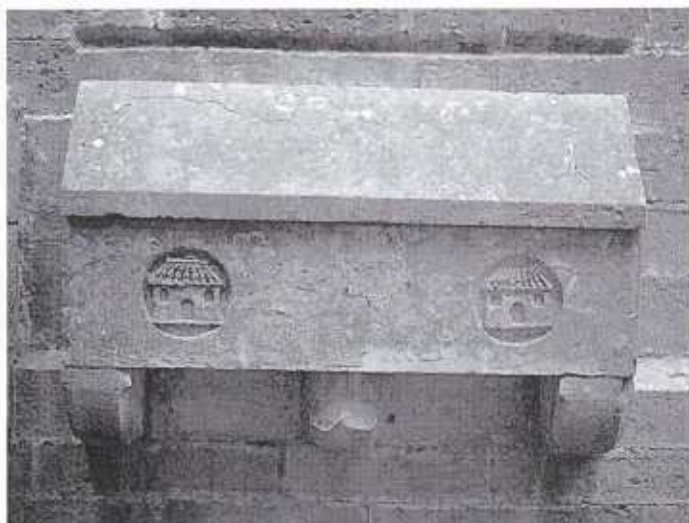

Figura 107.
Santa Maria de
Poblet. Sarcòfag
(foto autor).

Figura 108.
Santa Maria de
Poblet. Sarcòfag
dels Çes Cases
(foto autor).

i un al lateral esquerre. Segons Palau²³⁵, és l'enterrament de Bernat d'Alenyà de Montblanc, seva muller i la seva filla, ja al segle XIV, encara que estructuralment pertany al mateix tipus que els ja esmentats.

Hi ha també quatre sarcòfags més al mur de la dreta -capella del Sant Sepulcre- i dos al de l'esquerra -capella de la Mare de Déu dels Àngels. Els

235 PALAU 1931, 144.

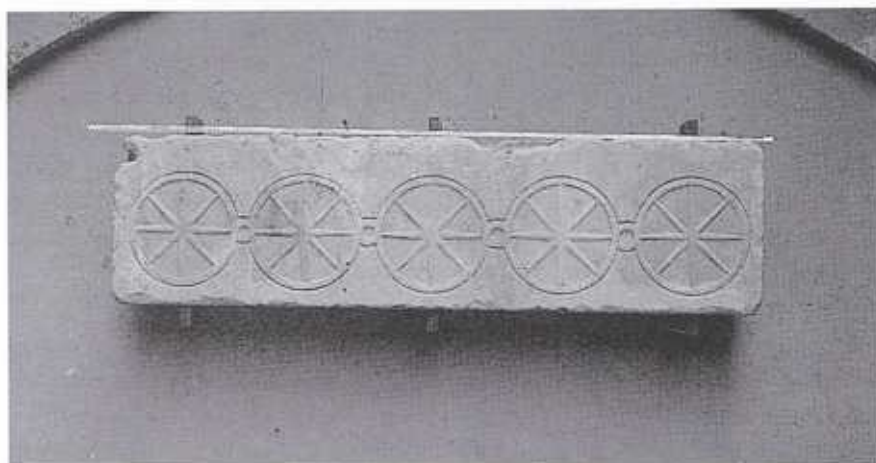

Figura 109. Santa Maria de Poblet. Frontal del sarcòfag conservat a l'entrada del museu (foto autor).

dos primers es van mutilar en fer la finestra de la façana. Un segons Palau, seria de Gerau de Granyena i de Milmanda, al segle XII²³⁶, i l'altre està decorat amb dos escuts apuntats amb blasó de quatre franges. Els sarcòfags de la capella dels Àngels no tenen decoració heràldica, encara que el més proper a l'entrada té una inscripció que el data al segle XIII. Es tracta de les tombes de Guillem d'Alcarràs i la seva esposa Surina; l'altra, de Ramon Senher de Lleida (1257). L'epitafi del seu sarcòfag, segons Palau diu ANNO DOMINI M CC LVII IDUS MARTII OBIIT RAYMUNDUS SENHERO, NOBILIS CIVILIS ILERDAE²³⁷.

Un altre sarcòfag és a la dreta de la porta de l'església-capella del Sant Spulcre- i dos a la dreta de l'altar de la capella de la Mare de Déu. Són del mateix tipus que els altres. Tots tres tenen decoració d'escuts, el primer és dels Cervera amb dos escuts apuntats al front i dos a la tapa amb el cérvol mirant de dreta a esquerra, similar als d'una la tomba del cementiri de monjos²³⁸; el segon és de Ramon Ponç amb tres escuts rodons en el front i un al costat dret amb arcs com a dibuix simplificat d'un pont²³⁹; el tercer és

236 PALAU 1931, 139.

237 PALAU 1931, 32.

238 PALAU 1931, 136 que data els sebolliments entre 1184 i 1286.

239 PALAU 1931, 44.

un Anglesola amb tres escuts apuntats en el front i blasó de quatre franges en ziga-zaga²⁴⁰.

A l'antic cementiri de monjos hi ha nou sarcòfags més. El primer i altres dos vénen del cementiri de conversos i estaven a la paret de la infermeria fins que es van traslladar en restaurar la vida monàstica. Set dels enterraments, menys el primer i darrer que s'han posat fa poc, estan encastats perfectament a la muralla, simultàniament a la construcció del mur.

Els dos primers, si es vé de la infermeria, no tenen heràldica. El tercer i el quart tenen epigrafia que segons Palau es llegeix²⁴¹: HIC IACET PETRUS DE SOLARIO. NOTARIUS ILERDA. Les armes són una torre i un castell sense cap emmarcat en escut o similar dels que Cabestany data entre els segles XII i XIII²⁴².

El cinquè és dels Queralt, amb armes dibuixades de forma complexa sense enquadrar-les en un escut i es data a la segona meitat del XIV. És el més tardà del conjunt, col·locat poc abans de la construcció de la muralla de Pere III²⁴³. Està ornamentat amb tres lleons rampants mirant de dreta a esquerra emmarcats per un quadrifoli inscrit en una circumferència. A la tapa hi ha quatre lleons més.

Els dos enterraments següents no estan tan decorats. El sisè té una espasa a cada costat del frontis²⁴⁴ i s'identifica amb Mn. Espasa o Dapifer, segons Finestres, dels Montcada. L'arma significa el càrrec de sensescal de Catalunya. El setè es decora amb tres escuts ogivals amb blasó de tres franges²⁴⁵.

El vuitè pertany al llinatge dels Cervera, amb els cervols que conformen el blasó²⁴⁶.

El sarcòfag de la família Bas es va situar al mur del cementiri durant la restauració de Poblet. Al frontal es van cisellar tres sarcòfags exempts sobre columnes, de la mateixa tipologia que els que decoren les esteles, o el ja esmentat de la galilea. A la tapa s'ha cisellat una inscripció i dos escuts

240 PALAU 1931, 144, amb Hug mort el 1265 i Berenguer el 1291.

241 PALAU 1931, 202-204.

242 CABESTANY 1982a.

243 PALAU 1931, 202.

244 PALAU 1931, 196, 201, 202.

245 PALAU 1931, 196, 201 els atribueix a Ramon Arrufat de Lleida, mort el 12 de març de 1286 i al seu nebot Didac Sabertés, el 13 de març de 1286.

246 PALAU 1931, 196, 200 amb Ramon de Cervera (†1172), Ramon de Cervera i d'Urgell (†1186) i la seva esposa Agnès i el fill Armand de Cervera (†1172) i el de Ponç de Cervera (†1213).

apuntats quarterats en creu. En els tres primers quarters hi ha les armes de la família, el vas funerari, i al quart una creu llatina. Segons Palau²⁴⁷, la inscripció diu: ANNO DOMINI 1304. 17 KAL. JULII DNUS. JACOBUS DE BAS, CIVIS ILERDAE ET JACET HIC CUM MARTHA, MATRE EIUS ET BERNARDO COMENGE ET UXORE DNI. BERNARDI ET FILIUS EORUM ET GUILLELMUS DE CASTRUM ASINORUM, QUE JAVOBUS ASSIGNAVIT DECEM MORABATINOS CENSUALIS PRO PITANIA ANNUATIM PER 6 (*sic*) POS FESTUM OMNIUM SANCTORUM POPULETI CONVENTI FACIENDA.

A l'antic cementiri de conversos hi ha quatre sarcòfags més adossats a paret i uns altres dos del cementiri de monjos en un estat de conservació força dolent. Les cares laterals estan ben treballades i probablement serien exemptes.

El primer és dels Maldà²⁴⁸. El segon és de la família Cases amb dos escuts rodons i decoració formada per sengles cases²⁴⁹. La tercera seria de Ramon d'Espuny²⁵⁰ amb dos escuts apuntats tallats pel mig, i a la meitat superior un puny i a la inferior dues barres i l'epígraf ANNO DOMINI 1266, PRIDIE NONAS MADII S HONORABILIS RAYMUNDUS SPUNI DE REDIS ET ENSTTUIT PITANIAM CENTUM SOLIDORUM PERPETUORUM ET IN LECTO HOSPITALII DECEM SOLIDUS ANNUALES HONORABILIS JOHANNES SPUNNI, CANONICI ET SUBTHESAURII SEDIS DERTUSAE.

El més proper a la paret de l'església pertany als Anglesola, amb dos escuts apuntats molt malmesos i esborrats, amb les mateixes armes que la tomba de la galilea. Un altre sarcòfag no té cap senyal identificadora.

Cabestany clou el seu treball amb un apartat de conclusions entre les quals destaca la idea de l'ús dels sarcòfags com a enterraments familiars, fins a tres generacions, i es daten entre mitjan del segle XII i mitjan del XIV. Només n'hi ha un que sigui datable clarament al segle XIV.

Una altra peça pobletana, bé que fins fa poc presa com a visigoda, és un frontal de sarcòfag conservat al costat de l'escala al palau del rei Martí²⁵¹. S'ha cisellat en un bloc de pedra sorrenca groguenca. Fa 189 cm de llargada,

247 PALAU 1931, 196.

248 PALAU 1931, 194-495, amb una decoració consistent en una mà cisellada (per Palau pertany als Manresa).

249 PALAU 1931, 194, 195 Casal dels Manresa.

250 PALAU 1931, 194 i 197.

251 VIVES/GIBERT 1964; MACIAS/MENCHON/MUÑOZ 1995.

48 cm d'alçada i entre 13 i 16 cm de gruix. Està decorat per un fris de cinc estrelles de vuit puntes dins un entrellaç de marcat regust clàssic. La tècnica utilitzada, el baix relleu.

Com a paral·lels a aquesta peça tenim una sèrie força àmplia d'elements d'època romànica. Així comptem amb estels dins cercles, a la pica baptismal de l'església de Sant Jaume dels Domenys, hexafòlies dins cercles al fragment d'imposta o sarcòfag de Santa Maria del Grau i al sarcòfag de Sant Pere de Monistrol, als de Sant Sebastià de la Clua d'Aguilar o Basella, datats al segle XIII i en especial, quant a la riquesa decorativa i l'ús d'estels de vuit puntes, en sarcòfag de la façana de Sant Feliu de Girona, datat epigràficament el 1214²⁵². D'aquesta manera datem el sarcòfag entre els segles XII i XIII, i amplia el conjunt de peces del monestir, en el seu dia estudiat pel Dr. Cabestany.

3.1.2.2. Sant Pere de Sabella

Al fossar de l'església de Sant Pere de Sabella, a més de les esteles es conserva un sarcòfag de pedra calcària groguenca²⁵³. És un monòlit d'1,45 m per 0,50 m d'ample i 0,47 m d'alçada, buidat a l'interior a cop d'escoda. El gruix de les parets oscil·la entre els 7 i 10 cm i té una profunditat entre 26 i 28 cm. Està cobert per una tapa de secció triangular decorada amb sengles

Figura 110. Sant Pere de Sabella, sarcòfag (foto autor).

252 MACIAS/MENCHON/MUÑOZ 1995.

253 LIAÑO 1983, vol. III, 33-36; MENCHON 1995k.

Figura 111. Sant Pere de Sabella, detall de la decoració heràldica de la coberta del sarcòfag (foto autor).

escuts apuntats, un sense decoració detectable i l'altre potser decorat amb barres en diagonal.

Malauradament l'estudi d'aquests monuments funeraris és ben poc avançat a casa nostra, la qual cosa dificulta força l'establiment de tipologies i cronologies. D'altra banda, no presenta elements decoratius que ens puguin guiar per establir una cronologia clara. Si tenim en compte, però, l'observació de Jordi Camps que, en estudiar els sarcòfags del Museu Episcopal de Vic, comenta que a partir del segle XII reapareix el sarcòfag exempt, i des del XIII, les mesures van empetitint-se, podríem dir que aquesta peça es podria datar a partir de dita centúria²⁵⁴. D'altra banda, tal com es comentava en parlar de la cronologia de les esteles del cementiri, aquest funcionaria entre finals del segle XII i mitjan del XIV.

Així, tenint en compte les premisses de la cronologia del cementiri i les observacions tipològiques de Jordi Camps, caldria datar el sarcòfag entre els segles XIII i XIV.

254 CAMPS 1986a; 1986b.

3.1.2.3. Les Roques d'Aguiló

L'any 1984 J. Massó va realitzar una intervenció arqueològica a la cripta de l'església de Sant Pere de les Roques (Aguiló). L'església de Sant Pere de les Roques és un temple romànic -datat per Francesca Español a la segona meitat del s XI- d'una sola nau amb absis i una cripta semisubterrània als peus. El temple estaria cobert amb volta de canó i davant del presbiteri hi ha una cúpula sobre trompes²⁵⁵.

Dins l'església, als peus -a ponent- hi ha una cripta semisubterrània que dona al primer tram de la nau. Té planta rectangular i, està coberta amb volta de canó i té una finestra mirant a l'oest. La intervenció consistí en la neteja, documentació i salvament de les restes. Es va recuperar part dels enterrats, probablement un matrimoni de certa categoria²⁵⁶. Segons l'autor, en un primer moment s'hi accediria des de la nau amb una petita escala. Dins seu, hi ha dos sarcòfags de pedra sorrenca marró clar. Es troben sobre un sòl excavat al tapàs i són anteriors, sembla, a la construcció de la cripta, car la fonamentació dels murs comença sobre la part superior d'aquests.

La cripta té uns 6 metres quadrats d'espai aprofitable i la situació dels sarcòfags permet poder situar una tercera peça al nord. El sarcòfag núm. 2 havia estat violat recentment. Havien trencat la tapa i part del sepulcre mentre que el núm. 1 ja ho havia estat d'antic.

Mentre el sarcòfag 1 era totalment violat, el 2 presentava encara restes *in situ*, encara que la part de les cames havia estat remenada pel violador de la tomba. El crani estava esclafat possiblement pel mateix profanador. L'excavació dels nivells sota dels sarcòfags va permetre veure que aquests eren sobre un pis que farcia el rebaix del tapàs. Els materials exhumats són tan sols dos fragments d'olleta de ceràmica grisa medieval i dos fragments de *tegula* romana i un *imbrex* modern. Es va trobar gairebé al mig de la cripta, un pou cegat.

El sarcòfag 1 és de planta trapezoïdal. Fa 1,98 m de llarg, 0,65 m d'ample a la capçalera i 0,57 als peus. L'alçada és de 0,50 m. L'interior té 1,82 m de llarg per 0,50 m d'ample a la capçalera i 0,41 als peus, amb una profunditat de 0,43 m. El sarcòfag núm. 2 és de la mateixa tipologia, encara que gairebé rectangular. La llargària és de 2,25 m per 0,60 m a la capçalera i 0,57 als peus i 0,52 d'alçada. L'amplada interior és de 0,40 a la capçalera i 0,38 als peus; la profunditat és de 0,40 m. La llosa d'aquest sarcòfag té una llargada conservada d'1,71 m amb una amplada mitjana de 0,63 m,

255 ESPAÑOL 1991, 255-262.

256 MASSÓ 1984, 1990; MENCHON 1995s.

alçada de 0,30 m i gruix regular d'uns 0,12 m. La secció és a dues vessants i sense decoració. Exteriorment està polida.

L'excavació arqueològica no va aportar materials que permetessin la datació absoluta de la cripta i els sarcòfags. Si ens basem en la seva descripció i en les que realitza Español²⁵⁷, hem de veure la cripta com una obra posterior a l'església, que s'assentaria sobre els enterraments estudiats. La tipologia d'aquests, junt a la manca de decoració, es pot relacionar amb els que el Dr. Cabestany va estudiar al monestir de Poblet, de cronologia medieval. Si tenim en compte, però, l'observació de Jordi Camps en estudiar els sarcòfags del Museu Episcopal de Vic, podrien dir que aquests es podrien datar a partir del segle XIII²⁵⁸.

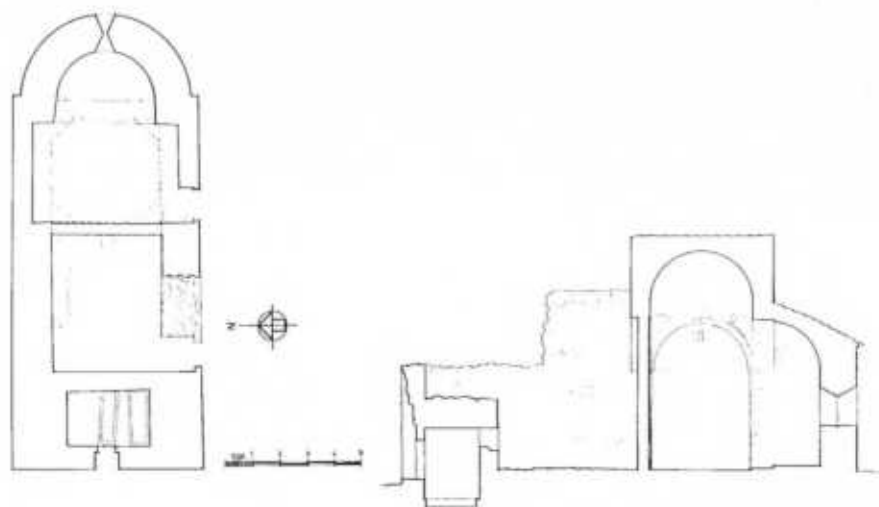

Figura 112. Sant Pere de les Roques, Aguiló. Als peus del temple, s'observa la cripta amb els sarcòfags localitzats (segons Adell, publicat a *Catalunya Romànica* vol XXI, 1995, 534)

257 ESPAÑOL 1991, 255-262.

258 CAMPS 1986a, 1986b.

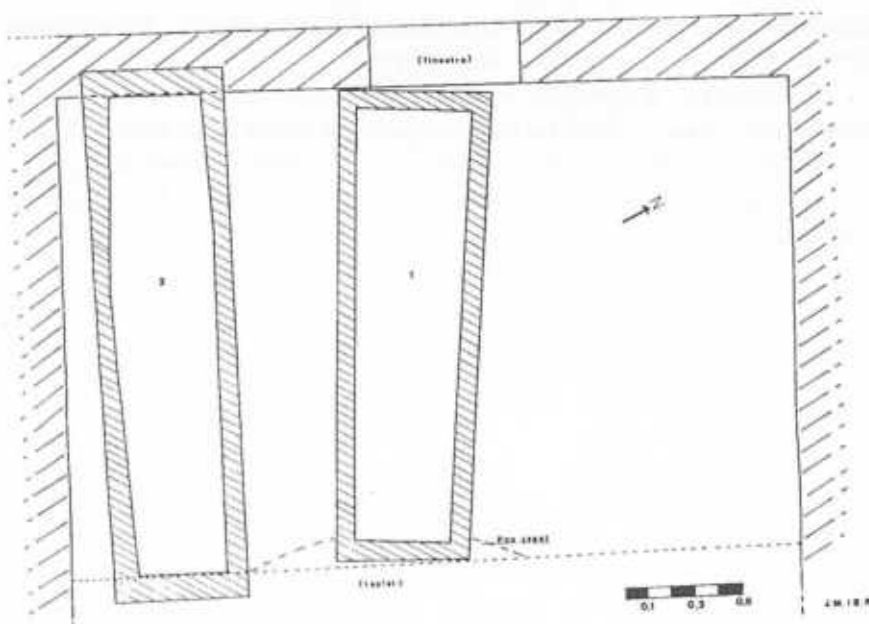

Figura 113. Sant Pere de les Roques, Aguiló (Dibuix de J. Massó i E. Ramon, in MASSÓ 1990).

3.1.3. Làpides, laudes, osseres

Recentment d'advocat Xavier Sitjes ha editat un interessant estudi del món funerari de la conca del Llobregat²⁵⁹. L'autor realitza un ràpid repàs a diversos tipus de senyalitzacions i peces funeràries amb aportacions cronològiques i tipològiques: esteles, lloses, pedrissos, làpides, arcosolis, sarcòfags, cenotafis i edicles sepulcrales.

A la Conca comptem amb alguns elements d'aquest tipus, dels quals no s'ha realitzat encara cap estudi exhaustiu.

La lapidària funerària de la Conca té un clar exponent al monestir de Santa Maria de Poblet. En el context de l'estudi del món funerari pobletà hem de comptar en primer lloc amb la tesi de la historiadora de l'art la Dra. Francesca Español. A banda de les mencions de Palau i Dulcet a l'epigrafia

259 SITJES 1994.

pobletana²⁶⁰, tenim un treball d'Antonio del Arco²⁶¹ que recull els materials fins llavors coneguts.

Un conjunt estudiat recentment és el del santuari de la Serra de Montblanc, publicat per Liaño²⁶² i posteriorment per Sánchez Real²⁶³. Tenim les osseres de les abadesses Alamanda de Mas d'Ovelles († 1305), Constança de Llobets († 1370), G. Bateta i G. Ricarda († 1319 i 1329 respectivament, a la mateixa inscripció), i la inscripció d'una abadessa finada el 1420. De Sant Marçal, Liaño publica l'epitafi de Jaume Marçal, fundador i protector de l'obra, mort el 1339²⁶⁴. De Sant Miquel esmenta una lauda gòtica, al bell mig de la nau, decorada amb escuts decorats amb motius vegetals²⁶⁵ i una ossera que atribueix als donants, els Llordat²⁶⁶. A l'església de la Sala, fa

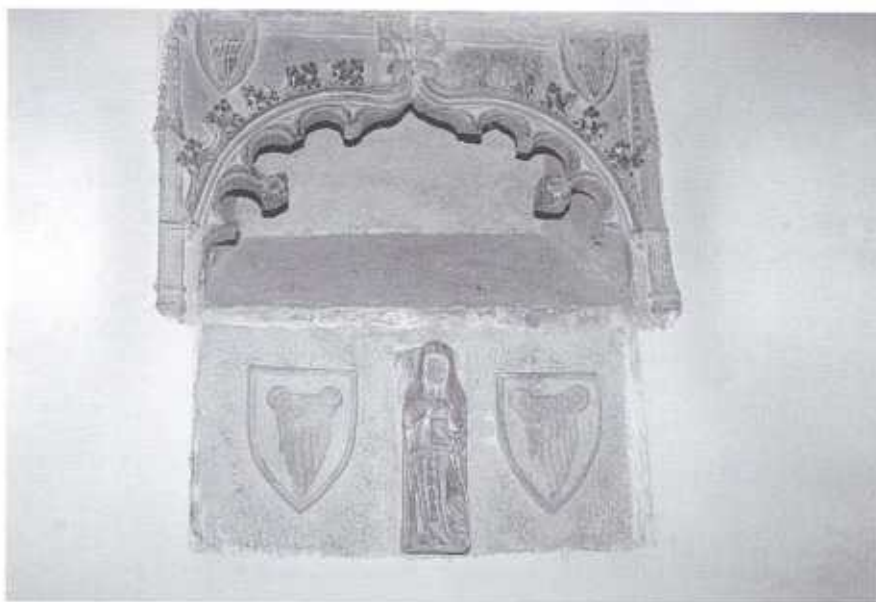

Figura 114. Santa Maria de la Serra, Montblanc, ossera (autor Maties Solé, Museu de Montblanc).

260 PALAU 1931.

261 ARCO 1887.

262 LIAÑO 1976, 106-124.

263 SÁNCHEZ REAL 1980.

264 LIAÑO 1976, 148.

265 LIAÑO 1976, 62.

266 LIAÑO 1983, vol. II, 75-77.

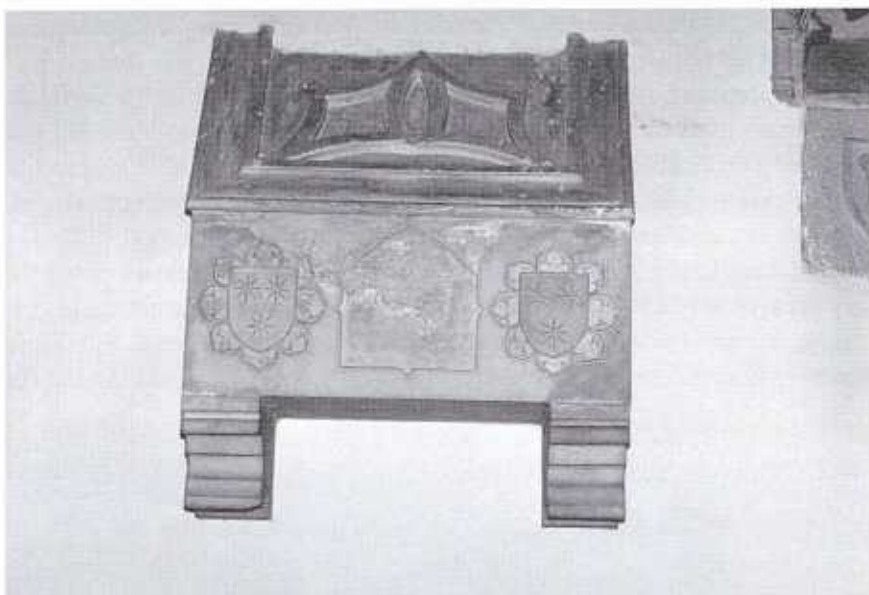

Figura 115. Santa Maria de la Serra, Montblanc, ossera (autor Maties Solé, Museu de Montblanc).

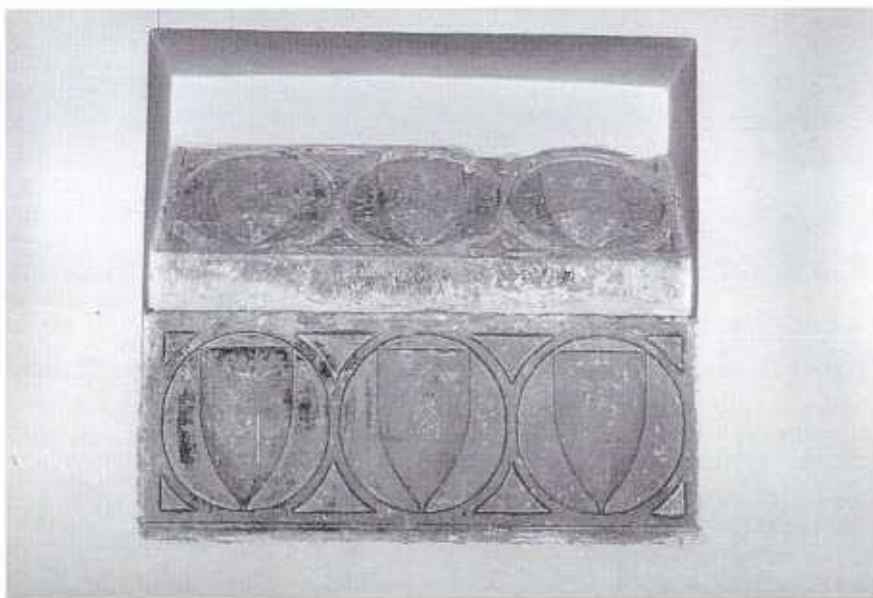

Figura 116. Santa Maria de la Serra, Montblanc, ossera (autor Maties Solé, Museu de Montblanc).

l'esment d'un sarcòfag d'1,50 x 0,60 m. Té una coberta de quatre vessants, i al frontal tres escuts, dos amb ziga-zaga (Tarragona-*sic*) i un tercer amb dos lleons rampants i bandes verticals de rombs oposats, que relaciona amb els Queralt. Llaño el data a la primera meitat del segle XIV²⁶⁷. A Santa Magdalena de Bell-lloc tenim em famós sarcòfag de Pere de Queralt²⁶⁸ i a Sant Pere de Sabella, despoblat ja esmentat abans, les lloses sepulcral dels donants, amb quatre escuts, dos amb tres barres inclinades, i un amb la creu de Sant Jaume (*sic*), similars als de la decoració del sarcòfag del fossar²⁶⁹.

A Vallfogona de Riucorb ens trobem amb un interessant epígraf de principis del segle XIV. Es troba encastat a la façana de l'església de Santa Maria i és una peça horitzontal de 30 per 40 cm, dins una petita motllura.

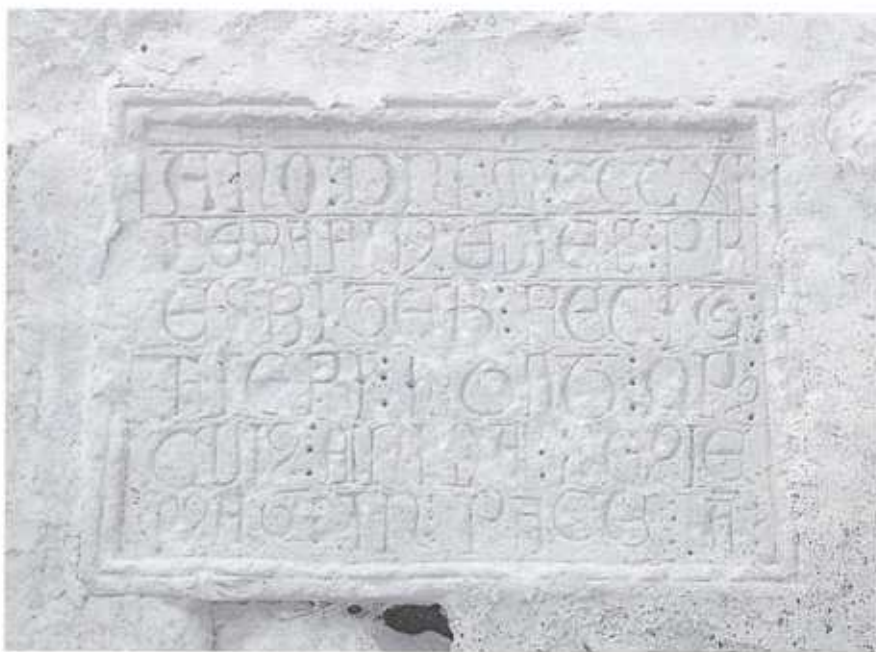

Figura 117. Vallfogona de Riucorb. Epígraf funerari de Bernat Elies (foto autor).

267 LIAÑO 1983, vol. II 279.

268 ESPAÑOL 1984, 1985.

269 LIAÑO 1983, vol. III, 16.

L'epígraf es disposa en sis ratlles pautades i diu:

ANNO : D(OMI)NI: M : CCC: XI

BERNARDUS: ELIES: PR

ESBITER: FECIT:

FIERI: IPSAT: OPUS

CUI(US): ANIMA: REQUIE

SCATI: IN PACE: A(MEN);²⁷⁰

El text ha estat també llegit per Corbella i Liaño²⁷¹.

És molt interessant la notícia que el 1311 es va iniciar per iniciativa del capellà Bernat Elies el fossar dels preveres sota el porxo d'aquesta església, segons aquesta lauda²⁷².

3.1.4. Altres dades

L'any 1990 es va realitzar una intervenció arqueològica a la plaça de l'església de Vallfogona de Riucorb, on es van detectar restes funeràries datades entre els segles XIV i XVII²⁷³. El mes de novembre de 1994, una segona intervenció, aquesta vegada a l'interior del temple, va descobrir un enterrament medieval²⁷⁴. Fa uns quants anys el Museu-Arxiu de Montblanc va realitzar exploracions arqueològiques al voltant de Santa Maria de Montblanc, tot localitzant enterraments del seu fossar.

270 Hem substituït els tres punts originals per dos.

271 CORBELLA 1898, 135; LIAÑO 1988.

272 ESPAÑOL 1991, 346-347.

273 "Noticiari" 1992.

274 "Noticiari" 1995.

4. LA NECRÒPOLIS DE SANT FRANCESC DE MONTBLANC

Dèiem més amunt que a les comarques tarragonines hi ha poques necròpolis medievals excavades amb una certa extensió, dues són a la Conca, la de Tuells (Sarral) i la de Sant Francesc de Montblanc. Aquesta va ser realitzada entre els mesos de febrer i març de 1995 per l'empresa Codex Arqueologia i Patrimoni²⁷⁵.

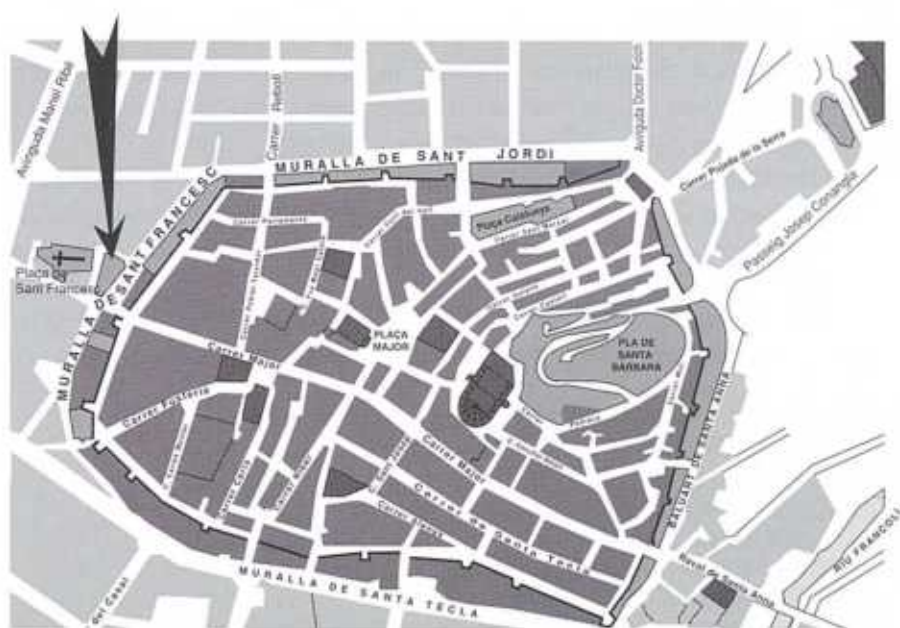

Figura 118. Situació de la necròpolis de Sant Francesc de Montblanc.

275 Un resum es troba a MENCHON 1995n i la publicació dels treballs, de forma més extensa a MENCHON 1996.

La intervenció es va dur a terme a causa de l'aparició de restes humanes durant les obres de remodelació de la plaça de Sant Francesc, dirigides per la Direcció General d'Arquitectura i Habitatge de la Generalitat de Catalunya.

Aquesta va permetre excavar part d'una necròpolis medieval que s'hauria de relacionar amb el convent de Sant Francesc, que es documenta per primera vegada abans del 1238. La seva església és un bell exemplar gòtic, del tipus nau-sala, amb capçalera i capelles laterals afegides posteriorment, coberta a dues vessants sobre arcs diaframes i datable a principis del segle XIV. Hem de dir també que hi ha una certa problemàtica historiogràfica²⁷⁶ a l'hora de datar documentalment l'edifici i fins i tot s'ha pensat que hi hauria un precedent romànic²⁷⁷.

Durant l'excavació també es van detectar diverses estructures arquitectòniques fins i tot anteriors al cementiri. També es va preveure d'estudiar la relació entre els enterraments i la façana de l'església. Malguanyadament, la realització de dos sondeigs al peu de la façana no va permetre establir-la per causa de les remocions del terreny.

S'han estudiat 45 unitats funeràries:

4.1. Tipologia

Es tracta d'enterraments en fossa, oberts a l'argila o terreny natural, amb dues variants o tipus: tombes o inhumacions d'un o més individus i desenterraments o deposicions secundàries, osseres.

La majoria correspon a enterraments d'individus adults (75 %), i pocs són els infantils (8%), i comptem amb una on es troba un nen i un adult (UF 1032). Els desenterraments són el 10 % dels enterraments. Un 6% correspon a tombes buides -potser obertes i no usades mai- i un 2% no s'ha vist²⁷⁸.

Predomina la capçalera recta, 47%, seguida de l'arrodonida, 33%. Altres variants detectades es corresponen amb enterraments afectats per

276 Cfr. PALAU 1930, 1931, 104.

LIANO 1976, 125-143.

MORERA s/a, 525 i ss

DALMASES/JOSÉ PITARCH 1985

GINÉ 1989

277 Anteriorment a l'excavació, el Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya va realitzar una intervenció sota la direcció de Xavier Dupré a fi i efecte de localitzar el paviment original de l'església i delimitar la superfície i situació del claustre. Veg. DUPRÉ 1983, 1985 (hi ha una còpia amb planimetria al Museu-Arxiu de Montblanc i Comarca). Quant a la nostra intervenció, veg. MENCHON 1995n i 1996.

278 En concret: adults 38 unitats funeràries, 5 desenterraments, 3 fosses buides, 4 infantils i 1 no vista

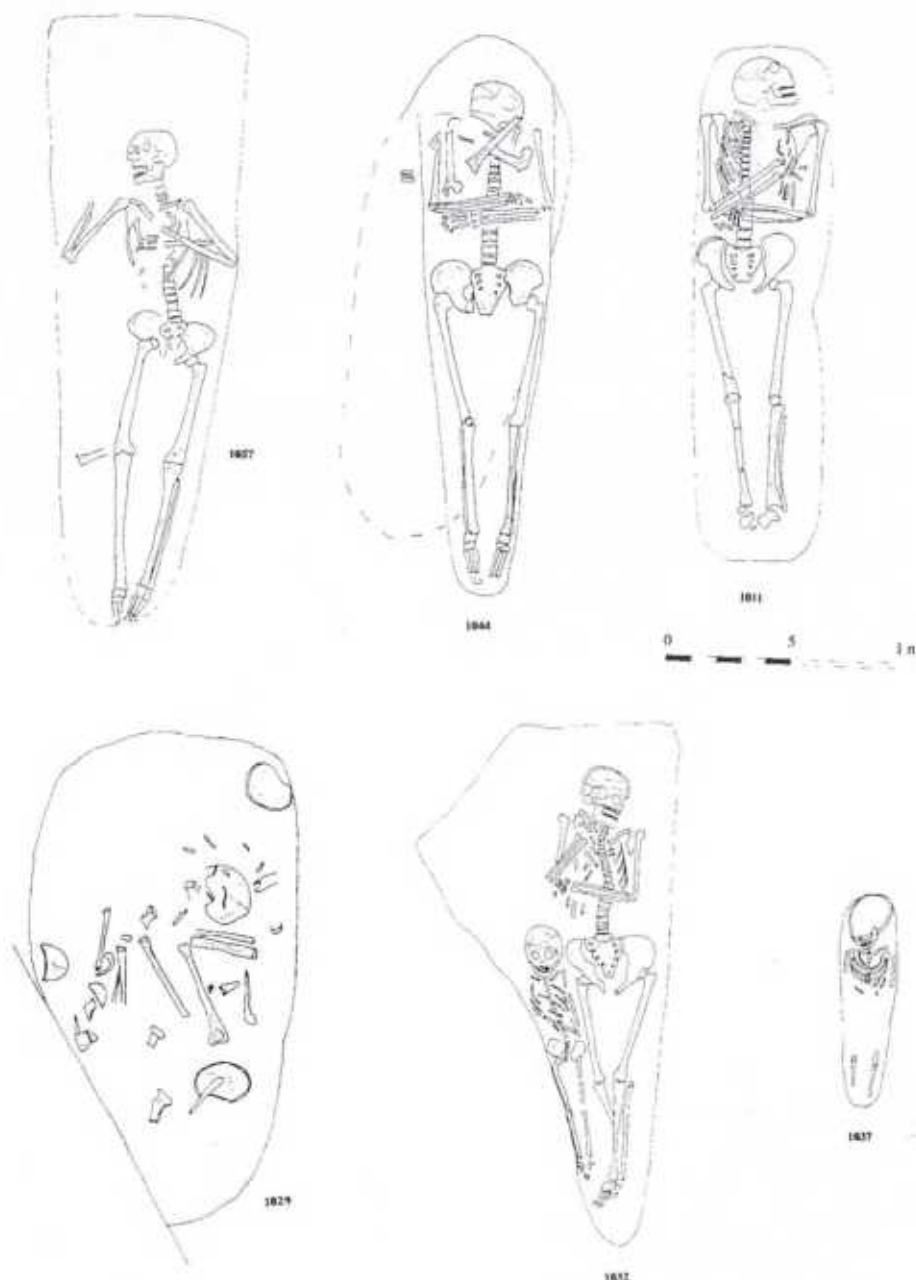

Figura 120. Tipologia dels enterraments de Sant Francesc de Montblanc (dibuixos Codex Arqueologia i Patrimoni): UF 1057, tomba de capçalera recta i peus arrodonits; UF 1044, tomba de capçalera i peu arrodonits; UF 1011, tomba de capçalera i peu rectes; UF 1029, desenterrament o ossera; UF 1032, enterrament doble; UF 1037, enterrament infantil.

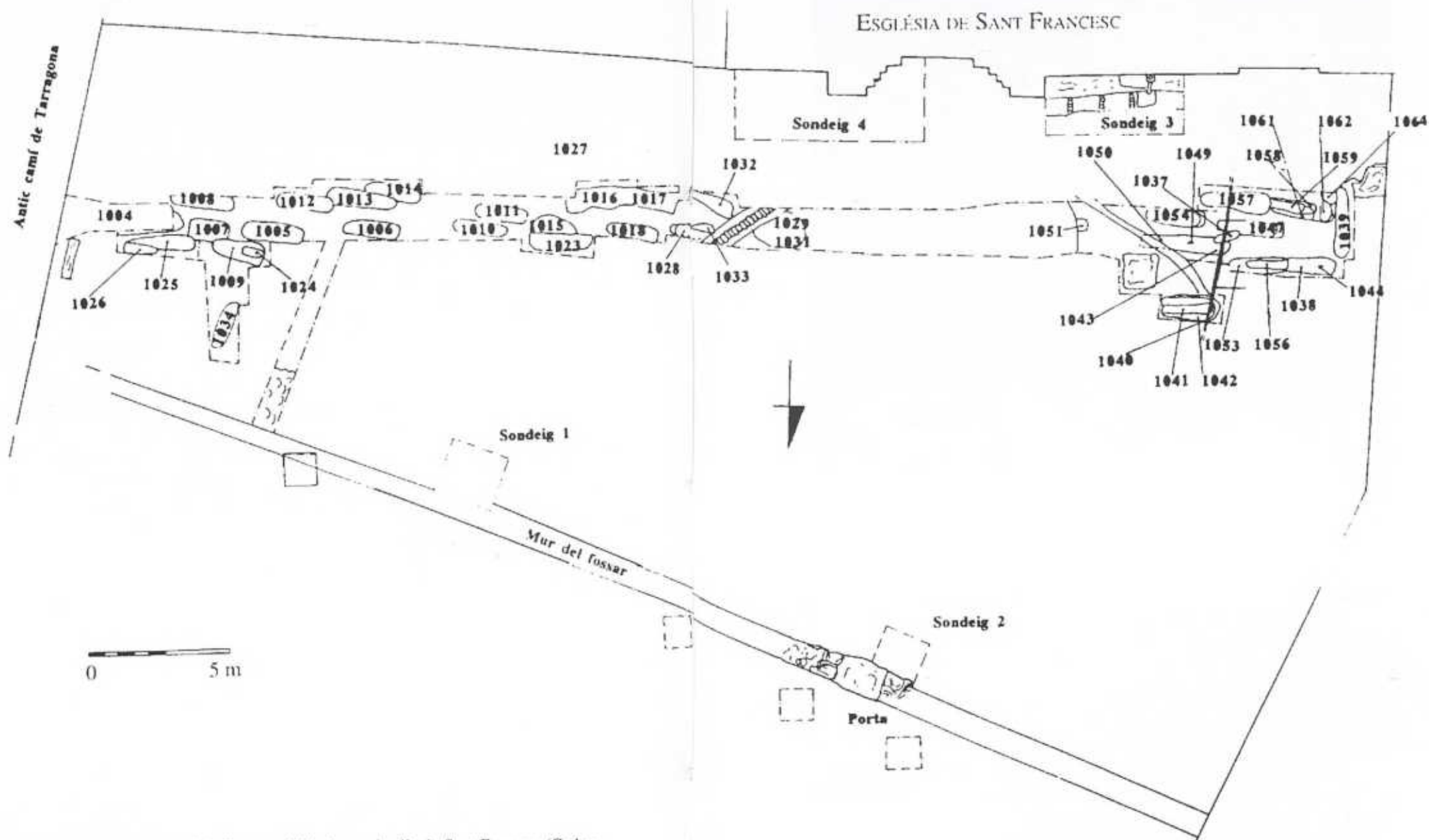

Figura 119. Planta general de l'excavació de la necròpolis de Sant Francesc (Codex Arqueologia i Patrimoni)

Figura 121. Enterrament UF 1010
(foto autor).

Figura 122. Enterrament UF 1011
(foto autor).

l'obertura d'altri i a un desenterrament: 12% indeterminats, 2% irregulars, 2% no vistos, 4% perduts²⁷⁹.

Quant als peus de les tombes, gairebé tots són arrodonits, així doncs les fosses són de capçalera recta i peus arrodonits. Els casos de peus irregulars, pertanyen als desenterraments: 29 arrodonits, 12 rectes, 6 indeterminats, 1 irregular, 1 no vist, 2 perduts.

4.2. Orientació

Gairebé totes les unitats funeràries es localitzen amb capçalera a ponent i els peus a orient, W-E, cosa que fa sospitar, junt a l'existència

²⁷⁹ Capçalera arrodonida, 17 casos; recta, 24; indeterminada, 6; irregular, 1; no vista, 1; perduda, 2.

Figura 123. Enterrament UF 1031 (foto autor).

d'enterraments infantils, i per tant també de femenins, que no es tracta d'una necròpolis de frares.

Predomina l'orientació 80° N, per tant no es pot pensar en una oscil·lació de graus segons la posició del sol al llarg de l'any (arc solar). Aquesta orientació està, al nostre entendre, condicionada per la façana de l'església de Sant Francesc, a 80° N²⁸⁰. Aquest fet no és casual. Kliemann veu casos similars en cementiris romànics catalans: Santa Maria de Sorba, (Berguedà), Sant Pere de Casserres o Santa Maria de Lluçà a Osona²⁸¹.

4.3. Posició de l'esquelet

Les deposicions funeràries primàries es troben en la típica postura del decúbit supí²⁸². Quant als desenterraments, no hi ha relació anatòmica ni posició. Quant a la posició del crani, predominen els que miren a la

280 0° , 1 enterrament; 060° , 3; 062° , 1; 065° , 1; 070° , 3; 075° , 1; 078° , 1; 080° , 32; 090° , 2; 095° , 1; 100° , 3; 175° , 1; 340° , 1. Així tenim 1 enterrament N-S, 1 S-N i 49 W-E.

281 KLIEMANN 1988.

282 Enterraments buits, 3; deposicions en decúbit supí, 42; no vist, 1; remenats, 5.

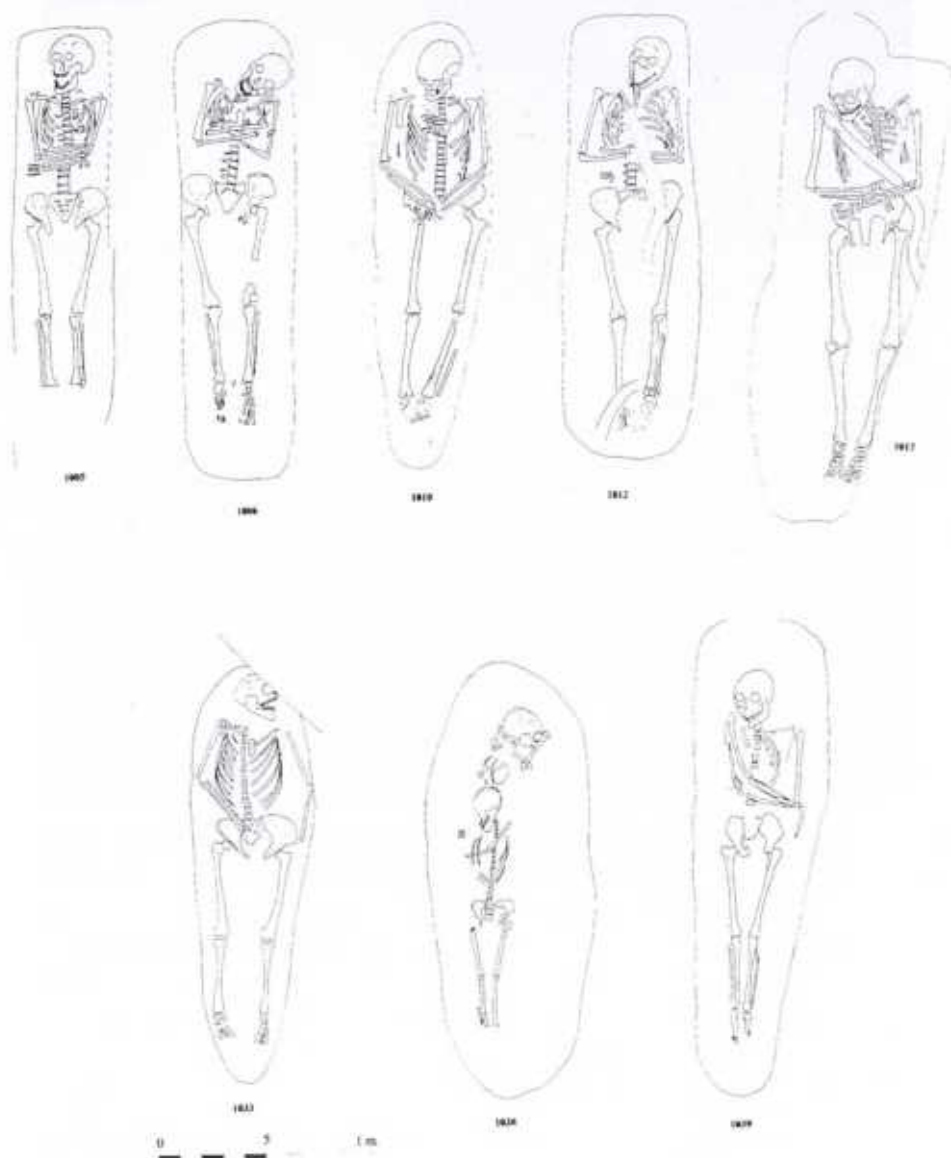

Figura 124. Algunes posicions de l'esquelet dins les tombes (dibuixos Codex - Arqueologia i Patrimoni)

seva esquerra, seguit dels que ho fan al cel, (en posició zenital), i cinc casos que miren a la dreta²⁸³. Les extremitats superiors es troben bàsicament plegades i junts sobre l'abdomen, amb força variacions: braç dret sobre el pit (1 cas); braç dret sobre el pit i esquerre sobre l'abdomen (2 casos); braç esquerre sobre l'abdomen, dret sobre l'esquerre (1 cas); braços creuats sobre el pit (1 cas); braços flexionats i en creu (1 cas); braços junts sobre l'abdomen (14 casos); braços paral·lels al cos (2 casos); inexistent (3 casos); mans juntes sobre el pubis (6 casos); mans juntes sobre l'abdomen (2 casos); no conservat (12 casos); no visible (1 cas) i remenat (5 casos).

Figura 125. Enterraments UF 1013 i 1014 (foto autor).

283 Cap en posició sagital, 1; en posició zenital, 7; girat a la dreta i avall, 1; girat a l'esquerra i avall, 1; girat esquerra, 1; mira a l'esquerra, 11; mira a la dreta, 7; orientat a la dreta i avall; inexistent, 3; no conservat, 9; no visible, 2; remenat, 5.

Figura 126. Enterraments UF
1009, 1024 (foto autor).

Figura 127.
Enterraments UF
1025, 1026
(foto autor).

Figura 128. Enterrament UF 1028 (foto autor).

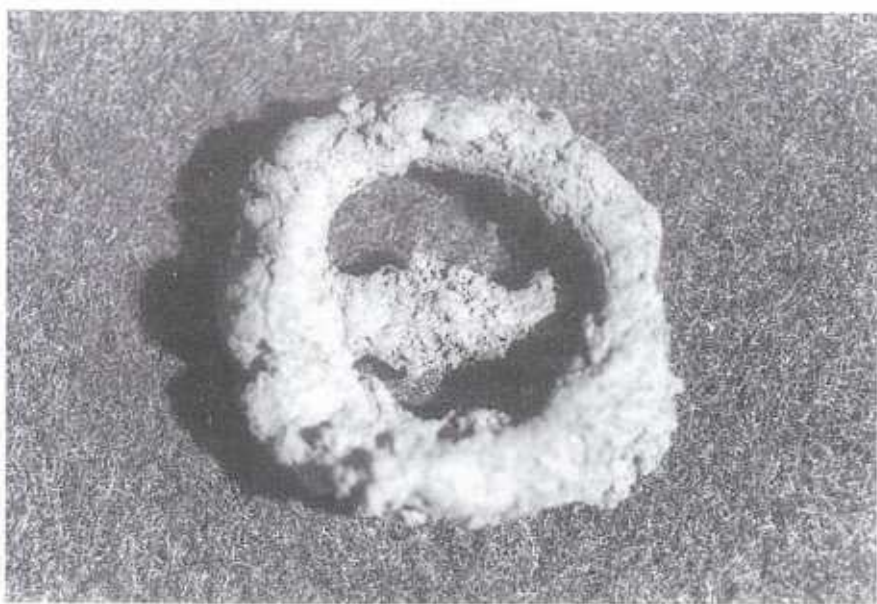

Figura 129. Sivella de ferro procedent de la tomba UF 1048 (foto autor).

Figura 130. Moneda procedent de la UF 1008 (foto autor).

Quant a les extremitats inferiors, predominen les dues cames paral·leles, seguit de les dues cames convergents amb els peus junts o a tocar, i un cas de cames recreuades²⁸⁴.

4.4. Aixovar o dipòsit funerari

Tan sols hem detectat un element d'aixovar, una sivella de ferro. Observem tres dipòsits funeraris: dues monedes i un bocí de bronze de definició indeterminada. A més, als farciments de les tombes s'han trobat padellassos de ceràmica.

4.5. Esteles funeràries

Procedents del convent de Sant Francesc tenim un interessant conjunt d'esteles medievals. Gairebé totes es van recuperar per les actuacions del Museu de Montblanc i dues més procedeixen de la intervenció arqueològica, tot i que es van trobar fora de context.

Estela núm. 1.

Es va recuperar durant les obres de restauració. Alçada conservada de 35²⁸⁵, diàmetre de 39 cm; gruix de 16 cm i coll de 21 cm. Cisellada en pedra calcària, conserva el disc i té evidències que va ser reaprofitada com element constructiu. A la cara a) i dins una bordura, doble creu patent, amb els cantons del disc decorats amb hexafòlies i monts floronats. A la cara b), dins una bordura simple, creu de braços lleugerament eixamplat. Al cantó dretre de la punta, petita creu grega. Totes dues cares s'han cisellat en baix relleu pla.²⁸⁶

Estela núm. 2.

Com en el cas anterior i següents, recuperada durant les obres de restauració. Alçada de 60 cm; disc de 32 cm; gruix entre 13 i 15 cm; coll de 16; amplada de peu de 28 cm. És una peça de pedra calcària que ens ha arribat quasi sencera. El cap és el típic discoïdal i el peu és en cua d'oreneta o trapezoïdal de costats rectes. A la cara a), creu de losange de braços

284 Cames convergents, peus junts, 12 casos; cames entrecreuades, 1 cas; cames paral·leles, 23 casos; inexistent, 3 casos; no conservades, 6 casos; no visibles, 1 cas; remenades, 5 casos.

285 MENCHON 1993b.

286 MENCHON 1992b.

curvilinis i perforada al centre, amb una circumferència, dins una bordura simple, motius cisellats en baix relleu pla. La cara b) no mostra decoracions²⁸⁷.

Estela núm. 3

Es tracta d'una estela discoïdal i peu de cua d'oreneta, de pedra calcària, coservada gairebé sencera. A la cara a), creu claviculada de braços curvilinis dins una bordura. A la cara b), escut apuntat quatipartit amb dues fulles als quadres sinistre del cap i dextre de la punta, i dues creus lobulades de braços curvilinis o flors de quatre fulles perforades, als quadres restants. La tècnica de talla a la cara a) és baix relleu pla, i a la cara b), baix relleu pla amb excisions per a les decoracions de l'interior e l'escut²⁸⁸. Alçada de 75 cm; disc de 38 cm; gruix entre 10 i 12 cm; coll de 20 cm i peu de 40 cm.

Estela núm. 4

Disc de pedra sorrenca restaurat. A la cara a), dins una bordura simple tres fulles de pi o plomes; a la cara b), losange-creu claviculada lanceolada en baix relleu pla, com a la cara a). Conserva una alçada de 31 cm; disc de 40 cm.; gruix de 10 cm²⁸⁹.

Estela núm. 5

Va ser trobada a les obres de restauració de la torre de Cal Perlet, Cal Casaca, davant el convent de Sant Francesc²⁹⁰. Conservem un bocí de disc, de pedra calcària. S'observa també que a la cara b) es va buidar per aprofitar-la com a motllura. A la cara a), i dins una bordura, creu flordelisada en baix relleu; i a la cara b), una petita motllura, posterior a la fàbrica. Conserva una alçada de 32 cm; disc de 46 cm; gruix de 12 cm²⁹¹.

Estela núm. 6

Va aparèixer a la bassa del Molí dels Capellans²⁹². Peça discoïdal de pedra sorrenca, de la qual sols es conserva el disc, força malmès. A la cara a), figura orant d'un religiós franciscà, cisellada en baix relleu; a la cara b), creu ancorada en baix relleu pla. Conserva una alçada de 35 cm; disc de 35 cm; gruix de 12 cm. i coll de 18 cm²⁹³.

287 MENCHON 1992b.

288 MENCHON 1992b.

289 Inventari del museu núm. 1903. MENCHON 1992b.

290 Inventari del museu núm. 1902. MENCHON 1992b.

291 MENCHON 1992b.

292 Inventari del Museu núm. 1905. MENCHON 1992b.

293 MENCHON 1992b.

Estela núm. 7

Procedeix dels nivells superficials de l'excavació arqueològica²⁹⁴. Es troba en molt mal estat, i se'n conserva tan sols una cara, ja que es va partir longitudinalment pel perfil. És una peça de cap discoïdal i peu recte, cisellada en pedra sorrenca. A la cara a) tenim una creu patent dins una bordura simple en baix relleu pla. Alçada de 55 cm; disc de 48 cm; gruix conservat de 6 cm; coll de 30 cm i peu de 24 cm conservats.

Estela núm. 8

Com en el cas anterior, procedeix dels nivells superficials de l'excavació²⁹⁵. Ens ha arribat només un tros de disc, de pedra calcària. A la cara a), encara ens han arribat restes d'ones dins una bordura simple, de

Figura 131. Estela núm. 1 (foto autor).

294 Inventari de l'excavació M.S.F.95-1001.1.

295 Inventari de l'excavació M.S.F.95-1001.2.

Figura 132. Estela núm. 2 (foto autor).

Figura 133. Estela núm. 3 (foto autor).

l'estil de l'escut de la família Anglesola. A la cara b), una bordura simple. La tècnica de la cara a) és incisió i polit, a la cara b), baix relleu pla. Alçada conservada de 18 cm; gruix de 9 cm.

Estela núm 9

Es va salvar l'any 1994 durant l'enderrocament sense seguiment tècnic de la "Murallera" del convent. Conserva una alçada 40 cm; disc de 37 cm de diàmetre; gruix de 12 cm i coll de 12 cm. El material utilitzat és pedra sorrenca i conserva tan sols part del disc. A la cara a), una creu d'Oc nusada dins una bordura simple, i hexafòlies als cantons del cap, decoració executada en baix relleu pla; a la cara b) dins una bordura simple, creu d'Oc nusada, amb decoració de flors de sis pètals als cantons del cap²⁹⁶.

Estela núm. 10

Es tracta d'un disc de pedra calcària de 33 cm de diàmetre i 11 de gruix. A una cara, creu de braços eixamplats en relleu pla i a l'altra tres rocs en relleu pla.

²⁹⁶ "Enderrocament" 1994.

Figura 134. Estela núm. 7
(foto autor).

Figura 135. Estela núm. 8, cara a (foto autor).

Figura 136. Estela núm. 8 cara b (foto autor).

Figura 137. Estela núm. 9 cara a (foto autor).

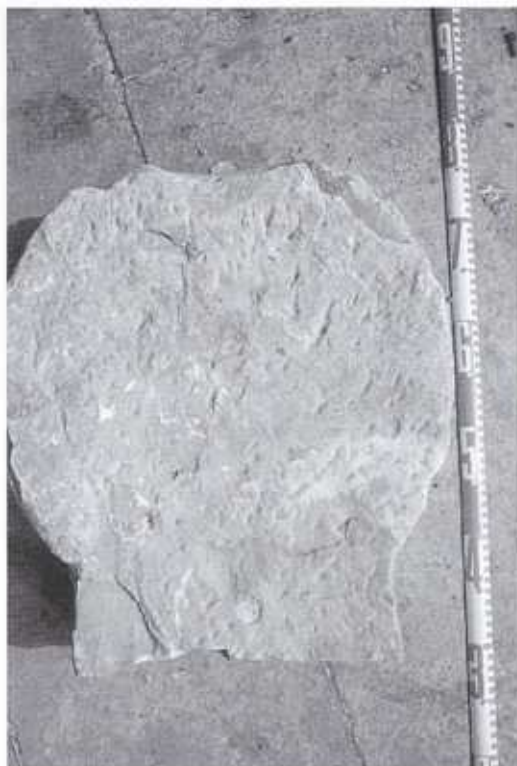

Figura 138. Estela núm. 9 cara b (foto autor).

Figura 139 Estela núm. 10 cara a (foto autor).

Figura 140. Estela núm. 10, cara b (foto autor).

Estela núm. 11

És un disc de pedra calcària de 33 cm de diàmetre i 11 de gruix. A una cara, creu de braços eixamplats en rellu pla i a l'altra tres rocs en rellu pla.

Veiem que predomina la decoració cruciforme: creu grega, de braços rectes i eixamplats o creu patent, losange, clavículada, flordelisada, ancorada i d'Oc. Comptem amb un escut quatripartit i un amb ones. A l'estela 1a hi ha uns monts floronats, que cal relacionar amb l'escut de la vila ducal. La figura del religiós orant a la cara 6a fa pensar que es tracta de la fita d'enterrament d'un franciscà o persona que ha desitjat fer-se enterrar amb els hàbits de l'orde.

El material, la tècnica i la decoració estan d'acord amb altres conjunts de la Conca²⁹⁷. L'estela 6, amb un monjo orant, ens apunta a una datació entre els segles XIV-XV, amb clars paral·lels a las Huelgas de Burgos²⁹⁸.

297 MENCHON 1989; 1990.

298 CASA/DOMÉNECH/MENCHON 1994.

4.6. Cronologia

L'excavació ha aportat escasses dades que permetin d'establir la cronologia absoluta del jaciment. Amb tot, una sèrie de raonaments i elements permeten de poder atansar-nos-hi: la tipologia dels enterraments, les esteles, la documentació i els escassos materials:

Tipologia dels enterraments

La tipologia dels enterraments -fossa- apareix en necròpolis baixmedievals catalanes: els nivells de l'Esquerda, Roda de Ter, Santa Creu del Joglar (Osona), Sant Salvador de Balaguer o Sant Martí de Lleida²⁹⁹.

Esteles

El conjunt d'esteles relacionables amb Sant Francesc de Montblanc es daten, a partir de la seva decoració i els paral·lels, entre finals del segle XIII i el XIV.

Documentació històrica i estudi de l'edifici

Si bé la documentació escrita sobre Sant Francesc presenta certs problemes, els historiadors de l'art daten el temple entre finals del segle XIII i principis del XIV.

Materials

Els materials procedents de les tombes apunten aquesta cronologia: ceràmica típicament baixmedieval, de coberta plumbífera i estannífera, relacionables amb les produccions catalanes de finals del segle XIII i del XIV. De la tomba UF 1008 procedeix una moneda de billó de temps de Jaume II, datable a finals del segle XIII.

Tot apunta, amb les reserves que calguin, que es tracta de part d'una necròpolis datable doncs, a partir de finals del segle XIII i especialment del XIV. S'hi enterrarien laics relacionats d'una forma o altra amb el convent, i versemblantment a la capçalera de l'església hi hauria el cementiri propi dels framenors.

Davant del cementiri, al bell mig de la plaça, es localitza un mur amb una porta, que tal vegada es podria tractar del tancament septentrional del fossar medieval.

La ubicació d'aquest cementiri laic davant la porta d'accés de l'església no és pas un fet inusual. Tenim un cas similar a la galilea del monestir de Poblet o al costat de la porta de l'església del de Vallbona³⁰⁰.

299 GALLART 1986, 129-154; GALLART *et alii* 1991; GIRALT 1994, 245-247; OLLICH 1982, 105-147; PADILLA 1982, 155-176; RIU 1982.

300 CABESTANY 1982.

Porta opina que el primer cementiri de Montblanc seria el de Santa Maria, al costat del casal dels Josa. Entre 1330 i 1400 passaria al costat de llevant de l'església de Sant Miquel³⁰¹. Quant a Sant Francesc, és versemblant creure el seu ús funerari en relació amb la implantació dels ordes mendicants durant la baixa edat mitjana.

Aquest orde va rebre un bon acolliment, va gaudir de la simpatia de la reialesa i de la noblesa catalanes, fet que es corrobora per les moltes donacions que passen d'anar destinades al Cister als framenors, i que segurament implicaria enterrar-se en convents d'aquest orde³⁰². En aquest aspecte, Altisent veu en la baixa de vocacions de conversos cistercens a la segona meitat del segle XIII "l'èxit dels ordes mendicants, que haurien absorbit, segons això, gran nombre de les vocacions que, altrament, haurien entrat a la vida monàstica cistercenca"³⁰³.

Per Nuñez Rodríguez, a partir del segle XIII i XIV, després del papat a Avinyó, l'Europa mediterrània té una forta inclinació a l'afany penitencial per part del món laic, fruit en bona part dels sants recents com serien sant Francesc, sant Eloi, sant Domènec o sant Lluís d'Anjou³⁰⁴. A la Castella del segle XV les prefències de mortalla anaven cap a l'ús de l'hàbit franciscà, seguit de lluny per benets, dominics, mercedaris i cistercens. Vist això és estrany pensar que el recentment excavat cementiri de la plaça de Sant Francesc és un fossar de laics relacionats amb el convent.

301 PORTA 1984.

302 CABESTANY 1982a, 1982b.

303 ALTISENT 1974, 142.

304 NÚÑEZ 1988.

305 RIU 1982; TO 1983-85.

5. CONSIDERACIONS FINALS

A partir de l'estudi de la necròpolis de Sant Francesc de Montblanc, ens podem atansar fins a cert punt al funcionament d'un cementiri baixmedieval.

En primer lloc, caldria suposar que l'elecció de sepultura era un fet personal manifestat *ex professo* en els testaments, i en el cas que es morís intestat, seria la família l'encarregada de tal elecció³⁰⁶. Era freqüent que el testat elegís no tan sols el cementiri sinó també el lloc on desitjava ser sebollit, en especial quan ens referim a la noblesa i després la burgesia, que es fan construir capelles funeràries o criptes a les esglésies, com també succeeix a Sant Francesc, amb l'estructura adossada al mur nord, amb escut dels Llordat segons Liaño³⁰⁶. Normalment l'elecció de l'enterrament anava acompanyada d'una donació *post obitum*, en la qual se cedia de forma parcial o total els béns del difunt.

Si bé no és en el nostre cas un fet evidenciable arqueològicament, és presumible que la persona just morta era rentada, és el que es coneix com el lavatori del difunt. Ja sant Gregori el Gran, al segle VI, parla d'aquest costum a Itàlia. La documentació del segle XI demostra aquest ús funerari a Catalunya. En efecte, els cadàvers eren enterrats per familiars o clergues, els quals rebien una remuneració. La cerimònia consistia a rentar el cadàver, amortallar-lo, exposar-lo als familiars i amics, i vetllar-lo tres dies fins que era sebollit.

Riu³⁰⁷ comenta que Guitard de Barberà l'any 1005 va vendre el seu elm i la llança per pagar els *vestimenta tumularia*, la qual cosa ens demostra que no era pas una despesa barata. La investigació arqueològica va documentar, sembla a San Vicente de Sonsierra (La Rioja) restes del que podrien

306 LIAÑO 1976, 131.

307 RIU 1982.

308 AGUIRRE 1995.

ser la piscina i banc per rentar el difunt, però molt més espectacular és la decoració pintada d'una de les naus laterals de l'església del monestir cistercenc de Santa María de Huerta (Sòria).

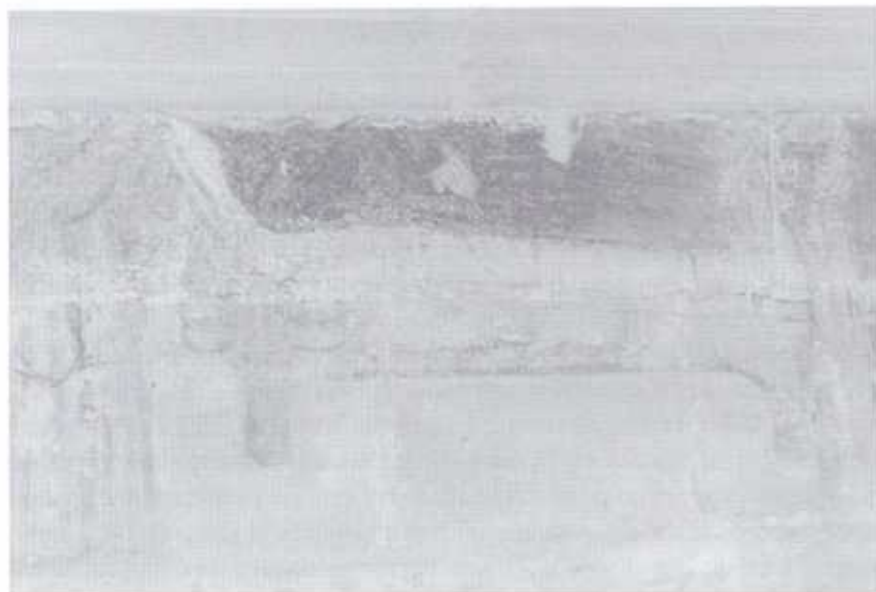

Figura 141. Pintures del monestir de Santa María de Huerta, on podem observar la imatge del lavatori d'un monjo difunt (foto autor).

Hi veiem perfectament la imatge de la vetlla sobre el basament o banc de pedra on presumiblement fou rentat. També es veu el moment en què el moribund rep els darrers auxilis espirituals i li donen el viàtic.

En el cas de Sant Francesc, la postura dels esquelets ens fa pensar que serien convenientment amortallats, de manera que romandrien -a excepció dels cranis que per les seves dimensions tendeixen a desplaçar-se a un costat i deixar oberta la mandíbula- en la postura en què es van embolcallar. Tan sols un cas ens fa pensar que seria enterrat amb un element d'abillament personal: una sivella del cinturó ho demostra.

Un cop vetllat el difunt, es traslladava, a espatlles o dalt d'un carro, al cementiri en processó oberta per la creu i els ciris, i després de la cerimònia els familiars i amics es reunien a casa del difunt, on se celebrava un àpat funerari, el dinar dels morts documentat entre els segles XII i XIV, que va perdurar al llarg dels segles. Abans de començar els assistents realitzaven una sèrie d'ablucions rituals i tot seguit s'iniciava l'àpat, compost de carn, pa i vi.

El difunt, segons el registre arqueològic, era dipositat en una fossa no gaire fonda. Era oberta al terreny verge i tenia generalment una capçalera rectangular i peus arrodonits. El cos es dipositava directament sobre el fons, perquè no hi ha cap evidència que ens indiqui l'existència de caixes de morts o baiards. La tomba era marcada per una estela a la capçalera. En els casos que per accident s'afectaven enterraments, els ossos remoguts eren soterrats altre cop en clots que hem denominat "desenterraments".

Hem pogut observar que en algunes tombes hi ha restes de diversos individus, la qual cosa demostra la necessitat d'una senyalització sepulcral -estela- i segurament un llaç familiar entre aquests. D'aquesta manera és versemblant pensar que els enterraments corresponen a grups familiars. Si bé l'extensió de l'excavació no ha permès de poder establir agrupacions d'enterraments de forma clara, i el fet que encara no disposa de l'estudi antropològic, la proximitat d'alguns grups d'enterraments, que fins i tot es tallen, fa sospitar aquesta realitat. D'altra banda, s'han detectat molt pocs enterraments infantils, la qual cosa fa sospitar que hi hauria una zona especial dedicada al seu sebolliment, els albats.

Al sector oest de la necròpolis de Sant Francesc, possiblement la zona funerària més moderna, s'ha pogut observar un fet força interessant. En efecte, mentre a la zona est els enterraments semblen ser fets *ex professo* per a cada mort, d'ací que aquest encaixa just dins la fossa, a l'oest, no és així. Aquesta dada fa sospitar que es tracti de fosses obertes gairebé en sèrie, potser en un moment històric amb forta mortalitat. Amb tot, la manca de capes de calç, a excepció d'una fossa del sector est, no ens permet

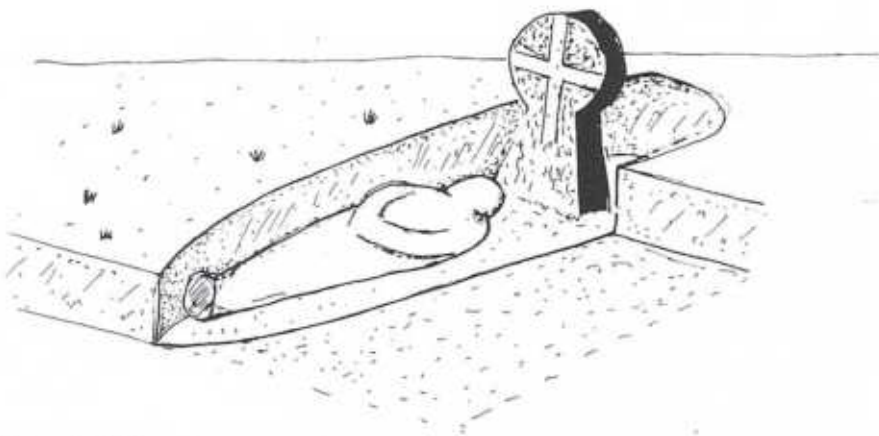

Figura 142. Hipòtesi reconstructiva d'un dels enterraments del sector oest de la necròpolis de Sant Francesc, amb una estela a la capçalera (dibuix autor).

asseverar en aquesta idea. Potser aquestes tombes més llargues, on entre la capçalera de la fossa i el crani del difunt hi ha un cert espai, es van fer així per una altra raó: poder ficar una estela funerària de pedra, tal vegada alguna de les que hem estudiat.

No hi ha pràcticament dipòsits funeraris, excepte d'una tomba que contenia una moneda, fet que evoca la tradició precristiana de l'òbol per pagar al barquer Caront. El fet no deixa de ser interessant, més quan ens trobem a la baixa edat mitjana, i potser cal relacionar-lo amb el dogma del purgatori.

Diversos investigadors apunten que l'"aparició" del purgatori, a partir del segle XII, va canviar força la posició davant de la mort. El purgatori és una mena de jardí on descansen les ànimes dels benaurats abans d'entrar al cel. Seria a la terra, però no sotmès a les lleis de la natura, i hi ha una certa possibilitat de purgar els pecats de la vida terrenal mitjançant la pregària³⁰⁹.

Amb aquesta possibilitat, elevada a dogma de fe al Concili de Trent, els vius es poden desfer de l'angoixa davant la mort. Llavors, com diu Aguirre, augmentarien les butlles, oracions, oficis pels avantpassats, capelles, panteons etc. a fi i efecte de rescatar del purgatori els éssers finats. Les indulgències en forma de donacions econòmiques, obres de caritat, etc., i de les quals l'Església traurà beneficis, aniran adquirint importància. A més, al llarg de la baixa edat mitjana, els gremis i confraries s'ocupen dels auxilis espirituals dels seus congregants, i el problema de l'enterrament té un tractament força important. Potser en aquest context, quan existeix un estadi previ al cel, és on hem d'encabir que de nou apareguin, bé que tímidament, aixovars i dipòsits funeraris a les tombes baixmedievales³¹⁰.

Ja en termes més generals, hi ha un element molt interessant per estudiar: la jerarquització espacial dels enterraments dins els cementiris i esglésies. La proximitat d'una tomba a l'altar es converteix en un fet ben significatiu, implica directament un prestigi social i, per tant, la pertinença a una classe determinada. Aquesta realitat es palesa especialment a l'edat mitjana³¹¹.

En els cementiris observem un seguit de diferenciacions entre les persones enterrades. Una imatge de l'època, en concret una de les belles miniatures que decoren les *Cantigas de Santa María* del rei Alfons X el Savi³¹¹ ens il·lustren el paisatge d'un cementiri del segle XIII-XIV.

309 CASA 1990, 1995.

310 Veg. CASA 1990.

311 BANGO 1992; TEJERA 1993.

Hi observem per una banda la presència d'esteles discoïdals, que senyalitzarien els enterraments al subsòl, i per altra, sarcòfags de pedra exempts.

Les persones més senzilles i humils serien enterrades en simples fosses o cistes amb una mortalla. Els enterraments serien marcats amb una senzilla

Figura 143. Miniatura de la Cantiga CLXIV del *Códice Rico* de les *Cantigas de Santa María* (monestir d'El Escorial) on observem una imatge d'un cementiri del segle XIII. Veiem en primer pla les esteles, que sols mostren la capçalera o disc, en convivència amb sarcòfags exempts mig enterrats pel pas dels anys.

pedra o estela que segons les disponibilitats econòmiques seria més o menys treballada, des de la simple estela discoïdal amb una creu sense decorar a les bel·leses gòtiques que hem pogut documentar a Poblet o Las Huelgas.

Segons les possibilitats socials, que van acompanyades de les econòmiques, veurem com les persones s'enterren en un punt o en un altre. Si la gent més humil s'enterra fora de l'església, la gent amb més recursos, sovint els nobles, utilitzen sarcòfags de pedra coberts amb una tapa plana o a dues aigües que es disposa directament sobre terra o sobre unes columnetes. Quan les possibilitats són majors es troben encastats a les parets de les esglésies o fins i tot es fan construccions al seu voltant, com els arcosolis del cementiri de Vallbona o la capella mortuòria de l'arquebisbe Bernat d'Olivella a Santa Tecla la Vella de Tarragona.

Malgrat que la legislació intentà prohibir l'enterrament dins els temples, aquest ús funerari va continuar al llarg dels segles. Així veiem persones sebollides als atris de les esglésies, a la nau o prop de l'altar major, grans nobles i reis o dignitats eclesiàstiques, perpetuant la idea dels enterraments *ad sanctos*, és a dir, al més a prop possible del punt sagrat, de l'altar i les relíquies que conserva³¹².

Observem una mica aquests tipus d'enterrament:

1. Les inhumacions en fossa, taüt o cista. Normalment són enterraments individuals que s'han aprofitat al llarg dels anys. Pertanyen presumiblement a un mateix grup familiar i es senyalitzem mitjançant esteles.

2. Els sarcòfags. En un principi serien simples caixes de pedra, i amb al temps, poc a poc passarien a convertir-se en peces més o menys decorades fins al moment en què es componen del sarcòfag amb la figuració esculturada del mort, vers el segle XIV, i un complex programa iconogràfic que decora el conjunt.

3. Els mausoleus. Pensem que el sarcòfag pot anar acompanyat d'una gran decoració i unes estructures arquitectòniques, com baldaquins, cas de Santes Creus, sobre columnes o arcs, cas de Poblet, o dins de capelles funeràries, cas de Santa Tecla la Vella de Tarragona, propis de les grans dignitats.

Hi ha un altre element força interessant. A la baixa edat mitjana trobem força sarcòfags i grans tombes en què els inhumats es representen abillats amb els hàbits dels grans ordes religiosos del moment, en especial els franciscans. El fet respon a l'intent escatològic d'apropar-se a Déu davant la mort adoptant de forma o de fons els hàbits d'un orde religiós i assumir, encara que sigui a última hora, l'hàbit d'humilitat necessari per assolir el Paradís. Això s'observa en força sarcòfags i enterraments d'estil gòtic.

4. Altres formes d'enterrament, les laudes i els vasos gremials. Trobem també enterraments, sia dins o fora dels temples, senyalitzats amb làpides que s'encasten a terra o les parets, les laudes; osseres que serveixen restes en petites caixes de pedra o fusta prèvia el seu descarnament en llocs apropiats, el que a Castella s'anomenen "carneros"). D'altra banda, i en especial en època moderna, trobem enterraments col·lectius a l'interior de les esglésies, sufragats i potenciats per les associacions gremials i confraries.

No trobem tan sols persones sebollides dins les esglésies. A dins les cases, tot sembla indicar-ho, l'enterrament infantil va ser quelcom més que usual al llarg de l'edat mitjana.

312 CASA 1990.

Aquest ús, ja documentat a la protohistòria i al llarg de la baixa romanitat, ha estat evidenciat en estacions arqueològiques com el Castellot de Viver, Busquistar (mossàrab), Marmuyas a Màlaga, Sant Miquel de la Vall (prop de Tremp). No tan sols aquí s'enterrava la canalla, es documenten també enterraments d'albats al costat dels altars de les esglésies, perquè eren considerats cossos sants³¹³.

Aquest costum d'enterrar nens dins les cases caldria contextualitzar-lo, car al segle XI, si bé s'intentava, els enterraments als cementiris parroquials no eren encara absolutament imposats, sinó que perduren altres sistemes, i caldria suposar una forta implantació de ritus precristians en aquests usos. Barandiarán ens ho explica ben clarament en parlar d'aquest ús funerari a Euskalèria³¹⁴.

Per ell, sebollir un infant dins la casa, ús per altra banda que ha durat fins fa ben poc en aquell país, és un fet lògic si pensem que l'infant és una ànima pura i truncada, de tal manera que pot defensar la casa de la incursió dels mals esperits, i per altra banda la separació del nucli familiar, en especial de la mare, pot comportar que el finat retorni fantasmagòricament a la casa cercant el que li manca, caliu familiar.

Comptem també amb un element que caldrà estudiar en un context més ampli, les sagreres. L'estudi de la configuració d'un espai d'immunitat al voltant de l'església és un tema que encara no s'ha encetat a les nostres comarques. L'arqueologia encara no ha fornït dades sobre cementiris parroquials medievals on poder estudiar *in situ* enterraments, sitges o construccions dins els fossars medievals. Amb tot, la petjada dels fossars medievals en la configuració urbana de força pobles encara es deixa veure.

313 RIU 1982.

314 BARANDIARÁN 1981.

THE
JOURNAL OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE
OF GREAT BRITAIN AND IRELAND
VOLUME 111
PART 1
2011

6. BIBLIOGRAFIA

- ACEÑA 1995: Aceña, R., "El *mirhab* hispano-musulmà". *Catalunya Romànica*, Barcelona, vol. XXI, "El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, la Conca de Barberà, el Priorat", 196-198.
- ADSERIAS/MUÑOZ/SARDÀ 1984: Adserias, M.; Muñoz, J.A.; Sardà, M., "El jaciment arqueològic dels Clots Martells (Solivella)". *Miscel·lània d'Estudis Solivellencs* núm. 2, 58-60.
- ADSERIAS/MUÑOZ/SARDÀ 1989a: Adserias, M.; Muñoz, J.A.; Sardà, M., *Carta Arqueològica. Comarca Conca de Barberà*. Barcelona, Direcció General de Patrimoni Cultural, Servei d'Arqueologia.
- ADSERIAS/MUÑOZ/SARDÀ 1989b: Adserias, M.; Muñoz, J.A.; Sardà, M., "Enterraments medievals en el Tossal de les Forques (Vimbodí, Conca de Barberà)". *Aplec de Treballs* núm. 9, 135-149.
- ADSERIAS/MUÑOZ/SARDÀ 1990: Adserias, M.; Muñoz, J.A.; Sardà, M., "El Tossal de Les Forques, Vimbodí (Conca de Barberà)". *Butlletí Arqueològic* núm. 12, 240.
- AGUIRRE 1995: Aguirre, A., "Antropología de la estela funeraria. Repaso de la cuestión e hipótesis de interpretación". *VI Congreso Internacional de Estelas Funerarias. Pamplona, 24-28 de Abril de 1995*. "Cuadernos de Etnología y Etnografía de Navarra" núm 65, 107-126.
- AGUSTÍ et alii 1993: Agustí, B.; Casellas, Ll. E.; Foguet, G.; Llinàs, J.; M.; Merino, J.; Pou, J.; Tió, X., "La necròpoli de les Goges (Sant Julià de Ramis, Gironès)". *Tribuna d'Arqueologia 1991-92*, Barcelona, 117-128.
- ALDENFERDER 1987: Aldenferder, M.S. (ed.), *Quantitative research in Archaeology*, Neuburg Parje.

- ALMAGRO 1975: Almagro Basch, M., *Necrópolis hispano-visigoda de Segóbriga, Saelices (Cuenca)*. Excavaciones Arqueológicas en España 84.
- ALTISENT 1973: Altisent, A., *Història de Poblet*. Poblet.
- ALLUÉ 1983: Allué, M., "Rituales funerarios". *Arxiu d'Etnografia de Catalunya* núm. 3, 131-141.
- AMIGÓ 1989: Amigó, R., *Sobre inventaris de noms de lloc*. Reus.
- AMO 1978: Amo, M^a. D. del, *Estudio crítico de la necrópolis paleocristiana de Tarragona*. Tarragona.
- AMO 1994: Amo, M^a. D. del, "Bronces de la basílica y cementerio paleocristiano de Tarragona". *Butlletí Arqueològic* núm. 16, 167-180.
- ARBÓS 1983: Arbós, A., "La romanització de la Conca de Barberà. Algunes aportacions". *Arrels* 2, "XVIII Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos, Setembre 1974", 45-59.
- ARCO 1887: Arco, A. del, *Restos artísticos e inscripciones sepulcrales del Monasterio de Poblet*. Barcelona.
- BALAÑÀ 1984: Balañà, P., "Sobre els mots catalans del tipus "Ll-" procedents de l'àrab". *Societat d'Onomàstica. Butlletí Interior*, XVII, 45-51
- BALAÑÀ 1988: Balañà, P., "Una metodologia simplificada per a la recerca d'etimologies aràbigues. Aplicació al cas de "Llorac". *Studia in Honorem M. de Riquer*. Barcelona, Quaderns Crema, vol. III, 11-23.
- BALAÑÀ 1992: Balañà, P., *Crònica política de la pre-Catalunya islàmica*. Barcelona.
- BALAÑÀ 1993a: Balañà, P., *Els musulmans a Catalunya (713-1153). Assaig de síntesi orientativa*. Sabadell.
- BALAÑÀ 1993b: Balañà, P., "Vestigis de la dominació islàmica a la Conca de Barberà, I: la toponímia del municipi de Llorac". *Aplec de Treballs* núm. 11, 203-219.
- BANGO 1992: Bango, I., "El espacio para enterramientos privilegiados en la arquitectura medieval española". *Anuario (Revista del Departamento de Historia y Teoría del Arte de la Universidad Autónoma de Madrid)* vol. IV, 93-132.

- BARANDIARÁN 1981: Barandiarán, J.M., *Estelas funerarias del País Vasco/ Euskalerriko illari-biribillak*. San Sebastián, tercera edició.
- BARAUT 1978: Baraut, C., "Les actes de consagracions de l'esglésies del bisbat d'Urgell (segles IX-XII). *Urgelia* núm. I, 11-182.
- BARCELÓ 1988: Barceló, M., "La invasió àrab-musulmana a Catalunya". *L'Avenç* núm. 117, 14-17.
- BARCELÓ 1989a: Barceló, M., "Feudalismo e historia medieval" in BARCELÓ *et alii* 1989, 21-52.
- BARCELÓ 1989b: Barceló, M., "Los límites de la información documental escrita" in BARCELÓ, *et alii* 1989, 73-87.
- BARCELÓ, *et alii* 1989: Barceló, M. (ed.): *Arqueología Medieval. En las afueras del medievalismo*. Barcelona.
- BASTARDES 1983: Bastardes, A., *Les creus al vent*. Barcelona.
- BATISTA/BONAMUSA 1976: Batista, R.; Bonamusa, J., "Trobada d'una necròpolis de l'Alta Edat Mitjana a Vilassar de Dalt". *Información Arqueológica* núm. 16, 106-108.
- BATISTA/FERRER 1993: Batista, R.; Ferrer, M., "Aportació a l'estudi dels sepulcres de lloses". *Empúries* núm. 48-50, vol. II, 100-107
- BENET 1981: Benet, A., "La donació de Sant Pere d'Ambigats, primer document sobre Barberà". *Aplec de Treballs* núm. 3, 133-153.
- BENET 1984: Benet, A., "La Conca de Barberà, terme municipal romà?". *Miscel·lània d'Estudis Solivellencs* núm. 2, 1984, 61-66.
- BENET 1995: Benet, A., "La invasió sarraïna". *Catalunya Romànica*. Barcelona, vol. XXI "El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, la Conca de Barberà, El Priorat", 431-434 i 444-445.
- BERGADÀ 1978: Bergadà, A., Vimbodí. *Estudi històric, sociològic i religiós*. Vimbodí.
- BERGES 1969-70: Berges, M., "Informe sobre "Els Munts". *Boletín Arqueológico*. Ép. IV fasc. 105-112, 140-150.
- BINFORD 1972: Binford, L. R.: "Mortuary practices: Their Study and Their Potential". in Binford, L. R. (ed.), *An Archaeological perspective*. New York, 208-243.

- BLOCH, M.: "Tombs and states". in HUMPHREYS/KING 1981, 137-147.
- BOLÒS 1995: Bolòs, J., "Ermitatges de Sant Martí de la Brufaganya". *Catalunya Romànica*, Barcelona, vol. XXI "El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, la Conca de Barberà, El Priorat", 522-523.
- BOLÒS/ESQUERDA/GALLART 1982: Bolòs, J.; Esquerda, M., Gallart, J., "Notícia d'algunes sepultures excavades a la roca situades a la comarca de Les Garrigues". *Datos Arqueológicos Ilerdenses* núm. IX, 23-26.
- BOLÒS/PAGÈS 1982: Bolòs, J.; Pagès, M., "Les sepultures excavades a la roca". "Necròpolis i Sepultures Medievals a Catalunya". *Acta/ Mediaevalia* annex I, 59-103.
- BONAMUSA 1977: Bonamusa, J., "Necròpolis de l'Alta Edat Mitjana a Sant Pere de Riu (Tordera)". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Mataró i el Maresme* núm. 2, 41-42.
- BONASSIE 1979-81: Bonassie, P., *Catalunya mil anys enrera (segles X-XI)*. Barcelona, 2 vols.
- BOSCH/VALLÈS 1988: Bosch, J. M^a; Vallès, J., "Sepultures tipus cista de lloses i/o "tegulae" a Catalunya: hipòtesi interpretativa". *Actas del II Congreso de Arqueología Medieval Española*, vol. 3, 327-338.
- BOSCH/VALLÈS 1989: Bosch, J. M^a; Vallès, J., "La Miranda, una necròpolis medieval de turó aïllat del Penedès". *Miscel·lània Penedesenca* núm. XI, "Comunicacions presentades a les 1eres. Jornades d'Estudis Penedesencs, 1988", 99-114.
- BÔUARD 1977: Bôuard, M. de, *Manual de Arqueología Medieval, de la prospección a la Historia*. Barcelona.
- BROWN 1973: Brown, M.A., *Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices*, "Memoir núm. 25 Society of American Archeology, "American Antiquity" núm. 36.
- BROWN 1987: Brown, M.A., "Quantitative burial analyses as interassemblage comparisons" in ALDENFERDER 1987, 294-308.
- CABESTANY 1982a: Cabestany, J. F., "Esteles del Museu de Poblet. Segles XII-XIV". *Acta/Mediaevalia*, núm. 4, 265-276.

- CABESTANY 1982b: Cabestany, J. F., "Els enterraments amb sarcòfag del monestir de Poblet (segles XII a XIV)". "Necròpolis i Sepultures Medievals a Catalunya". *Acta Mediævalia* annex I, 203-219.
- CAMPS 1988a: Camps, J., "Sarcòfag 2". *Catalunya Romànica*. Barcelona, vol. XXII "Museu Episcopal de Vic. Museu Diocesà i Comarcal de Solsona" pp. 58-59.
- CAMPS 1988b: Camps, J., "Sarcòfag 4". *Catalunya Romànica*. Barcelona, vol. XXII "Museu Episcopal de Vic. Museu Diocesà i Comarcal de Solsona" pp. 59-60.
- CARRERAS 1981: Carreras, A., "La torre de guaita de Castellfollit (Serra de Prades). Notes arqueològiques i planimetria". *Butlletí Arqueològic* núm 3, 65-99.
- CARRERAS 1984: Carreras, A., "Les cistes de Nerola. Enterraments medievals". *El Francolí*, 2ª època, núm. 18, setembre, 6-8.
- CASA 1990: Casa, C. de la, "Fonction des stèles d'après les données archéologiques". *Signalisations de sépulture et stèles discoïdales. Ve-XIXe siècles. Actes des Journées de Carcassonne, septembre 1987, Carcassonne*, 125-131.
- CASA 1992: Casa, C. de la, *Las necrópolis medievales de Soria*. Valladolid.
- CASA 1993: Casa, C. de la, "Despoblación y repoblación de los extrema durii". *III Curso de Cultura Medieval. Repoblación y Reconquista (Aguilar de Campóo 1991)*. Aguilar de Campóo, 89-94.
- CASA 1995: Casa, C. de la, "La muerte en la Edad Media peninsular". *Arqueoloxía da Morte. Arqueoloxía da Morte na Península Ibérica desde as Oríxes ata o Medievo*. Xinzo de Limia (Galicia), "Biblioteca Arqueohistórica-Limiá" núm. 3, 307-316.
- CASA/DOMÉNECH 1983: Casa, C. de la; Doménech, M., *Estelas medievales de la provincia de Soria*. Soria.
- CASA/DOMÉNECH/MENCHON 1994: Casa, C. de la; Doménech, M.; Menchon, J., "Estelas medievales del monasterio cisterciense de las Huelgas de Burgos". *Hilarri Buruzko Nazioarteko IV Kongresua/ IV Congreso Internacional sobre la estela funeraria/ IV Congrès International sur la stèle funéraire, Donostia 1991*, Sant Sebastià, 193-214.

- CASTILLO 1968: Castillo, A. del.; "Cronología de las tumbas llamadas "Olerdolanas"". *Crónica del XI Congreso Nacional de Arqueología*, Zaragoza, 835-845.
- CATALÀ 1973: Català, P., "Castells de Belltall, Glorieta, Passanant i La Sala". *Els Castells Catalans*, vol. IV, 278-285.
- Catalunya restaura 1991: *Catalunya restaura. Expo-conservació de Béns Culturals*. Centre d'Art Santa Mònica. Barcelona.
- CERRILLO 1989: Cerrillo, E., "El mundo funerario y religioso en época visigoda". *Actas del III Congreso de Arqueología Medieval Española*. Oviedo 1989, Tomo I, Ponencias, 89-110.
- CLARAMUNT 1986-87: Claramunt, S., "La muerte en la Edad Media. El mundo urbano". *Acta Mediaevalia* núm. 7-8, 205-218.
- CLARIANA 1992: Clariana, F., "Anotaciones al estudio de las necrópolis altomedievales de la comarca del Maresme". *Actas del III Congreso de Arqueología Medieval Española*. Oviedo 1989, Vol. II 493-499.
- CLARIANA/PREVOSTI 1988: Clariana, F.; Prevosti, M., "Sobre la pervivencia de hábitats rurales romanos en la Alta Edad Media en el Maresme". *Actas del II Congreso de Arqueología Medieval Española*, (Madrid 1987) vol. III, 429-436.
- COLL/MOLINA/ROIG 1995: Coll, J.-M.; Molina, J.A.; Roig, J.: "El fonsal de Vandellós (Mediona, Alt Penedès): un nucli eremític-cultural en cova del s. V". *Miscel·lània Penedesenca XX-1994*, "Comunicacions en les 7enes Jornades d'Estudis Penedesencs, Sant Sadurní d'Anoia 3-4-5 de juny de 1994", vol. II. El Penedès, 1995, 169-183.
- CORBELLA 1898: Corbella, R., *Lo nostre poble. Aplech de notícies fahents per la historia de Valfogona*. Vic.
- CURTO et alii 1984: Curto, A.; Lorient, A.; Martínez, Ch.; Ros, E., "Excavacions al castell de la Suda de Tortosa". *Sharq al-Andalus. Estudios árabes* núm. 1, 141-146.
- CHAPMAN, R.W.; KINNES, I.; RANDSBORG, K. (ed.): *The Archaeology of Death*. Cambridge 1981.
- DALMASES/JOSÉ PITARCH 1985: Dalmases, M.; José Pitarch, A., *L'època del Cister*. Barcelona "L'Art Català" II.

- DASCA/MENCHON 1988a: Dasca, A., Menchon, A., "El Patrimoni artístic als pobles petits, un cas, les esteles funeràries de Rojals (Conca de Barberà)". *Jornades d'estudi sobre les àrees rurals, Cultura i societat* (1984). Barcelona, 165-166.
- DASCA/MENCHON 1988b: Dasca, A., Menchon, A., "Estelas funerarias de la Conca de Barberà (Tarragona): Vallclara". *Actas del II Congreso de Arqueología Medieval Española*, (Madrid 1987) vol. III, 376-386.
- DD.AA. 1988: *La idea y el sentimiento de la muerte en la Historia y en el Arte de la Edad Media*. Santiago de Compostela.
- DD.AA. 1989: *Santa Eulàlia d'Encamp. Evolució d'un edifici. Segles IX-XX*. Andorra.
- DD.AA. 1992: *La idea y el sentimiento de la muerte en la Historia y en el Arte de la Edad Media II*. Santiago de Compostela.
- DOMÉNECH 1991: Doménech, M., "La necrópolis hispano-visigoda de "Fuente de la torre" Noviercas (Soria)". *Soria Arqueológica* núm. 1, 173-182.
- DUCH 1979: DUCH, J., "La vall del Corb i les seves estacions prehistòriques". *XVII Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos. 21 d'octubre de 1973 a Santa Coloma de Queralt. Aplec de les Ponències i Comunicacions*. Santa Coloma de Queralt, 117-129.
- DUPRÉ 1983: Dupré, X., "Iglesia de Sant Francesc. Montblanc". *Arqueologia* 91, Madrid, 193.
- DUPRÉ 1984: Dupré, X., "Les cistes de Nerola". *El Francolí*, 2ª època, núm. 20, novembre, 20.
- DUPRÉ 1985: Dupré, X., "Prospeccions arqueològiques a Sant Francesc de Montblanc. Informe". Mecanoscrit, 11 de març de 1985 (Existeix una còpia amb planimetria al Museu-Arxiu de Montblanc i Comarca).
- DUPRÉ/VILARDELL 1985: Dupré, X.; Vilardell, R., "El sepulcre del Mas del Tancat (La Morera del Montsant, Priorat)". *Informació Arqueològica* núm. 44, 1-4.
- "Enderrocament" 1994: "Enderrocament de part de l'antiga muralleta del convent de Sant Francesc de Montblanc". *Aplec de Treballs* núm. 12, Montblanc, 189.

- ENRICH/ENRICH 1974: Enrich, J.; Enrich, J., "Sepulturas medievales del "Collet de Sant Pere Màrtir"". *Información Arqueológica* núm. 15, 71-75.
- ENRICH/ENRICH/PEDRAZA 1995: Enrich, J.; Enrich, J.; Pedraza, Ll., *Vilaclara de Castellfollit del Boix (El Bages). Un assentament rural de l'antiguitat tardana*. Igualada.
- ESPAÑOL 1984: Español, F., "Estaban de Burgos y el sepulcro de los Queralt en Santa Coloma (Tarragona)". *D'Art* núm. 10, 125-176.
- ESPAÑOL 1985: Español, F., "Un artista aragonés activo en Cataluña durante el siglo XIV: Estéban de Burgos en la ciudad de Huesca". *El arte aragonés y sus relaciones con el hispánico e internacional*. "3er. coloquio de arte aragonés, Huesca 1983", Huesca, 137-157.
- ESPAÑOL 1987: Español, F., *La escultura gótica funeraria en Cataluña (siglo XIV)*, Barcelona, 3 vols. (no consultat).
- ESPAÑOL 1993: Español, F., "Els sepulcres monumentals d'època gòtica a l'Urgell". *Urtx* núm. 5, 109-129.
- ESPAÑOL 1994: Español, F., *Guillem Seguer de Montblanc. Un mestre trescentista escultor, pintor i arquitecte*. Montblanc "II Premi Aires de la Conca".
- ESPAÑOL 1991: Español, F., *L'arquitectura religiosa romànica a la Conca de Barberà i Segarra tarragonina*. Montblanc.
- ESPELT/POBLET 1978: Espelt, J.; Poblet, C., "Una sivella visigòtica del segle VIIè". *Aplec de Treballs* núm. 1, 25-32.
- ESPINOSA 1985: Espinosa, U., "Antiguas estelas discoideas de La Rioja". *Berceo* núm. 108-109, 81-94.
- ESTEBAN/RIERA/MIRET /MIRET 1993: Esteban, A.; Riera, S.; Miret, M.; Miret, X., "Transformacions del paisatge i ramaderia a la costa catalana del Penedès i Garraf (Barcelona) a l'alta edat mitja". *IV Congreso de Arqueología Medieval Española. Sociedades en Transición/ IV Congrès d'Arqueologia Medieval Espanyola. Societats en transició*. Alacant, octubre de 1993, vol. II, "Comunicaciones/ Comunicacions", 647-655.
- FARRÉ 1990: Farré, R., "Les tombes de "Tuells"". *El Baluard. Revista d'informació local*. Sarrià, 2ª època, any VIII, núm. 43, gener-febrer, 24-25.

- FARRÉ 1990: Farré, R., "Les tombes de "Tuells". Els resultats de l'excavació d'una necròpolis medieval a la partida d'Els Masos, Forès". *El Baluard. Revista d'informació local*. Sarra, 2ª època, any VIII, núm. 44, març-abril, 26-28.
- FERNÁNDEZ 1981: Fernández, J.J., *Excavaciones medievales en Valeria*, Cuenca.
- GALLART 1986: Gallart, J., "Excavacions a la necròpolis de l'església de Sant Martí de Lleida". *Setmana d'Arqueologia Medieval*. Lleida, 129-154.
- GALLART *et alii* 1991: Gallart, J.; Giralt, J.; Miró, J. M^a; Vives, E., *L'excavació de l'església de Sant Martí de Lleida*. Lleida.
- GENERA 1990: Genera, M., "Sepultures del carrer de l'Orfeó Català. Santa Coloma de Queralt (Conca de Barberà). Campanya: 1988". *Butlletí Arqueològic* núm. 12, 229-230.
- GENERA *et alii* 1992: Genera, M.; Lalueza, C.; Giménez, S., "Aportacions a la història de Santa Coloma de Queralt: dades sobre una necròpolis excavada en el nucli urbà". *Recull Mateu Fletxa "El Vell" (1481-1553)*. Tarragona, 35-51.
- GINÉ 1989: Giné, A. M^a, "Establiments franciscans a Catalunya. Arquitectura franciscana". *Acta/Medievalia* núm. 10, 125-143.
- GIRALT 1994: Giralt, J., "Jaciment arqueològic de la plaça de Sant Salvador". *Catalunya Romànica*, vol XVII, "La Noguera", Barcelona 1994, 245-247.
- GORT 1989: Gort, E., "Tarragona i el Tarragonès a l'edat mitjana"; in OLIVÉ 1989, 34-62.
- GRAS/RIBAS 1978: Gras, J.L.I.; Ribas, J., "Dos sepulturas altomedievales en Forés". *Boletín Arqueológico* Ep. IV. Fasc. 141-144, 136-141. (Es reproduceix parcialment per M.Molas; "Les tombes de "Tuells"". *El Baluard. Revista d'informació local*. Sarra, 2ª època, núm. 18, novembre-desembre 1985, s/p).
- HUMPHREYS 1981: Humphreys S.C., "Introduction: comparative perspectives on death". in HUMPHREYS/KING 1981, 1-13.
- HUMPHREYS/KING 1981: Humphreys, S.C.; King, H. (eds.), *Mortality and immortality: The Anthropology and Archaeology of Death*. New York.

- IGLÉSIES 1963: Iglésies, J., *La Reconquesta a les valls de l'Anoia i el Gaià*. Barcelona, 1a. edició.
- IZQUIERDO 1975: Izquierdo, J. M., "La necrópolis medieval de las Vegas de Pedraza (Segovia)". *XIV Congreso Nacional de Arqueología*. Vitoria, 1241-1250.
- JUAN 1995: Juan, J. "L'aplicació de nous mètodes en la investigació del món de la mort: l'estudi de les restes vegetals". *Citerior. Revista d'arqueologia i ciències de l'Antiguitat*, núm. 1, "L'Arqueologia de la Mort. El món funerari a l'antiguitat a la Catalunya Meridional", 203-210.
- JUAN/LALUEZA 1994: Juan, J.; Lalueza, C. "Aportacions de les anàlisis fitolitològiques a l'estudi dels patrons de dieta vegetal en poblacions meievals de la Península Ibèrica". *IV Congreso de Arqueología Medieval Española. Sociedades de transición*. Alacant, octubre de 1993. Vol. II, 687-691.
- KLIEMANN 1988: Kliemann, K., "La orientación de las sepulturas medievales". *Actas del II Congreso de Arqueología Medieval Española*, vol. 3, 495-500.
- LALUEZA 1992: Lalueza, C., "Information obtained from the microscopic examination of cultural striations in human dentition". *International Journal of Osteoarcheology* vol 2, 155-169.
- LEMO/MARCOS 1985: Lemos, F. S.; Marcos, D., "A Necrópole Medieval de Vila dos Sinos -Mogadouro Segunda Campanha de Escavações-1982". *Cadernos de Arqueologia*. Núm. 1 Braga, (Portugal), 127-146.
- LEUSSER 1988: Leusser, D., "Esquelet humà". *Memòria d'activitats del Centre de Conservació i Restauració de Béns Culturals i Mobles de la Generalitat de Catalunya 1982-1988*. Barcelona, 129.
- LIAÑO 1976: Liaño, E., *Contribución al estudio del gótico en Tarragona*. Tarragona 1976.
- LIAÑO 1983: Liaño, E., *Inventario Artístico de Tarragona y su Provincia*. Madrid, 3 vols.
- LIAÑO 1988, Liaño, E., "L'església gòtica de sant Miquel, a l'Espluga de Francolí". *Arrels. Miscel·lània d'aportacions històriques i documentals de l'Espluga de Francolí* núm. 1, 101-117.

- LULL/PICAZO 1989: Lull, V.; Picazo, M., "Arqueología de la muerte y estructura social". *Archivo Español de Arqueología* núm. 62, 5-20.
- LLAVERIA 1917: Llavería, A., "Al pie de los montes de Prades". *Boletín Arqueológico*, Ép. II, núm. 14, 32-35.
- LLOVERA *et alii* 1988: Llovera, X., *et alii*, "Sant Vicenç d'Enclar". *Andorra Romànica*, Barcelona, 165-176.
- MACIAS/MENCHON/MUÑOZ 1995: Macías, J. M^a; Menchon, J.; Muñoz, A., "De arqueologia populetana. A propòsit del suposat visigotisme d'algunes peces del monestir de Poblet". *Aplec de Treballs* núm 13, 93-103.
- MAPA 1983: *Mapa topogràfic de Catalunya*. 1:250.000, Barcelona.
- MARCET 1983: Marcet, R., "Prehistòria del lloc on va néixer l'Espluga el 1079 i les seves rodalies". *El Francolí* núm. 3, abril, 17-18.
- MARCO 1984: Marco, F., "Nuevas estelas discoideas en La Rioja (Navarra)". *Hil Harriak, Actes du colloque international sur la stèle discoïdale 1982*, Baiona, 179-189.
- MARTÍ 1988: Martí, R., "L'ensagrerament: l'adveniment de les sagreres feudals". *Faventia* núm. 10, 153-182.
- MARTÍ 1988: Martí, R., "Tradició i innovació de l'espai agrari medieval". *Segones Jornades de Joves Historiadors i Historiadores*. Barcelona (preactes fotocopiades).
- MARTÍ 1993: Martí, R., "Quí són els pobladors". *Catalunya Romànica*, vol. XIX, "El Penedes, Anoia", Barcelona 1993, 32-35.
- MASSÓ 1984: Massó, J., "Recuperació arqueològica a l'ermita de Sant Pere de les Roques". *Fulls de Treball de Carrutxa*, núm. 17 s/p.
- MASSÓ 1990: Massó, J., "Memòria de la intervenció arqueològica d'urgència portada a terme en la cripta de Sant Pere de les Roques (terme municipal de Santa Coloma de Queralt, Conca de Barberà)". Reus, juliol 1990 (inèdit).
- MAYER/POBLET 1992: Mayer, M.; Poblet, M., "Una inscripció romana a Riudabella". *Aplec de Treballs* núm. 10, 143-150.
- MENCHON 1986-87: Menchon, J., "Contribució al corpus d'esteles discoï-

- dals de Catalunya: Tarrés". *Butlletí Arqueològic* núm. 8-9, 135-152.
- MENCHON 1988-89a: Menchon, J., "Esteles funeràries discoïdals de Montblanquet (L'Urgell, Lleida)". *Butlletí de l'Associació Arqueològica de Castelló* any X, núm. 6-7, 48-55.
- MENCHON 1988-89b: Menchon, J., "Observacions per a un estudi de les esteles funeràries discoïdals dels Països Catalans". *Butlletí Arqueològic* núm. 10-11, 251-317.
- MENCHON 1988: Menchon, J., "Estelas discoideas del Monasterio de Santa María de Bellpuig de les Avellanes (La Noguera, Lérida)". *Boletín de Arqueología Medieval* núm. 2, 109-117.
- MENCHON 1989: Menchon, J., "Breus notes sobre la decoració geomètrica a les esteles funeràries discoïdals al monestir de Santa Maria de Poblet (Conca de Barberà) segles XII-XIV". *Recull Joan Mallafré i Guasch (1896-1961)*, Tarragona, 33-53.
- MENCHON 1990: Menchon, J., "Tipología de las cruces en las estelas discoideas de la Conca de Barberà (Tarragona, Catalunya)". *Signalisations de sépulture et stèles discoïdales. Ve-XIXe siècles. Actes des Journées de Carcassonne, septembre 1987*, Carcassonne, 155-176.
- MENCHON 1991: Menchon, J., "Les esteles funeràries del Museu de la Conca de Barberà (I): peces procedents de les esglésies de Sant Francesc i Sant Miquel de Montblanc". *Aplec de Treballs* núm. 10, 171-214.
- MENCHON 1992: Menchon, J., "Arqueologia medieval a les comarques tarragonines, estat actual". *Acta Arqueològica de Tarragona V (1991-92)* Tarragona, 7-30.
- MENCHON 1993a: Menchon, J., "Anotacions a l'estudi de les esteles discoïdals de la Conca de Barberà". MENCHON/TÉVAR 1993, 155-172.
- MENCHON 1993b: Menchon, J., "Aspectes metodològics i terminològics al voltant de l'estela discoïdal". MENCHON/TÉVAR 1993, 155-172.
- MENCHON 1993c: Menchon, J., "Les esteles funeràries del Museu de la Conca de Barberà (II): peces procedents de Montblanc i Sabella de la Conca". *Aplec de Treballs*, núm. 11, 25-67.
- MENCHON 1994a: Menchon, J., "Algunas cuestiones metodológicas en el estudio de las estelas de los Països Catalans". *Hilarri Buruzko*

Nazioarteko IV Kongresua/ IV Congreso Internacional sobre la estela funeraria/ IV Congr s International sur la stèle funéraire, Donostia 1991, Sant Sebastià, 553-576.

MENCHON 1994b: Menchon, J., "L'arqueologia medieval i el castell del Vilosell". *El castell del Vilosell. Aproximació al seu context històric*. El Vilosell, 11-27.

MENCHON 1995a: Menchon, J., "Arqueologia medieval i món funerari a les comarques tarragonines". *Citerior Revista d'arqueologia i ciències de l'Antiguitat* núm. 1, "L'Arqueologia de la Mort. El món funerari a l'antiguitat a la Catalunya Meridional", 211-227.

MENCHON 1995 b: Menchon, J., "Llorac. Santa Fe de Rauric [esteles]". *Catalunya Romànica*. Barcelona, vol. XXI "El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, la Conca de Barberà, el Priorat", 450.

MENCHON 1995 c: Menchon, J., "Pontils. Santa Maria de Pontils [esteles]". *Catalunya Romànica*. Barcelona, vol. XXI "El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, la Conca de Barberà, el Priorat", 452.

MENCHON 1995 d: Menchon, J., "Santa Coloma de Queralt. Santa Maria d'Aguiló [estela]". *Catalunya Romànica*. Barcelona, vol. XXI "El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, la Conca de Barberà, El Priorat", 453.

MENCHON 1995 e: Menchon, J., "Sarral. Sant Pere de Montbrió de la Marca [estela]". *Catalunya Romànica*. Barcelona, vol. XXI "El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, la Conca de Barberà, el Priorat", 453.

MENCHON 1995 f: Menchon, J., "Sarral. Sant Joan Baptista de Vallverd [estela]". *Catalunya Romànica*. Barcelona, vol. XXI "El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, la Conca de Barberà, el Priorat", 453.

MENCHON 1995g: Menchon, J., "Savallà del Comtat . Sant Pere de Savallà [esteles]". *Catalunya Romànica*. Barcelona, vol. XXI "El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, la Conca de Barberà, el Priorat", 453-454.

MENCHON 1995h: Menchon, J., "Solivella. Santa Maria [estela]". *Catalunya Romànica*. Barcelona, vol. XXI "El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, la Conca de Barberà, el Priorat", 454.

MENCHON 1995i: Menchon, J., "Barberà de la Conca. Castell de Barberà [excavacions]". *Catalunya Romànica*. Barcelona, vol. XXI "El Tarra-

- gonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, la Conca de Barberà, el Priorat", 466.
- MENCHON 1995j: Menchon, J., "Conesa. Sant Pere de Savella [esteles]". *Catalunya Romànica*. Barcelona, vol. XXI "El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, la Conca de Barberà, el Priorat", 475.
- MENCHON 1995k: Menchon, J., "Conesa. Sant Pere de Savella [sarcòfag]". *Catalunya Romànica*. Barcelona, vol. XXI "El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, la Conca de Barberà, el Priorat", 475.
- MENCHON 1995l: Menchon, J., "Forès. Sant Miquel de Forès [esteles]". *Catalunya Romànica*. Barcelona, vol. XXI "El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, la Conca de Barberà, el Priorat", 483.
- MENCHON 1995m: Menchon, J., "Llorac. Sant Gil d'Albió [esteles]". *Catalunya Romànica*. Barcelona, vol. XXI "El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, la Conca de Barberà, el Priorat", 487.
- MENCHON 1995n: Menchon, J., "Excavacions arqueològiques d'època medieval a la vila de Montblanc". *Catalunya Romànica*. Barcelona, vol. XXI "El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, la Conca de Barberà, el Priorat", 492-493.
- MENCHON 1995o: Menchon, J., "Montblanc. Vilatge de Prenafeta Vell [excavacions]". *Catalunya Romànica*. Barcelona, vol. XXI "El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, la Conca de Barberà, el Priorat", 499.
- MENCHON 1995p: Menchon, J., "Conesa. Sant Pere de Savella [esteles]". *Catalunya Romànica*. Barcelona, vol. XXI "El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, la Conca de Barberà, el Priorat", 475.
- MENCHON 1995q: Menchon, J., "Pontils. Sant Jaume de Vallespinosa [estela]". *Catalunya Romànica*. Barcelona, vol. XXI "El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, la Conca de Barberà, el Priorat", 518-519.
- MENCHON 1995r: Menchon, J., "Santa Coloma de Queralt. Necròpoli del carrer de l'Orfeó Català". *Catalunya romànica*. Barcelona, vol. XXI "El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, la Conca de Barberà, el Priorat", 531-532.
- MENCHON 1995s: Menchon, J., "Santa Coloma de Queralt. Sant Pere de les Roques [excavacions]". *Catalunya Romànica*. Barcelona, vol. XXI "El

- Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, la Conca de Barberà, el Priorat", 535.
- MENCHON 1995t: Menchon, J., "Sarral. Necròpoli de Tuells". *Catalunya Romànica*. Barcelona, vol. XXI "El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, la Conca de Barberà, el Priorat", 543-544.
- MENCHON 1995u: Menchon, J., "Senan. Santa Maria de Senan [esteles]". *Catalunya Romànica*. Barcelona, vol. XXI "El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, la Conca de Barberà, el Priorat", 541.
- MENCHON 1995v: Menchon, J., "Vimbodí. Santa Maria de Poblet [excavacions]". *Catalunya Romànica*. Barcelona, vol. XXI "El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, la Conca de Barberà, el Priorat", 580-581.
- MENCHON 1995w: Menchon, J., "Vimbodí. Santa Maria de Poblet [esteles]". *Catalunya Romànica*. Barcelona, vol. XXI "El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, la Conca de Barberà, el Priorat", 582.
- MENCHON 1995x: Menchon, J., "Vimbodí. Santa Maria de Poblet [sarcòfags]". *Catalunya Romànica*. Barcelona, vol. XXI "El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, la Conca de Barberà, el Priorat", 582-83.
- MENCHON 1995y: Menchon, J., "Vimbodí. Necròpoli del Tossal de les Forques (o de Nerola)". *Catalunya Romànica*. Barcelona, vol. XXI "El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, la Conca de Barberà, el Priorat", 586.
- MENCHON 1995z: Menchon, J., "Annex 2. Tipologia d'esteles medievals del Camp de Tarragona, el Priorat i la Conca de Barberà". *Catalunya Romànica*. Barcelona, vol. XXI "El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, la Conca de Barberà, el Priorat" 594-595.
- MENCHON 1996: Menchon, J., "Excavacions arqueològiques a la necròpolis de Sant Francesc de Montblanc". *Aplec de Treballs*, núm. 14, 37-38.
- MENCHON/TOSAS 1995: Menchon, J.; Tosas, T., "Annex 1. Necròpolis medievals anteriors al 1300 del Camp de Tarragona, el Priorat i la Conca de Barberà". *Catalunya Romànica*. Barcelona, vol. XXI "El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, la Conca de Barberà, el Priorat", 590-591.
- MENCHON/MACIAS/MUÑOZ 1995: Menchon, J.; Macias, J.M^è.; Muñoz, A., "Vimbodí. Santa Maria de Poblet [sarcòfag]". *Catalunya Romànica*.

Barcelona, vol. XXI "El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, la Conca de Barberà, el Priorat", 580-581.

MENCHON/TÉVAR 1993: Menchon, J.; Tévar, A., *Les esteles discoïdals dels Països Catalans, estat de la qüestió*, Reus 1988. Reus.

MENÉNDEZ PIDAL 1980: Menéndez Pidal, R., *La España cristiana de los s. VIII-XI. El reino astur-leonés* in "Historia de España" vol. VII, 204 i ss.

MIQUEL/VILA 1990: Miquel, M.; Vila, J. M^a, "La Quadra de la Cogullada. El Montmell (Baix Penedès). *Butlletí Arqueològic*, núm 12, 218-221.

MIRÓ 1986: Miró i Rosinyach, J. M., *Esteles funeràries discoïdals de La Segarra, aproximació a una significació simbòlica*. Barcelona.

MIRÓ 1991: Miró i Rosinyach, J. M^a, "Tres esteles funeràries discoïdals de Belltall" in MIRÓ, J.; SANS, J. M., *Belltall*. Valls, 54-62.

MIRÓ 1988-89: Miró i Miró, J. M^a, "El sepulcre del "Clot de la Canaleta" (Roques d'Aguiló, Conca de Barberà) en el context neolític mig a la Catalunya Meridional". *Butlletí Arqueològic* núm 10-11, 31-45.

MIRÓ et alii 1995: Miró i Miró, J. M^a; Mateu, J.; Gaya, J. M^a; Sans, J. M^a, Llorens, J., "Un enterrament neolític a Vimodí: la cista del Comellar de Mas de Baix i el neolític a la Conca de Barberà". *Aplec de Treballs* núm. 13, 65-92.

MORERA s/a: Morera, E., *Geografia General de Catalunya. Província de Tarragona*. Barcelona

MUÑOZ 1965: Muñoz, A. M^a, *La cultura neolítica catalana de los "Sepulcros de fosa"*. Barcelona.

MUÑOZ/MACIAS/MENCHON 1995: Muñoz, A.; Macías, J. M^a; Menchon, J., "Nuevos elementos decorados de arquitectura hispano visigoda en la provincia de Tarragona". *Archivo Español de Arqueología*, núm. 68, núm. 171-172, 293-301.

Museu 1989: *Museu de la vida rural. L'Espluga de Francolí*. Barcelona, Fundació Jaume I.

NAVARRO 1985: Navarro, J., "El despoblado islámico de Siyâsa (Cieza)". *Revista de Arqueología* núm.53, 40-45.

- "Noticiari" 1992: "Noticiari". *Aplec de Treballs* núm. 10, 326.
- "Noticiari" 1994: "Noticiari". *Aplec de Treballs* núm. 12, 197.
- "Noticiari" 1995: "Noticiari". *Aplec de Treballs* núm. 13, 221.
- NÚÑEZ 1989: Núñez, M., "La indumentaria como símbolo en la iconografía funeraria". *Dd.AA.* 1988, 9-19.
- O'SHEA 1984: O'Shea, J. M., *Mortuary Variability. An Archeological investigation*. New York.
- OLIVÉ 1989: Olivé, E. (dir.), *Història del Camp de Tarragona* "El Tarragonès", Tarragona.
- OLLICH 1982: Ollich, I., "Tipologia de les tombes de la necròpolis medieval de l'Esquerda (Osona)". "Necròpolis i Sepultures Medievals a Catalunya". *Acta/Mediaevalia* annex I, 105-147.
- OLLICH 1993-94: Ollich, I., "Arqueologia de la mort: una perspectiva de la història medieval". *Acta/Mediaevalia* núm. 14-15, 277-290.
- OLLICH/RAURELL 1989: Ollich, I.; Raurell, S., "Tombes de llosa als turons de la Plana de Vic: una població alt-medieval per cristianitzar?". *Acta / Mediaevalia* núm. 10, 223-250.
- PADILLA 1982: Padilla, J.I., "La necròpolis de Santa Creu de Joglars (Osona)". "Necròpolis i Sepultures Medievals a Catalunya". *Acta/Mediaevalia* annex I, 155-176.
- PADRÓ/VEGA 1989: Padró, J., Vega, J. de la, "Treballs arqueològics a la Cova de la Colomera o de les Gralles (Sant Esteve de Sarga -Mur, Pallars Jussà). *Excavacions arqueològiques d'urgència a les comarques de Lleida*. Barcelona, 9-53.
- PALAU 1930: Palau i Dulcet, A., "Breves noticias sobre la villa de Montblanc". *Aires de la Conca*, 23/10/1930.
- PALAU 1931: Palau i Dulcet, A., *La Conca de Barberà II. Guia de Poblet*. Barcelona.
- PALAU RAFECAS 1988: Palau Rafecas, S. "Enterraments al poblat ibèric del Gubià". *La Segarra* any X, núm. 103, març, 12-13.
- PERA 1994: Pera, J., "Reflexions entorn el Municipium Sigarrens". *IV Con-*

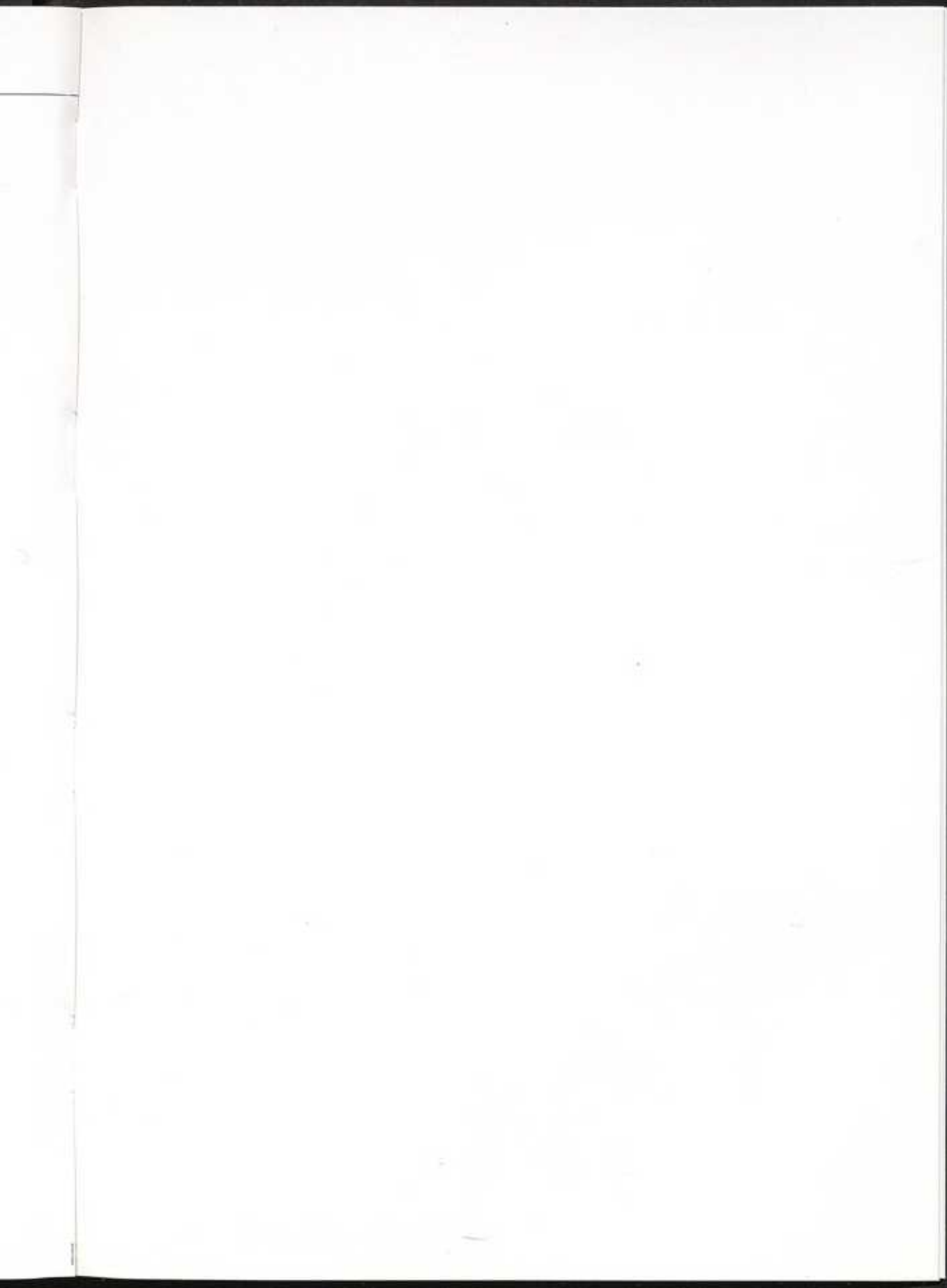
- grés Internacional d'Arqueologia Clàssica. La ciutat en el món romà/ XIV Congreso Internacional de Arqueología clásica. La ciudad en el mundo romano*. Tarragona, vol 2 "Comunicacions", 323-325.
- PÉREZ 1978: Pérez, E., "Apuntes para el estudio de las necrópolis judías de época medieval o ensayo de tipología sepulcral". *Sefarad* núm. XXXVIII, 333-355.
- PÉREZ/LALUEZA 1991-92: Pérez, A.; Lalueza, C., "Human Paleoecology revealed from bones". *Journal of Human Ecology* vol. 2, núm. 3 núm. 1, 391-398.
- PÉREZ/LALUEZA 1991: Pérez, A.; Lalueza, C., "El consumo cárnico como indicador de diferenciación social a través del análisis de oligoelementos en hueso". *Boletín de la Sociedad Española de Antropología Biológica* núm. 12, 81-90.
- PÉREZ/LALUEZA 1992: Pérez, A.; Lalueza, C., "Dietary reconstruction from historical information and trace elements analysis in a medieval population from Catalonia (Spain)". *International Journal of Anthropology* vol 7, núm. 1, 51-57.
- PERIS/POBLET/QUEROL 1989: Peris, J., Poblet, M., Querol, M., "Recerques sobre l'ordenació territorial de la Conca de Barberà en època romana". *Aplec de Treballs* núm. 9, 151-168.
- PIERA 1904: Piera, M., *La font prehistòrica i medicinal de Vallfogona de Riucorb*. Barcelona.
- PORTA 1984: Porta, J. M^a, "El cementiri general de Montblanc". *L'Espitllera*, núm. 35, novembre, 16(464)- 20(466).
- QUIROGA/LOVELLE 1992: Quiroga, L.; Lovelle, M., "Propuesta de cronología e interpretación de los enterramientos en piedra de Galicia durante la Alta Edad Media". *Boletín de Arqueología Medieval* núm. 6, 139-156.
- RAFEL 1989: Rafel, N., "Excavacions a l'església de Sant Pere de Bellver d'Ossó (Ossó de Sió, l'Urgell)". *Excavacions arqueològiques d'urgència a les comarques de Lleida*. Barcelona, 171-180.
- RAURET 1962: Rauret, A. M^a, "Consideraciones sobre hallazgos ibero-romanos en la Font Major". *VII Congreso Nacional de Arqueología, Barcelona 1960*, Saragossa, 251.

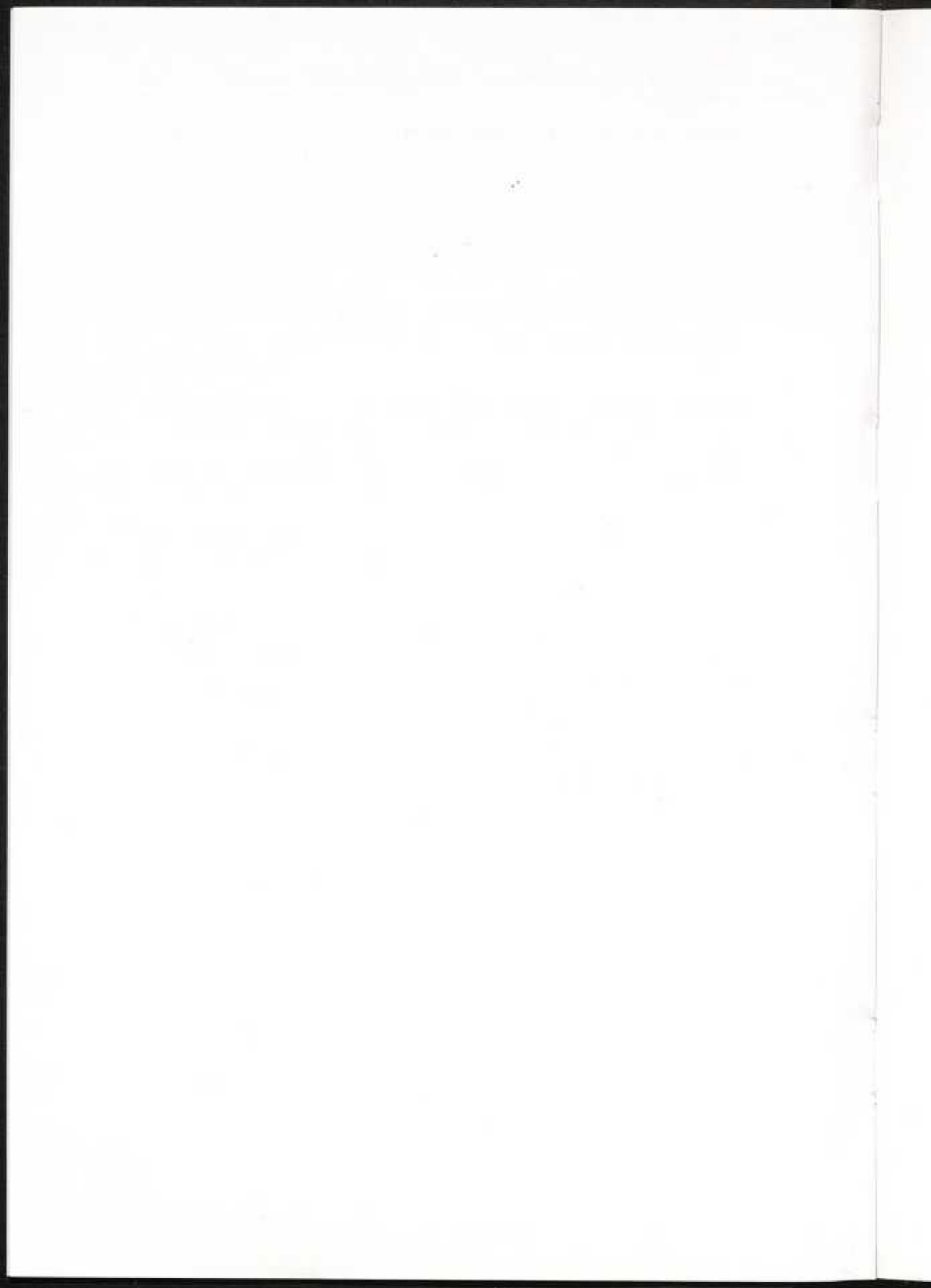
- RECASENS 1975: Recasens, J. M^a., *La ciutat de Tarragona*. Barcelona.
- REYES 1993: Reyes, T., "Del Baix Imperi a l'Alta Edat Mitjana". *Catalunya Romànica*. vol XV, "El Pallars", Barcelona, 24.
- RIPOLL/LLONGUERAS 1963: Ripoll, E.; Llongueras, M., "La cultura neolítica de los sepulcros de fosa en Cataluña". *Ampurias* núm. XXV, 90.
- RIPOLL/VELÁZQUEZ 1995: Ripoll, G.; Velázquez, I., *La Hispania visigoda. Del rey Ataúlfo a Don Rodrigo*. Madrid, Historia 16, col·lecció "Historia de España" núm. 6.
- RIQUER 1983: Riquer, M. de., *Heràldica catalana des de l'any 1150 al 1550*. Barcelona, 2 vols.
- RIU 1963: Riu, M., "Problemas arqueológicos de la transición al mundo medieval. Orientaciones metodológicas". *Problemas de la Prehistoria y la Arqueología Catalanas. II Symposium de Prehistoria Peninsular, 8-11 de Octubre de 1962*. Barcelona, 261-280.
- RIU 1977, Manuel: "La Arqueología Medieval en España". in BÔUARD, Michel de: *Manual de Arqueología Medieval. De la prospección a la historia*. Barcelona, Editorial Teide/ Editorial Base, 1977, 375-490.
- RIU 1977: Riu, M., "La Arqueología Medieval en España" in BÔUARD 1977, 457-458.
- RIU 1982: Riu, M., "Alguns costums funeraris de l'Edat Mitjana a Catalunya". "Necròpolis i Sepultures Medievales a Catalunya". *Acta/ Mediaevalia* annex I, 29-57.
- RIU I BARRERA 1988: Riu i Barrera, E., "De l'arqueologia i la formació de l'espai feudal". *Segones Jornades de Joves Historiadors i historiadores*. Barcelona (preactes fotocopiades).
- RIU I BARRERA 1991: Riu i Barrera, E., "Temples i espai feudal des de l'Arqueologia". *Simposi Actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (segles X al XVIII)*. Barcelona 5, 6, 7 d'octubre de 1989. Barcelona, "Quaderns Científics i Tècnics" núm 3, 265-272.
- RIU I BARRERA 1981: Riu i Barrera, E., "Rocs i Sants: dades sobre la cristianització?". *Acta/ Mediaevalia* núm 2, 157-170.
- ROCA 1994: Roca, J., "Estela discoïdal de Glorieta". *Plaça Major* núm. 2 (4t. trimestre 1994), 12-13.

- ROMANO 1970: Romano, D., "Cementerios judíos de Lérida". *Sefarad* núm. XXX, 50-65.
- ROMANO 1993-94: Romano, D., "Fossars jueus catalans". *Acta/Medievalia* núm. 14-15, 291-315.
- ROSELLÓ 1989: Rosselló, G., "Almacabras, ritos funerarios y organización social en Al-Andalus". *III Congreso de Arqueología Medieval Española. Oviedo 27 marzo-1 abril 1989*. Vol. I "Ponencias", 151-168.
- RULL 1989: Rull, J., "Trobada una necròpolis medieval dalt un turó". *Diari de Tarragona* 11/6/89
- SALES 1993-94: Sales, J., "Tombes i necròpolis isolades a la comarca de l'Anoia". *Acta/Medievalia* núm. 14-15, 317-336.
- SALRACH 1982: Salrach, J. M^a, *Història dels Països Catalans*. Barcelona, vol. I "Dels Orígens a 1714".
- SALRACH 1991: Salrach, J. M^a, "Conquesta de l'espai agrari i conflictes per la terra a la Catalunya carolíngia i comtal". *Catalunya i França meridional a l'entorn de l'any mil. Actes del col·loqui internacional Hug Capet*. Barcelona, 203-211
- SÁNCHEZ ALBORNOZ 1966: Sánchez Albornoz, Cl., *Despoblación y Repoblación del Valle del Duero*. Buenos Aires.
- SÁNCHEZ REAL 1980: Sánchez Real, J., "Las inscripciones funerarias de la Serra de Montblanc". *Butlletí Arqueològic* núm. 2, 133-139.
- SÁNCHEZ/GALLEGU/BERNAL 1990: Sánchez, J.; Gallegu, J.; Bernal, F., "Una necròpolis musulmana en el Cabezo del Aljézar (Ricote, Murcia)". *Actas del II Congreso de Arqueología Medieval Española, (Madrid 1987)* vol. III, 149-156.
- SANS TRAVÉ 1995: Sans Travé J. M^a, "Els precedents antics de la prehistòria a la fi del món antic". *Catalunya Romànica*. Barcelona, vol. XXI "El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, la Conca de Barberà, el Priorat", 429-431.
- SARDÀ/BELTRÁN 1993: Sardà, M., Beltrán de Heredia, J., "Presca del Barranc de la Salada, Sarraí". *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat Tardana. Campanyes 1982-89*. Barcelona, 131.

- SAXE 1970: Saxe, A., *Social dimensions of Mortuary Practices*. University of Michigan.
- SEGURA 1897: Segura i Valls, J., "Sepultures Prehistòriques de Bellmunt" i "Més sepultures prehistòriques". *Boletín de la Asociación Histórico-Arqueológica*. Barcelona. Èp. II, num. 3, 211-211 i 212-214.
- SERVEI 1983: *Servei de Catalogació i Conservació de Monuments, Memòria 1983*, Barcelona.
- SERVEI 1989: Servei de Catalogació i Conservació de Monuments, "Recerques històrico-arqueològiques al Bergadà (1983-1986)". *Quaderns Científics i Tècnics* núm. 1.
- SITJES 1994: Sitjes, X., *L'art funerari medieval a la conca del Llobregat*. Manresa.
- SOLÉ/MENCHON 1994: Solé, X.; "Técnicas de talla en las estelas funerarias de época medieval en Catalunya". *Hilarri Buruzko Nazioarteko IV Kongresua/ IV Congreso Internacional sobre la estela funeraria/ IV Congrès International sur la stèle funéraire*, Donostia 1991, San Sebastián, 515-536.
- TAINTER 1975: Tainter, J.A., "The social inference an mortuary practices: an experiment in numerical classification". *World Archeology* núm 7, 1-15.
- TED'A 1987: Taller-Escola d'Arqueologia, *Els enterraments del Parc de la Ciutat i la problemàtica funerària de Tàrraco*. Tarragona.
- TED'A 1990: Taller-Escola d'Arqueologia, *L'amfiteatre romà de Tarragona, la basílica visigòtica i l'església romànica*. Tarragona.
- TEJERA 1993: Tejera, A.M., "De nuevo sobre áreas ceremoniales y espacios arquitectónicos intermedios en los edificios hispanos (ss. IV-X): atrio y pórtico". *Boletín de Arqueología Medieval* núm. 7, 165-215.
- TO 1983-85: To, Ll., "L'evolució dels ritus funeraris a Catalunya a través dels testaments (segles X-XII)". *Lambard. Estudis d'art medieval* vol. III, 74-96.
- VALL 1993; Vall, R., "Les esteles funeràries discoïdals de La Segarra". MENCHON/TÉVAR 1993, 183-203.

- VILASECA 1949: Vilaseca, S., "El primer sepulcro megalítico de la provincia de Tarragona: La cista dolménica del Bosc del Pla de la Sala de Passanant". *Ampurias* vol. XI, 180-196.
- VILASECA/PRUNERA 1966: Vilaseca, S.; Prunera, A., "Sepulcros de losas, antiguos y alto medievales de las comarcas tarraconenses". *Èp.* IV. fasc. 93-96, 25-46.
- VIOLANT 1990: Violant i Simorra, R., *Etnografia de Reus i la seva comarca. El Camp, la Conca de Barberà, el Priorat*. Barcelona, Alta Fulla (re-impressió).
- VIRGILI 1984: Virgili, A., "La qüestió de Tarraçona abans de la conquesta catalana". *Quaderns d'Història Tarraconense* núm. V, 7-36.
- VIRGILI 1991: Virgili, A., *L'expansió i afirmament del feudalisme al Baix Gaià (segles XI i XII)*. Altafulla.
- VIRGILI 1995: Virgili, A., "Visigots i àrabs. Segles V-XI". *Catalunya Romànica*. Barcelona, vol. XXI "El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, la Conca de Barberà, el Priorat", 27- 35 i 47.
- VIVES 1989: Vives, E., "Estudi antropològic". in ADSESIAS/MUÑOZ/SARDÀ 1989, 135-149.
- VIVES 1990: Vives, E., *La població catalana medieval. Orígen i evolució*. Vic.
- VIVES/GIBERT 1964: Vives, E.; Gibert, G. M^a., "Restes precistercenques a Poblet". *Analecta Monserratensia* X "Miscel·lània Homenatge a Anselm Mª Albareda" II, 191-202.
- YÁÑEZ *et alii* 1994: Yáñez, G.I.; López, M^a.A.; Ripoll, G.; Serrano, E.; Consuegra, S., "Excavaciones en el conjunto funerario de época hispano-visigoda de la Cabeza (La Cabrera, Madrid)". *Pyrenae* núm. 25, 259-287.
- ZAMORA 1979a: Zamora, A., "Datos en torno a la necrópolis de San Juan de los Caballeros en Segovia". *Noticiario Arqueológico Hispánico* núm. 6, 581-606.
- ZAMORA 1979b: Zamora, A., "Excavaciones en el atrio norte de San Millán de Segovia". *Noticiario Arqueológico Hispánico* núm. 6, 523-542

AQUEST LLIBRE
S'HA ACABAT D'ESTAMPAR
ALS TALLERS DE LA IMPREMTA
REQUESENS, DE MONTBLANC
LES VIGÍLIES DEL NADAL
DE L'ANY

1996

